

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КРУПИНА ОКСАНА РОМАНІВНА

УДК 141.3

ДИСЕРТАЦІЯ

**«СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА
У ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА СПЕКТОРСЬКОГО»**

Спеціальність 033 – Філософія
Галузь знання 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використані ідеї, результати і тексти інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О. Р. Крупина

Науковий керівник: **Ткачук Марина Леонідівна**, заслужений діяч науки і техніки України,
доктор філософських наук, професор

КИЇВ – 2023

АНОТАЦІЯ

Крушина О. Р. Суспільствознавча проблематика у творчості Євгена Спекторського. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 «Філософія». Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023.

Дисертаційна робота є цілісним історико-філософським дослідженням суспільствознавчого доробку Євгена Васильовича Спекторського (03[15].10.1875–03.03.1951) – видатного філософа, правознавця, вченого-енциклопедиста, громадського й освітянського діяча, чия академічна діяльність у 1914–1919 рр. стала невід’ємною часткою історії київського Університету Св. Володимира. Професор і декан юридичного факультету (1918), останній ректор університету (1918–1919), один з ініціаторів й очільник київського Науково-філософського товариства (1914–1918), він залишив значний доробок у царині філософії права, методології соціальних наук, етики, філософії культури, а також помітний слід в історії академічної філософії України.

Як з’ясовано в дисертації, чільне місце у працях Є. В. Спекторського належить філософсько-суспільствознавчій проблематиці, яка досі залишалася одним із найменш досліджених аспектів його багатогранної спадщини. Поняття «суспільствознавство» проникає всю творчість мислителя та охоплює не лише науку про суспільство в її сучасному розумінні, а й комплекс тих теоретико-методологічних питань філософського й передусім гносеологічного характеру, що визначали зміст актуальних знань про суспільство кінця XIX – першої половини XX ст. Як доведено у роботі,

дослідження ключових суспільствознавчих проблем (онтологічних, етичних, філософсько-правових, метафізичних та релігійних) пов'язує різнопланові інтелектуальні пошуки Є. В. Спекторського в єдине ціле й увиразнює еволюцію його філософських поглядів. Крім того, власне суспільствознавчі студії мислителя, що засвідчують високий рівень обізнаності з історією й актуальними тенденціями західноєвропейської філософії та науки, постають його своєрідною «візитівкою» у західному академічному середовищі й забезпечують цілком органічне долучення до кола провідних суспільствознавців першої половини ХХ ст.

Фокусуючи увагу на суспільствознавчому компоненті творчої спадщини Євгена Спекторського, дисертація має за мету історико-філософський аналіз його доробку в цій царині, визначення змісту та специфіки розуміння суспільства і суспільних наук на всіх етапах його творчої біографії.

Спираючись на комплексний методологічний підхід і потужний джерельний фундамент у вигляді не лише друкованих праць, а й численних рукописів, документів та матеріалів з архівів Києва, Любляни (Республіка Словенія) та Праги (Чеська республіка), значну частину яких уведено до наукового обігу вперше, авторка доводить, що теоретико-методологічні рефлексії з питань суспільствознавства і представленого в ньому комплексу суспільних наук становлять стрижень інтелектуальної діяльності Є. В. Спекторського, а також простежує трансформацію його суспільствознавчих поглядів протягом усієї інтелектуальної біографії. У роботі визначено, зокрема, пріоритетну роль вивчення філософських проблем об'єктивності знання, методології наук і дослідження соціального життя у його етичному вимірі на ранньому етапі творчості мислителя, пов'язаному з рецепцією марбурзького неокантіанства і позначеному потужним антипозитивістським спрямуванням та спробами розбудови раціональної етики як основи розумної організації суспільного життя. Вперше доведено, що подальші суспільствознавчі студії Є. В. Спекторського

демонструють значну еволюцію його методологічних настанов та спробу розробки власного вчення про суспільні науки на підставі генетичного методу та історико-філософського дослідження соціальної науки XVII ст. Реконструюючи запропоновану вченим класифікацію наук, ґрунтовану на ідеалі раціональної науки і розумінні людини як моральної істоти, наділеної свободою волі та розумом, авторка з'ясовує, що визначальною рисою суспільних наук Є. В. Спекторський вважав їх моральний характер і розкриває особливості його розуміння правознавства як «моральної соціології» – абстрактно-раціональної суспільної науки, що опікується як ідеальними нормами належного, так і актуальними проблемами та викликами суспільства. У роботі вперше доведено важливе місце та реконструйовано зміст суспільствознавчих студій мислителя на завершальному етапі його творчої еволюції, позначеному християнським світобаченням та розбудовою християнської соціології й водночас збереженням відданості ідеалам раціональності та науки.

Ключові слова: Є. В. Спекторський, історія філософії, академічна філософія, методологія, суспільствознавство, суспільні науки, класифікація наук, етика, неокантіанство, християнська соціологія.

SUMMARY

The dissertation is a comprehensive historical-philosophical study of the social science legacy of Yevgen Vasyliovych Spektorskyi (03[15].10.1875–03.03.1951) – an outstanding philosopher, jurist, scholar with encyclopaedic knowledge, public and educational figure whose academic activity in 1914–1919 became an integral part of the history of Saint Volodymyr University in Kyiv. Professor and dean of the Faculty of Law (1918), the last rector of the university (1918–1919), one of the initiators and head of the Kyiv Scientific and Philosophical Society (1914–1918), he made a significant contribution to the

realm of philosophy of law, methodology of social sciences, ethics, philosophy of culture, and left a noticeable mark in the history of academic philosophy in Ukraine.

As it is revealed in the dissertation, a prominent place in Spektorskyi's writings belongs to the issues of philosophy and social science, which until now remained one of the least researched aspects of his multifaceted legacy. The concept of 'social science' penetrates the entire thinker's legacy and covers not only the social science in its modern meaning, but also a complex of those theoretical and methodological questions of a philosophical and, above all, epistemological realms which determined the content of up-to-date knowledge about society at the end of the 19th – the first half of the 20th centuries. As it is proven in the work, the study on key social science problems (ontological, ethical, legal philosophical, metaphysical, and religious) unites Spektorskyi's multifaceted intellectual investigations, and highlights the evolution of his philosophical views. In addition, Spektorskyi's studies of social science, which prove his high level of knowledge of the history and current trends of Western European philosophy and science, became his kind of 'a showpiece' in the Western academic environment and ensured his completely organic inclusion in the circle of leading social scientists of the first half of the 20th century.

Concentrating on the social science component of Yevhen Spektorskyi's creative legacy, the dissertation aims at a historical-philosophical analysis of his work in this area, and at the outline of the content and particularities of his notion of society and social sciences at all stages of his intellectual biography.

On a basis of a complex methodological approach and a solid source foundation formed not only of printed works, but also of numerous manuscripts, documents, and materials from the archives in Kyiv, Ljubljana (Republic of Slovenia) and Prague (Czech Republic), a significant part of which has been introduced into scientific circulation for the first time, the author proves that theoretical and methodological reflections upon issues of social studies and a complex of social sciences presented in them constitute the core of Spektorskyi's

intellectual activity, and explores the transformation of his views on the social science throughout his entire intellectual biography.

In particular, the work demonstrates that at the early stage of the thinker's career the key role in his studies belonged to the examination on philosophical problems regarding objectivity of knowledge, the methodology of sciences and the study of social life in its ethical dimension. This period is associated with the reception of Marburg neo-Kantianism and marked by a powerful anti-positivist direction and attempts to build rational ethics as the foundations of a reasonable organization of social life. For the first time, it has been proven that Spektorskyi's further studies of social science demonstrate a significant evolution of his methodological bases and an attempt to develop his own doctrine of social sciences based on the genetic method and historical-philosophical research into social science in the 17th century. Reconstructing Spektorskyi's classification of sciences based on the ideal of rational science and the notion of man as a moral being endowed with free will and reason, the author finds out that Spektorskyi considered the defining feature of social sciences to be their moral character. Furthermore, she reveals the peculiarities of philosopher's understanding of jurisprudence as 'moral sociology', thus an abstract and rational social science that works both with ideal norms of what is proper and with pressing problems and challenges in society. For the first time, the work proves the importance and reconstructs the content of the thinker's social science studies at the final stage of his creative evolution, characterized by a Christian world view and the development of Christian sociology, whereas maintaining devotion to the ideals of rationality and science.

Keywords: Yevhen Spektorskyi, history of philosophy, academic philosophy, methodology, social studies, classification of sciences, ethics, neo-Kantian philosophy, Christian sociology.

Список публікацій здобувачки

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Слободян О. Р. Рецепція ідей марбурзького неокантіанства у ранній період творчості Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2018. Т. 2. С. 35–42. <https://doi.org/10.18523/2617-16782153214> [стаття у фаховому виданні України].
2. Plašienkova Z., Slobodian O. Some ethical-religious views of Nikolai O. Lossky and Eugene V. Spektorsky (searching for thought parallels) // Studia Philosophica. Vol. 66 (2). 2019. P. 7–23. <https://doi.org/10.5817/SPh2019-2-2> [статтю індексовано у базі Scopus].
3. Слободян О. Р. На перетині раціонального і морального: суспільствознавство як наука у трактуванні Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2020. Т. 6. С. 47–57. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.6.47-57> [стаття у фаховому виданні України].

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Слободян О. Р. Ф. Ніцше, М. Фуко, Є. Спекторський: спільне і відмінне у розумінні генеалогії та генетичного // Матеріали Всеукраїнської конференції студентів та аспірантів філософських факультетів – XX наукові читання пам'яті Георгія Флоровського / за ред. В. В. Готинян-Журавльової. Вип. VI. Одеса, 2017. С. 38–40.
5. Слободян О. Р. Соціальна фізика як «природна» наука про суспільство та причини її невдачі за Є. В. Спекторським // XIV Харківські студентські філософські читання: до 230-річчя Артура Шопенгауера». Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, 17 травня 2018 р. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 97–99.

6. Слободян О. Р. Постаць Євгена Спекторського в контексті проблеми культурної ідентичності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: матеріали XII міжнародної наукової конференції. (Острог, 17–18 травня 2019 р.) / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2019. Вип. 20. С. 157–159.

7. Слободян О. Р. Євген Спекторський про правознавство як «моральну соціологію» // VII Харківські студентські філософські читання: до 100-ї річниці публікації «Логіко-філософського трактату» Л. Й. Й. Вітгенштайна. Матеріали наукової конференції студентів та аспірантів, 13–14 травня 2021 р., м. Харків. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. С. 62–65.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Слободян О. Р. Є. В. Спекторський про обґрунтування етики як науки (за матеріалами рукописної спадщини) // Матеріали Всеукраїнської конференції студентів та аспірантів філософських факультетів – XIX наукові читання пам'яті Георгія Флоровського / за редакцією В. В. Готинян-Журавльової. Вип. V. Одеса, 2017. С. 17–19.

9. Слободян О. Р. Проблема мови у науці та семантика суспільних наук очима Євгена Спекторського // Слово і невисловлюване. Тези дванадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 23–24 березня 2017 р.) / упоряд. В. Корчевний. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2017. С. 109–110.

10. Слободян О. Р. Обґрунтування Є. В. Спекторським необхідності розробки філософії суспільних наук (за матеріалами рукописної спадщини) // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету –

2017», 25–26 квіт. 2017 р.: матеріали доповідей та виступів / редкол.: А. Є. Конверський та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 5. С. 109–111.

11. Слободян О. Р. Спроба Євгена Спекторського обґрунтувати суспільні науки на основі критичного ідеалізму // XIII Харківські студентські філософські читання: до 255-річчя Йогана Готліба Фіхте. Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів 18–19 травня 2017 р. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 51–54.

ЗМІСТ

Вступ.....	12
РОЗДІЛ 1. Формування суспільствознавчих зацікавлень	
Є. В. Спекторського: неокантіанський етап (кінець XIX – 1907 р.).....	29
1.1. Вплив О. Л. Блока на фахове становлення і наукові пріоритети Є. В. Спекторського.....	29
1.2. Суспільствознавці у пошуках альтернативи позитивізму: позиція Є. В. Спекторського	45
1.3. Є. В. Спекторський про об’єктивні основи науки і наукового методу.....	58
1.4. Обґрунтування Є. В. Спекторським суспільствознавства як раціональної науки.....	77
Висновки до розділу 1.....	94
РОЗДІЛ 2. Історія і теорія суспільних наук у працях Є. В. Спекторського 1907–1917 рр.	
2.1. Методологічні трансформації у працях Є. В. Спекторського 1907–1917 рр.	96
2.2. Проблема «механіки» суспільного і приватного життя в генетичній реконструкції Є. В. Спекторського	115
2.3. Класифікація наук Є. В. Спекторського та місце у ній суспільствознавства.....	138
2.4. Генетична теорія суспільних наук Є. В. Спекторського.....	157
Висновки до розділу 2.....	172
РОЗДІЛ 3. Досвід обґрунтування суспільствознавства на метафізичних засадах у творчості Є. Спекторського.....	
3.1. Вчення Є. В. Спекторського про правознавство як моральну науку в контексті російської філософії права початку XX ст.....	174

3.2. Реальність моралі та права в концепції Є. В. Спекторського.....	190
3.3. Від моральної соціології до християнської метафізики: світоглядна трансформація Є. В. Спекторського в емігрантський період творчості.....	201
3.4. Критика натуралізму та утвердження духовної природи людини і суспільства у творах Є. В. Спекторського емігрантського періоду.....	218
Висновки до розділу 3.....	242
ВИСНОВКИ.....	244
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	250
ДОДАТОК. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	288

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Постать і творча спадщина Євгена Васильовича Спекторського (03[15].10.1875–03.03.1951) – видатного філософа, правознавця, вченого-енциклопедиста, громадського діяча – є невід’ємною складовою історії університетської освіти і науки кількох країн та континентів.

Уродженець м. Острога Волинської губернії Російської імперії (нині – Рівненської області України), Євген Спекторський здобув середню і вищу освіту на польських теренах. Його фахове становлення пов’язане із юридичним факультетом Варшавського університету, де він пройшов шлях від студента (1893–1897) до екстраординарного професора (1911–1914). Важливим етапом в академічній кар’єрі Є. В. Спекторського стала діяльність у київському Університеті Святого Володимира (1914–1918) на посадах професора, декана юридичного факультету (1918) і ректора (1918–1919). Один з ініціаторів й очільник київського Науково-філософського товариства (1914–1918), автор ґрунтовних наукових праць з філософії права, методології соціальних наук, етики, філософії культури, у київський період життя і творчості Є. В. Спекторський заявив про себе як талановитий дослідник, авторитетний учений і педагог, залишивши помітний слід в історії академічної філософії України. Доктор державного права (1918), він зажив значного авторитету як один із провідних правознавців Російської імперії початку ХХ ст.

Тривалий період наукової біографії Євгена Спекторського припадає на роки вимушеної еміграції, спричиненої встановленням радянської влади. Важливими віхами його європейської академічної кар’єри стали перебування на посадах професора Белградського (1920–1924, 1927–1930) та Люблянського (1930–1945) університетів, професора і декана Російського юридичного факультету в Празі (1924–1928), а також діяльність у статусі очільника низки відомих наукових товариств, зокрема голови Словенського

товариства філософії права і соціології (протягом 1930-х рр). Яскравим свідченням його визнання як вченого й організатора науки стали одна з найвищих державних нагород Сербії (орден Св. Сави II ступеня) та обрання членом-кореспондентом Сербської королівської Академії наук (1934).

На схилку років Євгенові Спекторському довелося пережити не лише ще одну світову війну, перебування в німецькій окупації, втечу з Любляни напередодні входження радянської армії восени 1944 р., кількарічне поневіряння італійськими таборами для переміщених осіб, а й чергову еміграцію – цього разу до американського континенту (1947). Оселившись у передмісті Нью-Йорка, він активно долучився до розбудови Свято-Володимирської православної духовної академії у статусі професора, а також став одним з ініціаторів, організаторів і першим очільником Російської академічної групи у Сполучених Штатах Америки.

Творчість Євгена Спекторського привернула увагу фахівців і сучасників ще на початку ХХ ст. Зі схвальними відгуками та рецензіями на його праці з філософії та історії суспільних наук виступили такі відомі вчені, як Федір Тарановський¹, Володимир Вернадський², Олександр Яценко³ та ін. Як «блестяще написанную книгу» оцінив перший том праці Євгена Спекторського «Проблема социальной физики в XVII ст.»⁴

¹ Див.: Тарановский Ф. В. [Рец.]. Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып. 1. Варшава, 1907 // Юридическая библиография. 1907. № 3. С. 6–7.

² Див.: Вернадский В. И. Из истории идей // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського: у 10 т. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Вибрані праці / редкол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова) та ін; авт.-уклад.: О. С. Онищенко та ін. К.: Друкарня НБУВ, 2011. С. 129–141.

³ Див.: Яценко А. С. [Рец.]. Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава 1910 // Вопросы права. 1911. Кн. 6 (2). С. 237–248.

⁴ Див.: Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии: в 2 т. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава: Тип. Варшав. учеб. округа, 1910. 593 с.; Т. 2. К.: Типолитография С. Кульженко, 1917. 635 с.; 2-е изд. СПб.: Наука, 2006. Т. 1. 448 с.; Т. 2. 537 с.

У зв'язку з використанням у роботі значного масиву рукописних праць й інших архівних документів і матеріалів, що підлягають, згідно з вимогами едиційної археографії, цитуванню мовою оригіналу (наразі – російською), цитати з друкованих російськомовних джерел також залишено без перекладу.

(магістерська дисертація) видатний філософ і правознавець Богдан Кістяківський⁵, який звернув особливу увагу на ретельність роботи її автора з першоджерелами. Цікавою і змістовною була друквана полеміка Спекторського з професором міжнародного права Володимиром Грабарем⁶, яка стала одним із стимулів його подальших історико-філософських студій у царині «соціальної фізики» XVII ст. Ім'я і праці Євгена Спекторського шанобливо згадували й автори фундаментальних праць з історії російської філософії Микола Лосський⁷ та Василь Зеньковський⁸ (останній присвятив колезі та соратнику також спеціальну розвідку, в якій надав стислу, але доволі змістовну характеристику його філософської творчості)⁹.

Натомість у СРСР творчий доробок Євгена Спекторського залишався поза увагою дослідників. Послідовний критик більшовицької влади, для ідеологічно заангажованої радянської історіографії він був лише одним із філософів-«білоемігрантів», чиї ім'я та спадщина підлягають тавруванню і забуттю. Попри поступове зростання дослідницької зацікавленості постаттю Є. В. Спекторського після розпаду СРСР, брак доступу до його публікацій емігрантського періоду і величезної рукописної спадщини, розпорошеної по різних архівах (переважно зарубіжних), суттєво уповільнив появу ґрунтовних досліджень його життя і творчості навіть за пострадянської доби.

⁵ Див.: Кістяковский Б. А. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава 1910 // Логос: Международный ежегодник по философии культуры. 1912–1913. Кн. 1–2. С. 359–361.

⁶ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века (рец. на кн.: Е. В. Спекторский. Проблема социальной физики в XVII веке. Варшава, 1910, 563 с.) // Вопросы философии и психологии. 1911. Кн. 109. С. 599–631; Грабарь В. Э. Ответ Е. Спекторскому // Там же. 1912. Кн. 111. С. 170–174. 1911. Кн. 109. С. 599–631; Спекторский Е. В. Ответ В. Грабарю // Там же. 1911. Кн. 110. С. 857–860.

⁷ Див.: Лосский Н. О. История русской философии / пер. с англ. М.: Советский писатель, 1991. С. 10, 286, 387, 388.

⁸ Див.: Зеньковский В. В. История русской философии. М.: Академ. проект; Раритет, 2001. С. 862.

⁹ Див.: Зеньковский В. В. Е. В. Спекторский // Русская религиозно-философская мысль XX века. Сборник статей / под ред. Н. П. Полторацкого. Питтсбург: Отдел славянских языков и литератур Питтсбургского ун-та, 1975. С. 317–322.

У 1990-х – на початку 2000-х рр. ім'я Є. В. Спекторського увійшло до низки довідкових видань з історії російської філософії¹⁰ та діаспори¹¹. Окремі деталі його життя і творчості емігрантського періоду було висвітлено у монографічних працях з історії російського зарубіжжя¹².

У той же період у працях української дослідниці Марини Ткачук ім'я Євгена Спекторського було повернуто до шереху провідних академічних філософів Києва і України початку ХХ ст.¹³. Важливий для розвитку

¹⁰ Див.: Филатов В. П. Спекторский Евгений Васильевич // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. М.: Наука, 1995. С. 485–487; Филатов В. П., Алексеев П. В. Спекторский Евгений Васильевич // Философы России XIX–XX столетий: Биографии, идеи, труды / сост. и ред. П. В. Алексеев. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Академ. проект, 1999. С. 756–757; Филатов В. П. Спекторский Евгений Васильевич // Русская философия: Энциклопедия. 2-е изд., дораб. и доп. / под общ. ред. М. А. Маслина. Сост. П. П. Апрышко, А. П. Поляков. М.: Книжный клуб Книгобек, 2014. С. 601.

¹¹ Див.: Поляков А., Тимошина Е. Спекторский Евгений Васильевич // Русское зарубежье: Золотая книга эмиграции: Первая треть XX века: энциклопедический биографический словарь / под общей ред. В. В. Шелохаева. М.: РОССПЭН, 1997. С. 592–593; Александров Е. А. Русские в Северной Америке: биографический словарь / под ред. К. М. Александрова, А. В. Терещука. Хэмпден; Сан-Франциско; СПб.: Конгресс русских американцев, 2005. С. 479; Незабываемые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–2001 в 6 т. / сост. В. Н. Чуваков. Т. 6. Кн. 2. М.: Рос. гос. б-ка, 2006. С. 133–134.

¹² Див.: Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. М.: Наука, 1991. С. 54, 63, 64, 79, 80, 170–171, 220; Tejchmanová S. Rusko v Československu (Bílá emigrace v ČSR 1917–1939). Н+Н, 1993. S. 30, 34; Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945: Bibliografie s biografickými údaji o autorech. Bibliografie slovanské knihovny. D. 1, sv. 2. Praha, 1996. S. 682–683; Пушкирев С. Г. Воспоминания историка: 1905–1945. М.: Посев, 1999. С. 94–95; Podaný V., Barvíková H. Emigrace z Ruska v meziválečném Československu. Prameny v českých, moravských a slezských archivech. Archiv Akademie věd České republiky: Praha 2000. S. 274, 296, 377; Chinyaeva E. Russians outside Russia: The Émigré Community in Czechoslovakia, 1918–1938. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 89. Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2001. 280 p.; Бондарева Е. А. Е. В. Спекторский: в гуще жизни // Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 393–40; Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие / сост. Бабка Л., Золотарев И. Прага: Нац. биб-ка Чешской Республики; Русская традиция, 2012. С. 43, 135–136, 139, 145–146, 306; Бакунцев А. В., Морозов С. Н. И. А. Бунин и Е. В. Спекторский: переписка (1928–1933) // Studia Litterarum. 2018. Т. 3, № 4. С. 298–315.

¹³ Див.: Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження. К.: ВІПОЛ, 2000. С. 82–83; Спекторський Є. В. Кант і соціальна філософія / вступ. стаття, першодрук, пер. укр. М. Л. Ткачук // Дух і Літера. 2001. № 7–8. С. 326–349; Ткачук М. Л. Спекторський Євген Васильович // Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник / ред.-упоряд. М. Л. Ткачук, відп. ред. В. С. Горський. К.: Пульсари, 2002. С. 183–184.

вітчизняної професійної філософії аспект діяльності мислителя як одного з ініціаторів і очільника Київського науково-філософського товариства (1914–1919) було висвітлено у розвідках українських авторів Сергія Шурлякова¹⁴ та Наталії Філіпенко¹⁵.

Вагомим внеском у вивчення життя і творчості Євгена Спекторського стала книга київських істориків Василя Ульяновського, Віктора Короткого та Олександра Скиби «Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський» (2007)¹⁶. Написана на значному масиві джерел, зокрема й архівних документів, ця праця стала першою ґрунтовною та цілісною реконструкцією біографії мислителя і досі залишається єдиною монографією, присвяченою його постаті.

З кінця 2000-х рр. біографічні студії, присвячені постаті Євгена Спекторського, активно провадять і російські фахівці – зокрема брянські історики Сергій Михальченко та Олена Ткаченко¹⁷. Намагаючись поетапно відтворити основні періоди життя і творчості вченого як у дореволюційній

¹⁴ Див.: Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 7–8. С. 147–186.

¹⁵ Див.: Філіпенко Н. З історії філософської спільноти в Україні: Київське Науково-філософське товариство (1914–1919) // Філософська думка. 2015. № 3. С. 90–104; Її ж. Історія ідей Київського науково-філософського товариства і європейський контекст: pro et contra // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Збірник наук. праць. Вип. 754–755. Філософія. 2015. С. 149–153.

¹⁶ Див.: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський: Монографія. К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2007. 311 с.

¹⁷ Див.: Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский и Варшавский университет в конце XIX – начале XX веков // Научные ведомости. 2007. № 8 (39). Вып. 4. С. 103–107; Вони ж. Е. В. Спекторский и А. Л. Блок: история взаимоотношений // Lublin studies in modern languages and literature. Vol. 32. 2008. С. 58–74; Вони ж. Е. В. Спекторский в эмиграции // Славяноведение. 2009. № 1. С. 14–24; Вони ж. Документы Е. В. Спекторского в Архиве Института Восточной Европы Бременского университета // Отечественные архивы. 2011. № 6. С. 64–68; Вони ж. Евгений Васильевич Спекторский // Вопросы истории. 2013. № 1. С. 31–53. Вони ж. Политическая и конфессиональная жизнь межвоенной Югославии по мемуарам Е. В. Спекторского // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 1 (144). Вып. 25. С. 120–126; Вони ж. Е. В. Спекторский: очерк жизни и научной деятельности // Спекторский Е. В. Воспоминания / Вступ. Ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибунского. Рязань, 2020. С. 10–36 та ін.

Росії, так і в еміграції, протягом останнього десятиліття ці дослідники ввели до наукового обігу низку важливих джерел з архівів Варшави, Праги, Берліна, Любляни та інших міст, зокрема й значні за обсягом і змістовною насиченістю спогади Є. В. Спекторського¹⁸, видання яких має важливе значення не лише для його біографів. Зазначимо також, що Олена Ткаченко є авторкою першої кандидатської дисертації, спеціально присвяченої постаті Євгена Спекторського (захищена у 2008 р.)¹⁹.

Поряд з історико-біографічними дослідженнями від початку 2000-х рр. спостерігаємо зростання кількості історико-правознавчих праць, які висвітлюють академічну діяльність Є. В. Спекторського у царині юриспруденції та політичної науки. У розвідках українських дослідників Ігоря Усенка²⁰, Олександра Ковальчука²¹, Ірини Музики²², Людмили Протосавицької²³, Світлани Чернік²⁴ Євген Спекторський постає одним із найвидатніших представників вітчизняної юридичної науки, якому належить

¹⁸ Див.: Спекторский Е. В. Воспоминания / вступ. ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибунского. Рязань, 2020. 654 с., ил.

¹⁹ Див.: Ткаченко Е. В. Научно-образовательная деятельность и общественно-политические взгляды Е. В. Спекторского: Автореф. дис... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Брянск, 2008. 23 с.

²⁰ Див.: Усенко І. Б. Спекторський Є. В. // Антологія української юридичної думки: в 6 т. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К.: Вид. дім «Юридична книга», 2002. С. 454–459.

²¹ Див.: Ковальчук О. М. Нормативно-соціологічний напрям у працях Є. В. Спекторського (1875–1951) // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. 2002. Вип. 131: Правознавство. С. 17–21; Його ж. Розвиток теорії права у Київському університеті в XIX – на початку XX століття: Автореф. дис...канд. юр. наук.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». К., 2002; Його ж. Теорія права у працях вчених Київського університету: XIX – поч. XX ст.: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2011. 192 с.

²² Див.: Музика І. В. З історії вітчизняної соціології права: Є. В. Спекторський // Правова держава. 2010. Вип. 21. С. 19–23; Її ж. Правознавець-енциклопедист Євген Васильович Спекторський // Часопис Київського університету права. 2021. № 2. С. 14–19.

²³ Див.: Протосавицька Л. С. Організації державної влади за Є. В. Спекторським // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2015. Вип. 232. С. 32–35.

²⁴ Див.: Чернік С. Д. Конституційна держава в поглядах Є. В. Спекторського // Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 82–84.

вагомий внесок у розвиток теорії, філософії та соціології права. Значне місце відведено постаті мислителя в упорядкованому Віктором Коротким та Іваном Гриценком двотомному збірнику першоджерел, які увиразнюють віхи становлення і розвитку філософії та теорії права²⁵ в київському Університеті Св. Володимира й водночас засвідчують свою актуальність для подальшого розвитку юридичної науки в Україні. Спробу систематичного аналізу поглядів мислителя на право, конституцію і державу здійснено також у низці статей і кандидатській дисертації російського дослідника Володимира Рутмана²⁶.

Попри безперечну наукову і просвітницьку значущість указаних вище історико-біографічних та історико-правознавчих студій, присвячених Євгену Спекторському, слід зазначити, що для дослідників його філософської спадщини вони мають передусім допоміжний характер та переважно інформаційний потенціал. Виходячи з тих безпосередніх завдань, що стояли перед біографами мислителя чи істориками права, цілком зрозуміло, що його власне філософські погляди висвітлені в їхніх студіях лише побіжно.

Що ж до спеціальних історико-філософських досліджень спадщини Євгена Спекторського, то вони, на жаль, і досі поступаються історико-біографічним та історико-правознавчим розвідкам не лише за кількістю, а й, подекуди, за систематичністю та цілісністю представленого в них фахового аналізу. Радше винятком є спроба загальної характеристики філософського доробку вченого та еволюції його філософських поглядів, зроблена

²⁵ Див.: Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2-х кн. / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. К.: Либідь, 2011. Кн. 1. 560 с. Кн. 2. 448 с.

²⁶ Див.: Рутман В. Г. Государственно-правовые воззрения Е. В. Спекторского: Автореф. дис... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Белгород, 2013. С. 9. Його ж. Конституционное государство в представлениях Е. В. Спекторского // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 8 (14): в 4 ч. Ч. I. С. 169–171. Його ж. Е. В. Спекторский о трех смыслах демократии // Пробелы в русском законодательстве. 2012, №2. С. 270–273; Його ж. Е. В. Спекторский о кризисе современного государства // Научные ведомости. Сер. Философия. Социология. Право. 2013. № 8 (151). Вып. 24. С. 68–73;

російськими авторами Володимиром та Людмилою Щегловими у 1997 р., коли значну кількість важливих джерел ще не було введено до наукового обігу ²⁷. Згодом В. Щеглов повертається до постаті Є. Спекторського, намагаючись розглянути християнську інтерпретацію культури у його творчості ²⁸, хоча й робить це фрагментарно та описово. До тематики християнської філософії Є. В. Спекторського останніми роками звертаються російські автори Михайло Харланов і Петро Бойко ²⁹, чиї розвідки, на жаль, хибують на абсолютизацію лише одної з можливих інтерпретацій філософської еволюції мислителя. Увиразнюючи власну прихильність до філософії Г. В. Ф. Гегеля, вони марно намагаються представити філософські погляди Є. Спекторського як досвід «всеобщей диалектики мышления и бытия» ³⁰. Заради цього згадані автори нехтують хронологію праць мислителя, що неминуче призводить до прикрих смислових перекручень його поглядів, які зазнали суттєвої еволюції.

Великий інтерес та повагу до Є. В. Спекторського здавна виявляє наукова спільнота Словенії, з якою пов'язаний 15-річний період його життя і творчості. З огляду на тему нашого дослідження, важливо звернути особливу увагу на те, що найвідомішою у цій країні працею Євгена Спекторського, якого словенські історики вважають однією з найбільш помітних постатей в історії Люблянського університету ³¹, є двотомна «Історія соціальної

²⁷ Див.: Щеглов В. В., Щеглова Л. В. Философский портрет Е. В. Спекторского // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. 1997. № 4. С. 3–12;

²⁸ Див.: Щеглов В. В. Христианская интерпретация культуры в наследии Е. В. Спекторского // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2009. №8. С. 4–8.

²⁹ Див.: Харланов М. В., Бойко П. Е. Методологические основания социальной философии Е. В. Спекторского: от «социальной физики» к христианской метафизике // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. №8 (430). Философские науки. Вып. 53. С. 86–91; Вони ж. Христианская метафизика общества в социальной философии Е. В. Спекторского // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. 2019. Том 20. Выпуск 3. С. 175–184.

³⁰ Див.: Харланов М. В., Бойко П. Е. Методологические основания социальной философии Е. В. Спекторского: от «социальной физики» к христианской метафизике // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. №8 (430). Философские науки. Вып. 53. С. 86.

³¹ Див.: Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–

філософії», видана словенською мовою у 1932–1933 рр. (її переклад з російської здійснив талановитий словенський літератор, згодом відомий політик Йосип Відмар)³². Оpubлікована 90 років тому, ця праця, як засвідчують сучасні розвідки словенських філософів, досі не втратила своєї наукової значущості³³ (тієї ж думки, до речі, дотримуються їхні колеги з Белграду, які у 1997 р. здійснили видання «Історії соціальної філософії» Євгена Спекторського сербською мовою³⁴). Виразними новітніми свідченнями зростання зацікавленості спадщиною мислителя на європейських теренах є першодрук його рукопису «Питання моральної теології»³⁵, а також видання збірника вибраних творів³⁶ словенською мовою, здійснені люблянським дослідником Іванком Блажем у 2018–2019 рр.

Як засвідчують «панорамні» огляди життя і творчості Є. В. Спекторського, чільне місце у його працях належить філософсько-суспільствознавчій проблематиці, причому незалежно від їхнього тематичного спрямування (зокрема й правознавчого, історико-культурного та навіть богословського). Здавалося б, ця особливість природним чином мусить сфокусувати увагу історико-філософського дослідження саме на суспільствознавчих студіях Є. В. Спекторського, які протягом усього життя мислителя були щільно пов'язані з його систематичними заняттями філософією. Однак, хоч як парадоксально, надзвичайно важлива філософсько-суспільствознавча складова досі залишається одним із найменш

1945. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008. 261 str.

³² Див.: Spektorski E. Zgodovina socijalne filozofije / [prevedel J. Vidmar] Zv. 1: Od starega veka do XIX. stoletja. Ljubljana: Slovenska Matica, 1932. 305, VIII s.; Zv. 2: Devetnajsto stoletje in začetek dvajsetega. Ljubljana: Slovenska Matica, 1933. 186, VIII s.

³³ Див.: Granda S. Spektorski in usoda njegove Zgodovine socijalne filozofije. Monitor ISH. 2014. XVI/1. p. 157–176.

³⁴ Див.: Spektorski E. V. Istorija socijalne filozofije. Beograd: Službeni list SFRJ, 1997. 554 s.

³⁵ Див.: Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije / urednik in avtor predgovora Blaž Ivanc; spremna beseda Anton Stres; [prevedla M. Jančar]. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018. 96 str.

³⁶ Див.: Spektorski E. V. Izbrane razprave / s spremno študijo Blaža Ivanca «Učenjakova pot od pozabljenca do klasika». Ljubljana: Pravna fakulteta; Inštitut Karantanija; Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2019. 552 str.

досліджених аспектів багатогранної спадщини Євгена Спекторського. Досить зазначити, що перелік безпосередньо дотичних до нашої теми історико-філософських розвідок на сьогодні вичерпується двома публікаціями Миколи Герасимова, присвяченими діяльності Євгена Спекторського як «історика соціальної фізики»³⁷. Попри те, що основною спеціалізацією цього російського дослідника є теорія та історія анархізму³⁸, у його публікаціях доволі змістовно представлено особливості генетичного методу Є. В. Спекторського. Однак, на жаль, спроба увиразнити філософський зміст основних праць Є. В. Спекторського значною мірою знівельована хибним переконанням згаданого дослідника у незначному потенціалі «київського архіву» мислителя для вивчення його філософського доробку.

Годі й говорити: допоки філософсько-суспільствознавчий доробок Є. В. Спекторського залишатиметься у сучасній історико-філософській літературі майже "terra incognita", спроби осягнути зміст і значення його творчості наражатимуться на небезпеку фрагментарності та хибних інтерпретацій. Одна з таких небезпек полягає, наприклад, у невиправданій редукції предметного поля праць цього мислителя до суто соціологічної сфери, хоча поняття «суспільствознавство», яке проникає його твори, далеко не вичерпується власне «соціологією», як наукою, що вивчає соціальну реальність та вияви соціального співжиття людей у спільнотах. Як побачимо далі, поняття «суспільствознавство» дозволяє охопити не лише науку про суспільство в її сучасному розумінні чи всіх смислових конотаціях епохи становлення, а й сфокусувати увагу на комплексі тих теоретико-методологічних питань філософського й передусім гносеологічного змісту,

³⁷ Див.: Герасимов Н. И. Эволюция и соотношение понятий «естественное» и «социальное» в исследовании проблемы социальной физики Е. В. Спекторским // Аспекты IX: Сборник статей по философским проблемам истории и современности. 2014. С. 59–74. Його ж. Е. В. Спекторский как историк «социальной физики» // История философии. Т. 21. № 1/2016. С. 116–127.

³⁸ Одна із праць М. І. Герасимова з цієї тематики присвячена порівняльному аналізу критики анархізму Є. В. Спекторським і П. І. Новгородцевим. Див.: Герасимов Н. И. П. И. Новгородцев и Е. В. Спекторский о политико-правовых аспектах теории анархизма // Соловьёвские исследования. Вып. 4 (52). 2016. С. 197–198.

що визначали, на переконання Є. В. Спекторського, зміст актуальних знань про суспільство кінця XIX – першої половини XX ст. і, відповідно, безпосередній предмет його дослідницьких зацікавлень. Саме дослідження ключових суспільствознавчих проблем (онтологічних, етичних, філософсько-правових, метафізичних та релігійних) пов’язує різнопланові інтелектуальні пошуки Є. В. Спекторського в єдине ціле й увиразнює еволюцію його філософських поглядів. Крім того, власне суспільствознавчі студії мислителя, що засвідчують його високий рівень обізнаності з історією й актуальними тенденціями західноєвропейської філософії та науки, як вже частково з’ясовано вище, постають його своєрідною «візитівкою» у західному академічному середовищі й забезпечують цілком органічне долучення до кола провідних суспільствознавців першої половини XX ст. Усе зазначене особливо актуалізує необхідність спеціального історико-філософського дослідження змісту і значення суспільствознавчого доробку Євгена Спекторського, якому присвячено нашу дисертацію.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу підготовлено відповідно до планової наукової теми кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА «Теоретична і практична філософія: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер: 012111100322).

Мета і завдання дослідження. *Об’єктом* дослідження є творча спадщина Євгена Спекторського. *Предмет* дослідження становить суспільствознавчий компонент його фахових студій.

Відповідно, *метою* дисертаційної роботи є історико-філософський аналіз доробку Є. В. Спекторського у царині суспільствознавства, визначення змісту та специфіки його розуміння суспільства і суспільних наук на всіх етапах творчої біографії.

Зазначена мета реалізована у роботі через розв’язання таких *завдань*:

1) простежити процес формування і розвитку суспільствознавчих зацікавлень Є. В. Спекторського протягом його життя та академічної діяльності;

2) визначити пріоритетні напрями і проблематику суспільствознавчих студій мислителя у різні періоди його творчості; проаналізувати зміст та чинники дослідницьких трансформацій Є. В. Спекторського у царині суспільствознавства;

3) здійснити історико-філософську реконструкцію й аналіз дослідження Є. В. Спекторським соціальних наук в їхньому генетичному та теоретико-методологічному вимірах;

4) розглянути класифікацію наук, запропоновану Є. В. Спекторським, та з'ясувати відповідне місце і специфіку суспільних наук;

5) проаналізувати досвід концептуального обґрунтування суспільствознавства у працях Є. Спекторського з філософії права, етики, культурології.

Методи дослідження. У дисертації застосовано комплексний методологічний підхід, у якому поєднано дотримання загальних принципів наукового пізнання (зокрема системності, цілісності, об'єктивності, доказовості) і специфічних настанов історико-філософської реконструкції та аналізу, ґрунтованих на принципах історизму, діалогічності та толерантності.

Історико-філософську реконструкцію життя і творчості Євгена Спекторського здійснено у роботі на засадах культурологічного підходу до історії філософії, який акцентує увагу на персональному вимірі філософії та її історії й необхідності вивчення та аналізу ідей певного мислителя в єдності їх особистісних, культурно-історичних та теоретичних детермінант ³⁹. У дослідженні процесу формування і розвитку суспільствознавчих зацікавлень

³⁹ Докладніше про культурологічний підхід до історії філософії див.: Ткачук М. Л. Історія філософії в культурологічному вимірі: (з досвіду київських істориків філософії XIX – початку XX ст.) // Наукові записки НаУКМА. Т. 20: Філософія та релігієзнавство. К.: НаУКМА, 2002. С. 19–30.

Є. В. Спекторського ми спиралися на продуктивні настанови історико-філософської біографістики ⁴⁰, які дозволили використати вже відомі й новознайдені біографічні матеріали у відповідному культурно-історичному й теоретичному контекстах та відтворити загальну панораму взаємовпливів та перетинів, у яких розгортались академічна діяльність і творчість мислителя.

Визначення пріоритетних напрямів, проблематики і безпосереднього змісту суспільствознавчих студій Євгена Спекторського здійснювалося в роботі шляхом комплексного застосування текстологічних методів аналізу першоджерел та герменевтичних процедур, що уможливили розгляд кожного з текстів мислителя як частини цілісної інтелектуальної системи й водночас реконструкцію цієї системи на підставі досліджуваних текстів.

Важливу роль у визначенні змісту і специфіки суспільствознавчих праць Є. В. Спекторського мало комплексне застосування критичного, генетичного та історико-порівняльного методів аналізу джерел, яке дозволило визначити концептуальні засади поглядів мислителя та виразити сутність і чинники його дослідницьких трансформацій у царині суспільствознавства.

Специфіка історико-філософської праці вимагала від нас особливої уваги до формування репрезентативної *джерельної бази дослідження* із застосуванням методів бібліографічної та джерельної евристики. Предметом безпосереднього аналізу у роботі постають не лише друковані першоджерела, а й рукописні праці, документи й інші матеріали, що характеризують життя та творчість Євгена Спекторського, віднайдені нами в Києві (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), Любляні (Архів Республіки Словенії, Історичний архів музею Люблянського університету), Празі (Архів Національного музею, Архів Академії наук Чеської республіки, Архів міста Праги,

⁴⁰ Докладніше про настанови історико-філософської біографістики див.: Менжулін В. І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення // Наукові записки. Т. 115: Філософія та релігієзнавство. К.: НАУКМА, 2011. С. 18–25.

Народний архів Чехії, Архів Карлового університету). Значну частину цих матеріалів вводимо до наукового обігу вперше.

У процесі контекстуальної реконструкції становлення і змісту суспільствознавчих поглядів Є. В. Спекторського до аналізу було залучено відповідні праці його сучасників (Б. О. Кістяківського, П. І. Новгородцева, М. О. Лосського, Л. Й. Петражицького, М. М. Алексеєва, В. В. Зеньковського, О. Л. Блока, С. М. Булгакова, О. С. Лаппо-Данилевського, В. С. Соловійова, С. Л. Франка та ін.), твори західних філософів (І. Канта, П. Наторпа, Г. Когена, В. Вільденбанда, Г. Ріккєрта та ін.), численні праці сучасних вітчизняних та закордонних дослідників.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертаційній роботі вперше здійснено систематичний історико-філософський аналіз доробку Євгена Спекторського у царині суспільствознавства, що дозволило визначити зміст та специфіку його розуміння суспільства і суспільних наук на всіх етапах творчої біографії.

На підставі аналізу значного масиву рукописних текстів мислителя, а також комплексного дослідження його друкованих праць *вперше*:

- доведено, що теоретико-методологічні рефлексії з питань суспільствознавства і представленого в ньому комплексу суспільних наук становлять стрижень інтелектуальної діяльності Є. В. Спекторського на різних етапах його творчої біографії;

- виявлено пріоритетну роль вивчення філософських проблем об'єктивності знання, методології наук і дослідження соціального життя у його етичному вимірі на ранньому етапі творчості Є. В. Спекторського (до 1907 р.), пов'язаному з рецепцією марбурзького неокантіанства і позначеному потужним антипозитивістським спрямуванням та спробами розбудови раціональної етики як основи розумної організації суспільного життя;

- з'ясовано, що подальші суспільствознавчі студії Є. В. Спекторського демонструють значну еволюцію його методологічних настанов, зумовлену

переосмисленням ролі філософії в науці, та спробу розробки власного вчення про суспільні науки на підставі генетичного методу та історико-філософського дослідження соціальної науки XVII ст.;

- реконструйовано запропоновану вченим класифікацію наук, ґрунтовану на ідеалі раціональної науки і розумінні людини як моральної істоти, наділеної свободою волі та розумом;

- встановлено, що визначальною рисою суспільних наук Є. В. Спекторський вважав їх моральний характер;

- розкрито особливості розуміння Є. В. Спекторським правознавства як «моральної соціології», абстрактно-раціональної суспільної науки, що опікується як ідеальними нормами належного, так і актуальними проблемами та викликами суспільства;

- визначено важливе місце та реконструйовано зміст суспільствознавчих студій Є. В. Спекторського на завершальному етапі його творчої еволюції, позначеному християнським світобаченням та розбудовою християнської соціології й водночас збереженням відданості ідеалам раціональності та науки;

- введено до наукового обігу низку рукописних праць та лекційних матеріалів Є. В. Спекторського, зокрема й з суспільствознавчої проблематики, що зберігаються в Україні, Чехії та Словенії.

У дисертації *суттєво уточнено*:

- вагому роль у формуванні дослідницьких зацікавлень Є. В. Спекторського (зокрема й у царині суспільствознавства) його наукового керівника, професора Варшавського університету Олександра Львовича Блока (1852–1909);

- зміст і специфіку творчої еволюції Є. В. Спекторського на різних її етапах;

- особливості філософсько-правового вчення Є. В. Спекторського в контексті його тлумачення правознавства як моральної соціології;

- історико-філософські уявлення про академічну діяльність і творчий доробок Є. В. Спекторського за часів еміграції та особливості його переосмислення людини, суспільства і культури на ґрунті християнства.

Практичне значення отриманих результатів. Вводячи до наукового обігу значний масив нововіднайдених архівних матеріалів, документів, рукописів, дисертаційна робота суттєво збагачує джерельну базу історико-філософських досліджень філософської думки на українських теренах початку ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані у розробці та практиці викладання нормативних і спеціальних дисциплін у закладах вищої освіти, передусім навчальних курсів з історії української філософії, філософії права, історії філософсько-правових учень, соціальної філософії тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, оригінальною і завершеною науковою працею. Результати дослідження, його висновки та положення, винесені на захист, отримано безпосередньо авторкою. З наукової статті, опублікованої у співавторстві, у дисертації використано лише ті положення, які одержано авторкою самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях авторки на Всеукраїнській конференції студентів та аспірантів філософських факультетів «ХХ Наукові читання пам'яті Георгія Флоровського» (м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 4–6 жовтня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «XIV Харківські студентські філософські читання: до 230-ї річниці з дня народження Артура Шопенгауера» (м. Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 17–18 травня 2018 р.), VII конференції Докторської школи ім. родини Юхименків НАУКМА «A LINEA» (м. Київ, Національний університет «Києво-Могилянська академія», 4–8 червня 2018 р.), XII Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, Національний університет «Острозька академія», 17–18

травня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «XVII Харківські студентські філософські читання: до 100-ї річниці публікації „Логіко-філософського трактату” Л. Й. Й. Вітгенштайна» (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 13–14 травня 2021 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження дістали міжнародної апробації під час перебування авторки на програмі академічної мобільності Erasmus+ в Університеті Коменського у м. Братиславі (Univerzita Komenského v Bratislave, Словаччина) – зокрема у презентації на засіданні кафедри філософії та історії філософії (8 квітня 2019 р.) та на спеціальному семінарі для студентів магістерської програми «Філософія» (9 квітня 2019 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 11 наукових працях авторки, у тому числі у трьох статтях, опублікованих у фахових виданнях, що зареєстровані у міжнародних наукометричних базах (з них одна індексована у базі Scopus).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота містить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 289 сторінок. Список використаних джерел (на 38 сторінках) містить 414 найменувань, з них 78 – архівні та рукописні джерела.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ Є. В. СПЕКТОРСЬКОГО: НЕОКАНТІАНСЬКИЙ ЕТАП (КІНЕЦЬ XIX – 1907 Р.)

1.1. Вплив О. Л. Блока на фахове становлення і наукові пріоритети Є. В. Спекторського

Як відомо, впродовж життя Є. В. Спекторського його філософські вподобання і погляди неодноразово зазнавали змін. Окреслюючи «філософські метаморфози» Спекторського, його колега по Університету Св. Володимира, відомий релігійний мислитель і педагог Василь Васильович Зеньковський (1881–1962) слушно зазначав: «От первоначального увлечения немецким идеализмом Евгений Васильевич довольно рано перешел к философскому релятивизму, к которому его склоняли его исторические исследования. Но на этом не остановились философские исследования Евгения Васильевича, – от релятивизма он перешел безоговорочно к христианскому идеализму, который лег в основу различных его построений»⁴¹.

Разом із тим, достатньо переглянути перелік публікацій і рукописних праць Є. В. Спекторського, щоб пересвідчитися у наявності певних тематичних констант у його наукових зацікавленнях і дослідницьких пошуках. До таких констант належить передусім тяжіння до вивчення суспільствознавчої проблематики, виразне більшою чи меншою мірою, але на всіх етапах творчості й академічної діяльності вченого. У цьому розділі ми ставимо за мету простежити процес формування суспільствознавчих

⁴¹ Зеньковський В. В. Е. В. Спекторский // Русская религиозно-философская мысль XX века. Сборник статей / под ред. Н. П. Полторацкого. Питтсбург: Отдел славянских языков и литератур Питтсбургского университета, 1975. С. 317.

зацікавленнь Євгена Спекторського у ранній період його творчості. Задля цього спробуємо реконструювати становлення і початковий етап професійної діяльності вченого під керівництвом його університетського наставника професора Олександра Блока, розглянемо основні тенденції в інтелектуальному середовищі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. і місце в ньому суспільствознавчої проблематики, розкриємо зміст та ідейний контекст відповідних розробок Є. В. Спекторського у царині філософії науки та соціології.

Початок наукової кар'єри Є. В. Спекторського пов'язаний із Варшавським університетом, де він навчався у 1893–1897 рр.⁴² Після закінчення юридичного факультету і затвердження у ступені кандидата права (4 червня 1897 р.) він був професорським стипендіатом кафедри державного права (з 2 серпня 1897 р. до 2 серпня 1900 р.), а згодом протягом 11 років викладав на кафедрі енциклопедії права, де обіймав посади в. о. доцента (з 2 червня 1903 р.), доцента (після захисту магістерської дисертації, що відбувся 8 травня 1911 р. у Дерптському, нині – Тартуському, університеті) й екстраординарного професора (з 4 вересня 1911 р. до переведення в київський Університет Св. Володимира 7 липня 1914 р.)⁴³.

Вагому роль у фаховому становленні Є. В. Спекторського відіграв його незмінний ще зі студентських часів науковий керівник, професор кафедри

⁴² Син випускника юридичного факультету Університету Св. Володимира (1866–1870) Василя Олександровича Спекторського, який розпочав фахову діяльність у судових органах Новоград-Волинського та Житомирського повітів, а з 1879 р. служив у Царстві Польському у статусі мирового судді, Євген Спекторський здобував середню освіту у 6-й Варшавській та Радомській класичних гімназіях. На юридичний факультет Варшавського університету вступив після закінчення у 1893 р. Радомської гімназії (із золотою медаллю).

⁴³ Докладніше про варшавський період життя Є. В. Спекторського див.: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2007. С. 22–149.

державного права Варшавського університету Олександр Львович Блок (1852–1909), батько відомого поета-символіста Олександра Блока ⁴⁴. Як зазначають сучасні дослідники, «влияние А. Л. Блока стало решающим в становлении Спекторского как ученого. Фактически, его главные сочинения окажутся во многом попыткой реализации идей учителя, нереализованных в неоконченной А. Л. Блоком докторской диссертации» ⁴⁵. Навіть про зміст останньої – розробку класифікації наук – дізнаємося саме з розвідки Є. В. Спекторського, присвяченої його вчителю. У подальшому викладі ми спеціально розглянемо цю працю, адже проблематика філософських досліджень Є. В. Спекторського (передусім раннього періоду) справді зосереджена навколо порушених О. Л. Блоком питань: якою є структура людського пізнання; як цій структурі відповідають природничі та гуманітарні науки; у чому полягає особливість дослідження світу людини та соціального життя; чи можливе об'єктивне знання. Як буде показано далі, напрям розвідок Є. В. Спекторського в царині методології наук та наукової філософії великою мірою (як тематично, так і методологічно) був заданий філософуванням його вчителя – всупереч панівній на той час позитивістській філософії.

У 1897 р. під керівництвом О. Л. Блока Є. В. Спекторський підготував і захистив кандидатську роботу з права «Жан-Жак Руссо как политический писатель», а згодом успішно подолав складні магістерські іспити ⁴⁶. Саме за клопотанням наукового керівника його було залишено у Варшавському університеті після закінчення юридичного факультету для підготовки до

⁴⁴ З ініціативи О. Л. Блока навесні 1905 р. Є. В. Спекторський особисто познайомився із його сином-поетом і мав із ним листування. Детальніше про їхнє спілкування див.: Письма Блока к Е. В. Спекторскому / вступ. статья, публ. и коммент. С. Б. Шоломовой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 2. М.: Наука, 1981. С. 297–308; Galis A. Osiemnaście dni Aleksandra Błoka w Warszawie. Czytelnik, 1976. 228 s.

⁴⁵ Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский и А. Л. Блок: история взаимоотношений // Lublin studies in modern languages and literature. 2008. Vol. 32. S. 73.

⁴⁶ Див.: Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский и Варшавский университет в конце XIX – начале XX веков // Научные ведомости. 2007. № 8 (39). Вып. 4. С. 107.

професорського звання по кафедрі державного права⁴⁷. Так само за сприяння О. Л. Блока Міністерство народної освіти надало професорському стипендіату Є. В. Спекторському закордонне відрядження з 1 січня 1902 р. терміном на два роки, що дозволило йому поринути в інтелектуальну атмосферу провідних європейських університетів. Детальніше про ці наукові відрядження Є. В. Спекторського йтиметься згодом.

Попри глибокі особисті зв'язки між О. Л. Блоком і Є. В. Спекторським, документальних свідчень їхньої тісної та безпосередньої співпраці залишилося, на жаль, небагато. Так, у київському архіві Є. В. Спекторського зберігся один лист О. Л. Блока⁴⁸, отриманий ним у Парижі під час закордонного відрядження. З листа О. Л. Блока сину, поетові Олександрю Блоку, доправленого 28 червня 1902 р. із Варшави до Санкт-Петербурга, дізнаємося про ще «два письма парижских», отриманих ним від свого «ученика и бывшего сотрудника в „практич<еских> занятиях“ Е. В. Спекторского»⁸, які, на жаль, не збереглися⁴⁹. Натомість у фондах Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського відклалися такі документи, як нотатки Євгена Спекторського до лекцій Блока-старшого з іноземного та російського державного права⁵⁰, укладені останнім програма підготовки його підопічного до магістерських іспитів на кафедрі державного права⁵¹ й

⁴⁷ Див.: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира... С. 76.

⁴⁸ Див.: Блок А. Л. Спекторскому Евгению Васильевичу. Письмо 18 апр. 1902 г. из Варшавы в Париж // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 192. Арк. 1–2.

⁸ Див.: Письма отца к Блоку (1892–1908) / предисл., публ. и коммент. Т. Н. Конопацкой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 1. М.: Наука, 1980. С. 259.

⁴⁹ Див.: Письма Блока к Е. В. Спекторскому / вступ. статья, публ. и коммент. С. Б. Шоломовой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 2. М.: Наука, 1981. С. 298.

⁵⁰ Див.: Спекторский Е. В. Государственное право иностранное и русское. Заметки к лекциям проф. Блока Александра Львовича. 1899–1900. Варшава // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 19. Арк. 1–3.

⁵¹ Див.: Блок А. Л. Программа занятий для приготовления к экзамену на степень магистра на кафедре государственного права. 1898 г. Варшава // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 284. Арк. 1–2.

інструкція для його навчання за кордоном⁵². Зазначені архівні джерела засвідчують, що О. Л. Блок ретельно координував процес навчання свого учня та систематично опікувався його професійною підготовкою.

Як згадує відомий російський релігійний філософ і колега Олександра Блока по кафедрі філософії Варшавського університету Євген Олександрович Бобров (1867–1933), професор Блок вирізнявся складним характером, мав риси дивака-відлюдника і не шукав прихильності ані з боку університетської адміністрації (яка вважала його «небезпечним»), ані з боку колег чи студентства⁵³. Попри це, «у него было некоторое количество верных и чрезвычайно преданных ему учеников»⁵⁴, серед яких Євген Бобров називає низку відомих учених – зокрема історика і дипломата Шимона Ашкеназі (1866–1935), правників і педагогів Миколу Яковича Новомбергського (1871–1949), Федора Васильовича Тарановського (1875–1936), Володимира Вікентійовича Топор-Рабчинського (1877–1945), Михайла Андрійовича Рейснера (1868–1928)⁵⁵. Однак першим у цьому вузькому колі учнів професора Блока Євген Бобров згадує саме «Спекторского, бывшего ректора Киевского университета...»⁵⁶.

Особливу близькість Є. В. Спекторського до свого університетського наставника засвідчує й літераторка Катерина Сергіївна Герцог (1884 –

⁵² Див.: Блок А. Л. Инструкция, определяющая заграничные занятия Спекторского Евгения Васильевича. Май 1901 г. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 290. Арк. 1–2.

⁵³ Див.: Воспоминания Е. А. Боброва и Е. С. Герцог об А. Л. Блоке / публ. Т. Н. Конопацкой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 1. М.: Наука, 1980. С. 300.

⁵⁴ Воспоминания Е. А. Боброва и Е. С. Герцог об А. Л. Блоке. С. 299.

⁵⁵ Принагідно зазначимо, що в київському архіві Є. В. Спекторського збереглися деякі документи, пов'язані із названими Є. О. Бобровим учнями О. Л. Блока. Див., зокрема: Блок А. Л. Юридическому факультету Варшавского университета. Сообщение о прослушанном курсе и сданных экзаменах по всеобщему и русскому государственному праву кандидатом права Ашкинази и отзыв на кандидатскую диссертацию. 10 апреля 1893 г. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 283. Арк. 1–2; Блок А. Л. Юридическому факультету Варшавского университета. Отзыв о студенческих курсовых работах по государственному праву диссертанта Рейснера Михаила. Конец XIX в. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 285. Арк. 1–2.

⁵⁶ Воспоминания Е. А. Боброва и Е. С. Герцог об А. Л. Блоке. С. 299.

невідомо). О. Л. Блок був другом її батька-правника, який служив у Варшаві, й завсідником літературно-музичних вечорів та наукових зібрань, що влаштувалися щовівторка в їхній оселі. Згадуючи ім'я Спекторського серед найвідданіших учнів Блока-старшого, К. С. Герцог зазначає, що він «бывал у А. Л. и очень любил и уважал его»⁵⁷. За словами мемуаристки, Є. В. Спекторський провідував свого хворого на туберкульоз вчителя до останнього дня його життя і був одним із тих небагатьох, хто з глибоким і щирим сумом переживав його втрату⁵⁸.

Отже, як стверджують сучасники, в особі Є. Спекторського професор Блок знайшов надзвичайно близьку і віддану людину. Очевидно, що вчитель та учень перебували у тісному професійному і людському зв'язку.

Особливо промовистим свідченням цієї тези є монографія Є. В. Спекторського «Александр Львович Блок, государствовед и философ»⁵⁹, яка вийшла друком восени 1911 р. і здобула високу оцінку сучасників⁶⁰. Поет Олександр Блок, не приховуючи захоплення, писав Євгену Спекторському: «Читаю Вашу прекрасную книгу об отце и имею потребность горячо позвать Вам руку и в качестве просто читателя, далеко не чуждого идеям и стилю книги, и в качестве сына А[лександра] Л[ьвовича], кровно связанного с его наследием, больше, пожалуй, чем Вы это можете предполагать»⁶¹. Схвальний відгук на цю працю надав і відомий згодом

⁵⁷ Воспоминания Е. А. Боброва и Е. С. Герцог об А. Л. Блоке. С. 303.

⁵⁸ Див. там само. С. 306.

⁵⁹ Див.: Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. Варшава: Тип. Варшавского учеб. округа, 1911. 81 с.

⁶⁰ До статті О. Л. Блока Євген Спекторський звертався й у значно пізніші роки, свідченням чого є одна з його статей, надрукованих а еміграції: Spektorski, E. Aleksander Blok // Ljubljanski zvon. 1933. S. 28–40.

⁶¹ Див.: Блок А. А. – Спекторскому Е. В. Письмо: 12 декабря 1911 г. из С.-Петербурга в Варшаву // ІР НБУВ. Ф.43. Спр. 2. Арк. 1. Принагідно зазначимо, що в київському архіві Є. В. Спекторського зберігаються ще один лист поета і його коротка записка, адресовані Є. В. Спекторському і доправлені з Санкт-Петербурга до Варшави: Блок А. А. – Спекторскому Е. В. Письма: 19 ноября 1909 г. из С.-Петербурга в Варшаву; 12 декабря 1911 г. из С.-Петербурга в Варшаву; декабрь 1909 г., Варшава // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 1–3. 5 арк.

філософ та правознавець Іван Олександрович Ільїн (1853–1954), констатує, що вона цілком «заслуживает живого внимания со стороны читателя»⁶². Її непересічне значення зазначають і деякі сучасні дослідники: «Для понимания личности А. Л. Блока как человека и ученого большую ценность представляет биография, написанная его учеником Е. В. Спекторским, пользовавшимся в течении многих лет особенным расположением и доверием Александра Львовича»⁶³.

Зазначену монографію Є. В. Спекторського можна вважати, безперечно, унікальним джерелом для осягнення інтелектуальної біографії його університетського наставника. Ця праця висвітлює віхи життя і фахового становлення О. Л. Блока, його особисті та професійні якості, етапи академічної кар'єри, напрями інтелектуальних пошуків та зміст наукового доробку, втіленого як у друкованих працях⁶⁴, так і в його системі наук «в том виде, к какому она им излагалась с университетской кафедры и в долгих беседах с ближайшими учениками»⁶⁵. Зазначена книга видається особливо важливою для розуміння місця і ролі О. Л. Блока у фаховому і науковому становленні Є. В. Спекторського й увиразнює безпосередній вплив наукового керівника на проблематику та зміст його власних пізніших досліджень, присвячених методології науки, передусім – суспільствознавчої. Тож зупинемося на цій праці детальніше.

Як слушно зазначає Є. В. Спекторський, протягом останніх 20 років життя пріоритетний напрям інтелектуальних пошуків О. Л. Блока становило

⁶² Див.: Ильин И. А. [Рец. на кн:] Спекторский Е. Александр Львович Блок, государствовед и философ. Варшава: тип. Варш. учеб. окр., 1911 // Русская мысль. 1912. № 3. С. 94.

⁶³ Письма отца к Блоку (1892–1908). С. 249.

⁶⁴ Див. друковані праці О. Л. Блока: Государственная власть в европейском обществе: Взгляд на политическую теорию Лоренца Штейна и на французские политические порядки. СПб.: Тип. В. Демакова, 1880. [2], II, [2], 191, [2] с.; Политическая литература в России и о России: Вступление в курс русского государственного права. Варшава: Тип. Носковского, 1884. [4], 108 с.; Речь, составленная экстраорд. профессором Ал. Блоком по случаю торжеств. акта в Варшавском университете, 30 авг. 1888 г. Варшава, 1888. 12 с.; О финляндском вопросе: Критическая заметка. Варшава: Губ. тип., 1891. [2], 11 с.

⁶⁵ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 48.

не вирішення актуальних питань державного права чи інших юридичних дисциплін, у яких він був добре обізнаний, а осмислення засадничих проблем наук, результати якого відображалися переважно у його лекціях і рукописних працях, що почали набувати «по преимуществу методологический характер»⁶⁶ (як видається, саме цього сюжету інтелектуальної біографії О. Л. Блока стосується слово «філософ» у назві праці Є. В. Спекторського). Створена О. Л. Блоком класифікація наук, яку розглянемо нижче, стала підсумком цих методологічних пошуків та основою для його головної (на жаль, не завершеної і нині втраченої) праці. За свідченням Є. В. Спекторського, вона мала назву «Политика в кругу наук»⁶⁷ і повинна була довести правомірність запропонованої ним системи наук та показати особливе місце політики серед інших галузей знання і суспільного життя.

За словами Є. В. Спекторського, зацікавленість О. Л. Блока проблемами наукової методології була зумовлена, значною мірою, його розчаруванням у конкретних доктринах та спробах застосувати їх до реального життя: «... став на этот путь, он столкнулся с одним из основных методологических догматов семидесятых годов, именно с признанием превосходства натуралистических знаний перед гуманистическими. Догмат этот все более и более вызывал в нем сомнения. И, как Дильтей, он сделал его главным объектом своей критики»⁶⁸.

Філософськими засадами, з яких О. Л. Блок здійснював критику тези про першість природничого знання над гуманітарним, були переконаність у тому, що справжнє знання засноване лише на досвіді (не на гіпотезах), а також віра в ідеографічний (як його розумів В. Віндельбанд) характер ідеальної науки. При цьому варшавський професор виходив за рамки звичного благоговіння перед природничими науками⁶⁹, адже «видел во

⁶⁶ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 45.

⁶⁷ Див. там само. С. 65.

⁶⁸ Там само. С. 46.

⁶⁹ Як побачимо далі, Є. В. Спекторський у своїх дисертаційних роботах спробує простежити генезу ставлення філософії та науки до природничих наук як парадигмальних для всіх інших.

всякого рода обобщениях и отвлечениях не столько торжество и полноту научного познания, сколько его поражение и бедность, доказательство невозможности охватить конкретный мир индивидов во всем специфическом своеобразии каждого из них»⁷⁰. Результатом такої критики стало створення О. Л. Блоком власної класифікації знання, в рамках якої він розглядав гуманітарні науки як науки про суще (онтологічні, а не деонтологічні), що описують дійсність, не задаючи їй ідеальні орієнтири, а емпірично прослідковуючи втілення ідеалів у життя⁷¹. У цьому контексті Є. В. Спекторський слушно порівнює Блокове розуміння політики як цілком досвідного знання з Арістотелевим.

У системі наук О. Л. Блока вихідною точкою, що має забезпечити їхню достовірність, є людина та її самопізнання. Саме з наук про світ людини – гуманістичних (за сучасною термінологією, гуманітарних) – має починатися пізнання. Лише здобувши достовірні відомості на цьому рівні, дослідження може бути спрямоване назовні, на фізичний світ. Своєю чергою, гуманістичні науки мають власну послідовність, що «вызывается постепенным расширением изучаемого круга объектов, переходом от наиболее близких научному сознанию чисто духовных объектов к более отдаленным и инородным объектам общественным»⁷². Здобуваючи нове знання, наука врешті-решт досягає меж, за якими розум уже не пізнає, а вірить. Подальші наукові пошуки можливі лише через повернення до власних витоків та повторення пройденого шляху, вдосконалення та поглиблення здобутих знань, рух по спіралі, радіус якої розширюється з кожним новим витком і в такий спосіб описує траєкторію прогресу науки.

Першою наукою в системі О. Л. Блока є логіка – наука про власне наукову думку. Критика метафізичних (у тому числі – релігійних) вірувань є першим («негативним») кроком у розвитку цієї науки; «позитивний

⁷⁰ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 46–47.

⁷¹ Див. там само. С. 47.

⁷² Там само. С. 48.

матеріал» логіка отримує у процесі формування окремих наук, їхнього поступу, перетворюючись на методологію. Таким чином, логіка стає метанаукою: «это наука о науках, о научном мышлении, как наиболее сознательном и систематическом и притом в его доступных изучению и даже внешних проявлениях (труды ученых разных специальностей)»⁷³. Той факт, що логіка, за О. Л. Блоком, повинна вивчати написані наукові праці, робить її досвідною, а не деонтологічною наукою; вона не вказує на способи здобуття знання, а описує їх; отже, логіка націлена на минуле та теперішнє, а не майбутнє. Як досвід власне наукового мислення, логіка постає найвищим критерієм для решти наук тією мірою, якою їм ідеться виключно про істину; вона «изучает и объясняет ... усилия человеческой мысли раскрыть истину»⁷⁴, тому є наукою гуманітарною, а не фізичною. Попри те, що логіка має першість серед інших наук, вона не може претендувати на універсальність, адже її предмет – пізнання істини науковцями, які керуються лише чистою логікою – не такий широкий, як видається з першого погляду.

Ширшу сферу людського світу охоплює наступна у класифікації О. Л. Блока наука – естетика, адже до предмета цієї науки входить почуття, звичніший для широкого загалу посередник у взаємодії зі світом, аніж логіка. Слід зауважити, що О. Л. Блок розумів почуття своєрідно, виключаючи з нього несвідоме і зосереджуючись на художньому аспекті: «Мир чувства – это та область человеческого сознания, в которой те или иные объекты творятся или воспринимаются со специальным вниманием не к их истине, как в логике, а к их красоте»⁷⁵. Так, предмети естетики – це витвори та сприйняття мистецтва. Подібно до логіки естетика вивчає те мистецтво, яке існує, а не проектує ідеальний стан речей, що попри можливі перебільшені надії на порятунок світу мистецтвом не становить універсальної науки так само, як такою не може називатися логіка. Проте на відміну від логіки,

⁷³ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 49.

⁷⁴ Там само. С. 50.

⁷⁵ Там само. С. 51.

естетика (яка займає наступне після логіки місце у системі наук) охоплює ширше коло об'єктів і, відповідно, виробляє особливі – естетичні – прийоми дослідження: «Эстетическое познание состоит по преимуществу в критике – в критике художественных творений и восприятий»⁷⁶. Однак тією мірою, якою почуття в естетичному пізнанні стають ідеєю, естетика взаємодіє з логікою, підносячи їх до рівня свідомості. Попри принципову відмінність досліджуваних об'єктів ці науки зберігають тісний зв'язок: в обох випадках пізнання є науковим, тож «логика красоты познается при посредстве логики истины. И эстетика, при независимости ее объектов и приемов их исследования, получает свои высшие критерии от логики»⁷⁷. Таким чином, логіка виступає гарантом спрямованості естетики на істину та науковість.

Етика – наступна наука в системі О. Л. Блока – розширює коло нашого пізнання, додаючи до досліджуваних об'єктів волю. Остання, зазначимо, потрапляє до поля зору дослідника лише в тому випадку, коли людина свідомо спрямовує її на реалізацію «ідеалу добра», що суттєво звужує можливу етичну сферу, як і той факт, що «осуществление нравственного идеала есть всегда личное дело, личный подвиг отдельных людей»⁷⁸. Отже, аналогічно до ідеалів істини та краси, етичний ідеал добра не може мати універсального соціального значення, оскільки отримує реалізацію лише у свідомому етичному виборі окремих індивідів. Уже в юриспруденції та політиці, що продовжують класифікацію наук, доля ідеального зменшується або ж взагалі зводиться до нуля. Таким чином, О. Л. Блок відводить етичній науці досить камерну роль, стверджуючи, що «мир этической культуры представляет нечто в своем роде весьма изысканное и исключительное, также как и мир эстетической и логической культуры»⁷⁹. Трактуючи етику як позитивну науку, дослідник має звертатися не лише і не стільки до

⁷⁶ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 52.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. С. 53.

⁷⁹ Там само.

моральних норм, як до їх (не)виконання конкретними людьми у певній суспільній та історичній ситуації, що відображено в біографіях та сповідях. Цікаво, що власне моральні ідеали, у розумінні О. Л. Блока, є ближчими не до Кантових формальних правил та імперативів, а до об'єктів естетики, особливо тоді, коли вони отримують втілення в конкретних героях чи прототипах: «Эти эстетические образы могут в иных случаях оказаться нравственными образцами, могут вдохновить волю и вызвать более или менее удачные попытки их практической реализации»⁸⁰. Самі ж по собі вони більшою мірою належать почуттю, а не волі, тож потрапляють у поле естетичного, а не етичного, однак зберігають свою важливість для етики в контексті порівняння ідеалу та реальної поведінки. Таким чином, естетика дає критерії для опрацювання матеріалу етиці, аналогічно до того, як це робить логіка для етики.

Шлях дослідження світу людини продовжується у напрямку від суто наукової свідомості до вивчення порівняно широкого кола суспільних явищ юриспруденцією, політикою та соціологією, де вони досягаються не лише у строгому відношенні до ідеалу: «... идеалы здесь или совсем не применяются, или же применяются только в качестве высших духовных критериев для оценки более или менее удаленной от них и чуждой им действительности»⁸¹. Юриспруденція, наприклад, звертається до більш поширених виявів людської волі, не обмежених лише тими, що спрямовані на свідому реалізацію ідеалу добра (як в етиці). Такими є майнові відносини, регульовані ідеалом справедливості – на думку О. Л. Блока, «менее высоким,

⁸⁰ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 53–54.

⁸¹ Там само. С. 54. Зазначимо, що поняття ідеалу в О. Л. Блока у викладі Є. В. Спекторського є дещо проблематичним, адже «позитивність» наук часто проявляється в тому, що дається оцінка відповідності чи невідповідності ідеалу, в той час як природа, походження і характер цих ідеальних критеріїв незрозумілі. Схоже, що цю непослідовність побачив і Є. В. Спекторський, адже його розуміння ідеалу як універсального критерія для оцінки дійсності суспільного життя і науки хоч і розроблене в неокантіанському руслі, але є більш послідовним та обґрунтованим. Попри те, що з часом Є. В. Спекторський розчарувався у неокантіанській методології як такій, що не дає дійсного знання, його відповіді на питання, порушені О. Л. Блоком, є логічними та виваженими.

зато более широким»⁸²; етичний ідеал добра для цієї науки є критерієм, запозиченим з більш «високої» дисципліни. Відповідно, юриспруденція як позитивна наука вивчає не лише закони та кодекси, а фактичні відносини і дії людей, що становлять випадки реалізації ідеалу справедливості.

Коли межі досліджуваного розширюються і до кола об'єктів додаються відносини з публічною владою, постає ще одна наука – політика. Вона охоплює суспільне життя, суттєвим фактором якого є влада, діяльність якої виходить за рамки ідеалу справедливості. Останній для політики є таким самим вищим критерієм, яким для юриспруденції постає етичний ідеал добра. Важливо, що кожен «вищий» ідеал для «нижчої» науки означає втрату першим «первісної чистоти». Розуміння цієї ієрархії забезпечує об'єктивне розуміння політичних процесів та вберігає від завищених очікувань в її дослідженні. Так, юридичний аспект життя держави далеко не вичерпує всього, що відбувається, і конституції є проєкціями ідеального майбутнього, а не констатуванням минулого чи теперішнього. Для повної картини необхідно звертатися до власних спостережень, історичних фактів та періодичних видань. Головним матеріалом для вивчення політики, як зазначає Є. В. Спекторський, наводячи влучне формулювання О. Л. Блока, є «пучины прессы и дебри историографии»⁸³.

Наступна за політикою наука в системі О. Л. Блока становить для нашого дослідження особливий інтерес, адже йдеться про соціологію, яку він визначає, як науку «о стихийной стороне человеческого общежития»⁸⁴, що не має стосунку до прагнення істини, краси та добра (їх вивчають вже згадані вище дисципліни), а також людської діяльності, регульованої законом і владою (чим займаються юриспруденція та політика). Як предмет дослідження, так і саму науку не можна назвати цілком унормованими, тому соціологія складається з багатьох окремих дисциплін. Серед них, на думку

⁸² Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 55.

⁸³ Там само. С. 57.

⁸⁴ Там само.

О. Л. Блока, чітко виокремлені лише дві – економіка та етнографія; перша вивчає господарський аспект стихійного суспільного життя, друга – племінний. Віддаючи перевагу емпіричним даним перед індуктивними твердженнями, варшавський професор убачає в появі останніх свідчення поразки цих наук у спробі повноцінно осягнути все розмаїття досліджуваних фактів. Тож більшість досягнень економіки та етнографії ґрунтуються на їхньому союзі з політикою, що стоїть на щабель вище у представленій О. Л. Блоком ієрархії знання, та в якій у співвідношенні свідомого та стихійного переважає свідоме.

Ще далі від ідеалів логіки, ніж соціологію, О. Л. Блок розташовує психологію. На перший погляд, для системи наук, вихідною точкою якої є людина, це виглядає щонайменше несподіваним. Однак, визначаючи предмет психології, він зауважує, що «высшие проявления человеческого духа – умственные, чувствительные и волевые – находятся вне и, так сказать, выше этого материала. Они специально изучаются науками, предшествующими психологии. Ум со всеми его проявлениями относится к логике, чувство – к эстетике, воля – к этике и общественным наукам»⁸⁵. Натомість психології, на думку О. Л. Блока, залишається інша частина людської душі – «смутна», підсвідома та несвідома, близька до фізіологічної. Дослідження цієї царини людського відбувається експериментально та з використанням «фізичних приладів». Таким чином, психологія стає межовою наукою, що відділяє знання про людський світ (з пізнанням людини в її тваринній сутності) від знання природи.

Підважуючи традиційний погляд на першість та зразковість природознавства перед гуманітарним знанням, О. Л. Блок переконаний, що саме науки про людський світ дають точку опори, необхідну для дослідження природи. Таким чином, «как в отдельных гуманитарных науках более близкие и более конгениальные нашему сознанию, зато и ограниченные более тесным кругом объектов, знания дают познавательные критерии для

⁸⁵ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 59.

исследования более далекого, зато и более обширного круга объектов, так и все гуманитарные науки, вместе взятые, проливают свой свет на широкий мир физической природы»⁸⁶.

Подальша класифікація наук побудована за тим же принципом – віддалення їхніх об'єктів від людини. Так, за психологією йде медицина, яка у вимірі теоретичного знання розуміється як біологія – наука про людський, тваринний та рослинний світи. Цікаво, що ця природнича наука «получает свои руководящие точки зрения не столько от своих специальных естественнонаучных приемов (вроде микроскопического исследования тканей), сколько от наблюдений над миром человеческой культуры»⁸⁷, що підтверджує тезу О. Л. Блока про першочергову необхідність пізнати людський світ, перш ніж розширювати знання дослідженням природи. Зазначимо, що для кожної наступної природознавчої науки чи дисципліни автор наводить приклади використання гуманітарного знання для опису чи дослідження явищ – зокрема у фізиці, хімії та космології⁸⁸.

Межею людського знання є математичні узагальнення про світ, рівень абстракції яких є далеким від емпіричного світу. Судження про те, що може бути предметом лише віри, приречені на релігійну догматичність. Однак позитивна наука про віру як особливу форму мислення, за Блоком, можлива – йдеться про теологію як гуманітарну науку, яка має своїм емпіричним матеріалом «человеческие документы всевозможных вероучений»⁸⁹ і не запитує про реальне існування трансцендентних об'єктів. Теологія замикає коло класифікації наук, адже повертається до науки про людське мислення – логіки. Подальший рух науки повинен відбуватись у тій самій послідовності (логіка, естетика, етика, юриспруденція, політика, соціологія, психологія, природознавство, математика і теологія), але розширюючи та збагачуючи

⁸⁶ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 60.

⁸⁷ Там само. С. 61.

⁸⁸ Див. там само. С. 61–62.

⁸⁹ Там само. С. 64.

відоме: «Науки непрерывно прогрессируют, но не прямолинейно, а змеевидно, в виде восходящей спирали с непрерывно расширяющимся радиусом-вектором»⁹⁰.

Варто зазначити, що в ситуації панування позитивізму та віри в першість природничого знання над гуманітарним, класифікація наук О. Л. Блока не лише підважує загальноприйняті переконання, а й буквально перевертає класифікацію наук О. Конта «догори ногами». В останнього ієрархія наук виглядає так: математика, астрономія, фізика, хімія, фізіологія (біологія), соціальна фізика (соціологія), що відображає еволюційну та хронологічну взаємозалежність і принцип руху від наук, що вивчають прості та абстрактні явища, до тих, що досліджують складні конкретні об'єкти. Мірою руху вниз ускладнюються й закони, якими займаються науки. Як бачимо, психологія та логіка в О. Конта відсутні, в той час як у О. Л. Блока вони є невід'ємними складовими наук про людину, базових для розуміння та дослідження природи.

Підсумовуючи виклад поглядів О. Л. Блока на систему наук та їхню методологію, Є. В. Спекторський висловлює і певні застереження щодо притаманного його вчителю спрощеного розуміння людської душі: «Не парадоксальна ли основная идея, предполагающая, что гуманитарные знания конкретнее и даже точнее знаний не только естественнонаучных, но и математических, далее, так настойчиво подчеркивающая антропоморфизм и социоморфизм негуманитарных знаний и вообще доводящая, по-видимому, до крайности высказанную еще Гете мысль, что человек далеко не подозревает, до какой степени он антропоморфичен?». Також Є. В. Спекторський висловлює сумнів у тому, чи справедливою є першість естетики над етикою, соціології над психологією, й чи справді математика перебуває так близько до теології.

Однак важливо наголосити, що попри критичне ставлення до деяких поглядів свого наставника, Євген Спекторський, як побачимо далі,

⁹⁰ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 64.

успадкував від нього зацікавленість проблемами методології наук і перейнявся пошуками ґрунтованих на сучасних йому філософських розробках власних відповідей на порушені питання про точку відліку наукового пізнання світу, межі наукового знання, відкриття та сутність наукових законів, осягнення природи і суспільного життя. У наступному підрозділі цієї роботи спробуємо з'ясувати, за яких умов і в якому напрямку розгорталися ці пошуки.

1.2. Суспільствознавці у пошуках альтернативи позитивізму: позиція Є. В. Спекторського

Попри те, що суспільні проблеми були предметом роздумів філософів і науковців протягом усієї історії людства, про постання соціології як окремої науки з власною методологією та проблематизацію її співвідношення з природничими науками прийнято говорити у зв'язку з позитивізмом Огюста Конта (1798–1857). Останній виник у 1840-х рр. на тлі пересичення інтелектуального середовища німецькою класичною філософією та стрімких успіхів природознавства.

Основними концептами зорієнтованої на науку позитивної філософії, які згодом отримали розвиток та оригінальне трактування на російському ґрунті, є, як відомо, поняття «позитивного знання», трьох стадій розвитку людського розуму, класифікації наук й особливого місця в ній соціології. Щодо позитивного знання, то О. Конт визначав його як реальне (на противагу «хімерному»), корисне, достовірне і точне ⁹¹. Позитивна філософія була покликана організовувати, а не руйнувати, а зазначені характеристики сприяли тому, аби просто усувати питання, які є принципово невирішуваними. Цими питаннями перейнята метафізика як наука про

⁹¹ Див.: Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. С. 121–125.

надчуттєве, яку позитивізм заперечує. По-друге, за твердженням О. Конта, він відкрив закон розвитку людського розуму, згідно з яким кожне знання проходить три теоретичні стадії: теологічну, метафізичну і наукову, тобто позитивну⁹². На першій стадії розум пояснює явища через дію надприродних сил; метафізичний розум керується тією ж логікою, але надзвичайні фактори персоніфікує в конкретні сутності. Натомість науковий розум – вершина розвитку – вивчає «дійсні закони», а не намагається пізнати абсолютне. Зведення знання до найменшої кількості законів є метою позитивного розуму. Оскільки позитивна стадія розвитку наук детермінована самою логікою поступу людського розуму, до нього потрібно довести всі ті знання, що досі перебувають під теологічним і метафізичним впливом. По-третє, як уже було згадано у попередньому підрозділі, О. Конт класифікує науки – від абстрактніших, націлених на простіші та загальніші явища, до конкретніших, зосереджених на складних об'єктах. Наукою, що займається найскладнішими явищами, є соціологія, або соціальна фізика (у формі соціальної статистики та динаміки) – наука про суспільний порядок та закони розвитку суспільного життя, методології якої О. Конт приділяє значну увагу.

Зазначимо, що для нашого дослідження пріоритетним є філософський вимір поглядів Є. В. Спекторського на суспільство, який, аби уникнути звуження предметного поля нашого аналізу терміном «соціологія», ми будемо називати «суспільствознавством» (найближчий переклад з російського «обществоведение»). Цим поняттям позначатимемо не науку про суспільство в її сучасному розумінні чи всіх смислових конотаціях епохи її формування, а комплекс тих теоретико-методологічних питань, що склали філософське, передусім гносеологічне, підґрунтя актуальних знань про суспільство на початку ХХ ст. Кажучи сучасною мовою, йтиметься про проблеми філософії соціології та соціальної філософії.

Мусимо зазначити, що така дослідницька настанова зумовлена орієнтиром, заданим самим Є. В. Спекторським. Так, у курсі «Энциклопедия

⁹² Див.: Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). С. 54–84.

экономических, юридических и политических наук», прочитаному та виданому у Варшаві в 1903 р., він розрізняє соціологію як науку з численними, подекуди протилежними, програмами її розвитку та власний предмет зазначеної «енциклопедії», спрямований на критичне осмислення наук (передусім – суспільних) і віднайдення для них раціональних засад. Є. В. Спекторський звертає увагу на неясність завдань та наукового інструментарію соціології, а також на те, що більшість спроб заповнити ці лакуни в методології суспільствознавства мали метафізичний характер. З огляду на такий стан справ учений відмовляється визнати соціологію єдиною суспільствознавчою наукою та змістом згаданого курсу: «...мы не последуем совету одного из наиболее усердных русских проповедников социологии проф. Н. Кареева отождествить с нею преподаваемый нами предмет. Сделав это, мы бы только подтверждали лишний раз основательность жалобы одного старого профессора энциклопедии П. Г. Редкина, что кафедра эта многим представляется как своего рода *cloaca maxima*, куда можно сваливать всякий научный мусор»⁹³. Зауважимо, що аналогічну оцінку стану тогочасної соціології надавав відомий філософ і правознавець Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920), констатуючи її «крайне жалкое состояние»⁹⁴.

Появу в Російській імперії соціології як науки (у Контовому значенні цього слова) зазвичай датують 1860-ми рр. Цей період характеризують зламом у суспільному світосприйнятті, яке рішуче відкинуло романтизм і отримало опертя у сцієнтизмі та утилітаристській моралі⁹⁵, «освячених» Миколою Гавриловичем Чернишевським (1828–1889) та його

⁹³ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Курс лекций. 1903. Стеклограф // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 10. Арк. 141.

⁹⁴ Кистяковский Б. А. Категории необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Б. А. Кистяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 155.

⁹⁵ Зеньковский В. В. История русской философии. М.: Академический Проект; Раритет, 2001. С. 313.

послідовниками. Недаремно Є. В. Спекторський характеризував 1860-і та 1870-і рр. (період наукового становлення свого вчителя О. Л. Блока) як «критичну» епоху в історії російської філософської думки: «В эту эпоху окончательно ликвидировалось гегельянство и вообще спекулятивный идеализм немецкого происхождения»⁹⁶. На зміну останнім прийшли позитивізм та реалізм матеріалістичного штибу: «Вера в дух, вера в идею более или менее быстро вытеснялась верою в материю»⁹⁷.

Тож не дивно, що становлення соціології на теренах Російської імперії, позначене першими працями з відповідної проблематики, відбувалося в рамках позитивістської наукової парадигми. У словах згаданого вище адепта позитивізму та науки соціології Миколи Івановича Карєєва (1850–1931) вміщено яскраву характеристику доби та масштабів поширення позитивістської ідеології: «...у нас была именно особая пора, характеризующаяся большим интересом к Конту и влиянием его идей на литературу. Это время относится к самому концу шестидесятых и первой половине семидесятых годов, когда в нашей журналистике [...] появились социологические работы Миртова, Михайловского, Южакова и др. представителей русской социологической школы, и когда на идеи Конта было обращено внимание на университетских кафедрах, в диссертациях на ученые степени»⁹⁸.

У цей період під впливом, кажучи словами В. В. Зеньковського, «фактопоклонства»⁹⁹ зазнала значних позитивістських трансформацій і така важлива суспільствознавча дисципліна, як державознавство (наука про державу). Характеризуючи гостру кризу в державознавстві 1860-х–1870-х рр., Є. В. Спекторський пов'язував її з прагненням останнього стати «реалістичною» наукою. При цьому він влучно розтлумачував зміст терміну

⁹⁶ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 13.

⁹⁷ Там само. С. 14.

⁹⁸ Кареев Н. И. Огюст Конт как основатель социологии // Введение в изучение социальных наук. Сб. статей под ред. проф. Н. И. Кареева. СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1903. С. 15.

⁹⁹ Зеньковский В. В. История русской философии. С. 321.

«реалізм», властивого для тієї епохи: «Быть реалистом – это значит, во-первых, ничего не признавать, кроме конкретной действительности, кроме фактов, а, во-вторых, когда речь идет о человеческом общежитии, выдвигать в качестве главных и даже единственных факторов такие факты, которые свидетельствуют о господстве и торжестве эгоизма, силы и материальных интересов в личной и публичной жизни людей – естественная реакция против противоположной крайности и своего рода маниловщины в прежней идеалистической философии и науке»¹⁰⁰.

Подальше поглиблення впливу позитивізму в царині суспільствознавства призвело до поширення на російському ґрунті у 1870-х–1890-х рр. таких напрямів теоретизування, що були здебільшого варіаціями на тему натуралістичного редукціонізму: органіцизм та механіцизм (Олександр Іванович Стронін, 1826–1889; Павло Федорович Лілієнфельд-Тоаль, 1829–1903; Петро Олексійович Кропоткін, 1842–1921; Микола Дмитрович Ножин, 1841–1866 та ін.), географічний детермінізм (Лев Ілліч Мечников (1838–1888); Опанас Прокоф'євич Щапов (1831–1876)), психологізм (Євгеній Валентинович Де Роберті (1843–1915)), суб'єктивна школа (Петро Лаврович Лавров (1823–1900), Микола Констянтинович Михайловський (1842–1904), Микола Іванович Карєєв (1850–1931) та ін.)¹⁰¹.

Звісно, рецепція позитивізму на російському ґрунті мала свої, специфічні риси. В. В. Зеньковський навіть увів для її позначення термін «напівпозитивізм», звертаючи увагу на те, що у його прихильників боротьба з метафізичним ідеалізмом і беззастережне прийняття наукового релятивізму поєднувалися з утвердженням абсолютного і безумовного значення моральної свідомості, а обстоювання свободи та цінності індивіда заперечували цілковиту підкореність людини природним силам та жорсткому

¹⁰⁰ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 20–21.

¹⁰¹ Детальніше див.: Социология в России / под ред. В. А. Ядова; 2-е изд., перераб. и дополн. М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. С. 41.

детермінізму¹⁰². До «напівпозитивістів» він зараховував відомого теоретика лібералізму Костянтина Дмитровича Кавеліна (1818–1885) і представників вже згаданої суб'єктивної школи в російській соціології – П. Л. Лаврова, М. К. Михайловського та М. І. Карєєва. Вартий уваги той факт, що тенденція суб'єктивної соціології до подолання позитивізму в питаннях етики була очевидна не лише для релігійного мислителя В. В. Зеньковського, а й для тогочасних російських марксистів. Недаремно відомий філософ і богослов Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944), який у 1890-х рр. був палким прихильником так званого легального марксизму, зазначав, що вирішення моральних питань у суб'єктивній соціології містить невластиву для позитивізму «контрабанду», яка відкриває широкий простір догматичній метафізиці. Він протиставляє соціології М. К. Михайловського марксизм, який послідовно дотримується переконання в детермінованості історичного процесу і заперечує роль індивіда в історії¹⁰³.

Слід зазначити, що попри домінування різноманітних варіацій позитивної філософії позитивізм часто-густо наражався на жорстку критику у фаховому філософському середовищі. Наприклад, професор київського Університету Св. Володимира Олексій Олександрович Козлов (1831–1901), відомий прибічник метафізичного філософського вчення «панпсихізму», детально аналізуючи вчення Огюста Конта, показував його численні суперечності та складові, що не відповідають декларованим самим же засновником позитивізму вимогам науковості. Загальний висновок О. О. Козлова щодо позитивізму був непримиренним: «Позитивизм Конта есть не что иное, как не ясно сознаваемая, но прямолинейно-догматическая попытка уничтожить философию как науку, и тем как бы *укоротить*

¹⁰² Зеньковский В. В. История русской философии. С. 334.

¹⁰³ Див.: Колеров М. Сборник «Проблемы идеализма» [1902]. История и контекст. М.: «ТРИ КВАДРАТА», 2002. С. 37–38.

*мыслящую деятельность человека на самую высшую форму ее проявления»*¹⁰⁴.

Поряд із позитивізмом впливовою суспільно-політичною теорією у колах російських публічних інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. був марксизм. Тож розробляючи методологію суспільствознавства, у своїх ранніх працях Є. В. Спекторський не оминув увагою ідеї соціалізму та марксистську теорію.

Як за теоретичним підґрунтям, так і за практичною програмою, соціалізм, у розумінні Є. В. Спекторського, є подібним до християнства: «Социализм – это, собственно говоря, новая религия, новая форма веры и надежды если не на новое небо, то, по крайней мере, на новую землю»¹⁰⁵. З релігією соціалізм споріднює впевненість в істинності виключно власних переконань, які насправді за рівнем достовірності та доказовості є такі ж самі, як і релігійні догмати, а отже – неспівмірні з науковою достовірністю. На думку Є. В. Спекторського, вислів «науковий соціалізм» є, за визначенням, таким само нонсенсом, як і вислів «наукове догматичне богослов'я». У його працях соціалізм тлумачиться, як культурна «релігія», що має власні догмати; однак її adeptів (до яких належать передусім упосліджені верстви населення) у ній приваблюють передусім мотиви надії та обіцяного блага.

Кожна релігія творить свою філософію історії. У соціалістичній її версії, викладеній у «Капіталі» Карла Маркса («этой новой библии»¹⁰⁶, в якій не бракує хіліазму, есхатології та віри у раптове пришествя майбутнього царства¹⁰⁷), Є. В. Спекторський убачає основне обмеження соціалізму – заперечення свободи волі людини та її здатності впливати на історію¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Козлов А. А. Позитивизм Конта // Вопросы философии и психологии. 1892. Кн. 15. С. 64.

¹⁰⁵ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып. 1. Общественные науки и теоретическая философия. Варшава: Тип. Варшав. учеб. округа, 1907. С. 67.

¹⁰⁶ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 68.

¹⁰⁷ Див. там само. С. 69.

¹⁰⁸ Див. там само.

Внаслідок цього марксистська філософія історії, за висновком Є. В. Спекторського, сповнюється фанатизму та навіть квієтизму¹⁰⁹. До речі, заперечення свободи волі людини було неприйнятним для Є. В. Спекторського як у соціалізмі, так і у християнстві, яке, на його переконання, утвердило детермінізм, підпорядкувавши людське життя Божому промислу.

З огляду Є. В. Спекторського, марксизм підлягає принциповій критиці й з точки зору соціальної теорії. На його думку, теоретичні побудови марксизму не стосуються власне причини і мети його виникнення: останні не наближають пролетаріат до утвердження власних прав, що насправді є завданням із царини права. Як зазначає Є. В. Спекторський, замість боротьби у правовому полі захисники бідних і голодних розпочали з того, що «торжественно провозгласили себя материалистами и соорудили специальное материалистическое теоретическое мировоззрение, какою-то метафизику голода»¹¹⁰. Як і соціалізм, марксизм сповнений того ж самого релігійного пафосу: подібно до перших християн, які жили в очікуванні «нового неба» і «нової землі», Маркс і його послідовники очікували швидкого настання «нового суспільства» і залишалися байдужими до реформування суспільства старого. Однак, як зауважує Є. В. Спекторський, «жизнь сама исправила недостатки доктрины. И натуралистический фатализм марксизма остался только бумажной теорией»¹¹¹. У найбільш розвинених країнах виборювання прав робітників прибічниками марксизму ведеться в парламентсько-законодавчій сфері, і це якнайкраще підтверджує,

¹⁰⁹ У контексті історії марксизму в СРСР видається пророчим припущення Є. В. Спекторського щодо ймовірної перспективи набуття соціалізмом фактичного статусу офіційної релігії: «Не будет ничего удивительного и необычного, если он когда-нибудь станет своего рода официальным вероисповеданием, к которому в общем будут относиться также индифферентно, как теперь большинство христиан относится к своей вере, к своей церкви» (Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 70).

¹¹⁰ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 244.

¹¹¹ Там само. С. 245.

що «каковы бы не были их теории, главный их интерес находится в сфере права»¹¹².

Новий етап у розвитку філософської думки Російської імперії, що постав на фоні масштабних соціальних змін і політичної боротьби із самодержавством, прийнято маркувати виходом у 1902 р. збірника «Проблемы идеализма». Видання засвідчило переорієнтацію діячів «легального» марксизму (поряд із уже названим Сергієм Миколайовичем Булгаковим до нього належали Петро Бернгардович Струве (1870–1944), Микола Олександрович Бердяєв (1874–1948), Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) та ін.) на ліберальну ідеологію, ідеалістичну та релігійну філософію (згадаймо «християнський соціалізм» С. М. Булгакова), оскільки на основі матеріалістичної філософії марксизму етичні питання не могли бути вирішені у прийнятний спосіб. Як зазначає російський дослідник Модест Колеров, факт звернення групи інтелектуалів (раніше об'єднаних «економічним матеріалізмом» чи «критичним» марксизмом) до етичної проблематики на ґрунті ідеалізму був не тільки філософським, а й політичним маніфестом спільного виступу, внаслідок чого «в русском освободительном движении появилось идеалистическое направление»¹¹³.

Показовою є історія публікації збірника «Проблемы идеализма» під егідою Московського психологічного товариства. Його члени, прихильні до позитивізму, висунули три вимоги до ініціаторів цього видання: 1) наявність передмови від Товариства із зазначенням, що висловлені у збірнику думки репрезентують позицію лише певної частини його членів; 2) неполемічна назва збірника; 3) обговорення кожної статті радою Товариства. Виконано було тільки перші дві вимоги, але навіть попри це публікація засвідчила суттєву зміну в російському інтелектуальному середовищі, а саме – курс на захист філософського ідеалізму та розробку релігійно-етичних питань на

¹¹² Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 245.

¹¹³ Колеров М. А. Не мир, но меч. Русская религиозно-философская печать от «Проблем идеализма» до «Вех» 1902–1909. СПб.: Алетейя, 1996. С. 20.

протипагу матеріалізму та позитивізму. Таким чином, збірник «Проблемы идеализма», кажучи словами М. О. Колерова, «подал знак бунту против позитивизма»¹¹⁴.

До прикладу, у критичній статті «Основные принципы социологической доктрины О. Конта», що увійшла до цього збірника¹¹⁵, відомий історик і соціолог Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський (1863–1919) здійснив детальний аналіз позитивізму Огюста Конта. Він показав його недостатню артикульованість; розкрив догматичність теорії пізнання, заснованої всупереч деклараціям позитивізму переважно на поглядах французьких енциклопедистів; виявив суперечності в застосуванні цієї теорії до соціології, а також розкрив вибірковий психологізм останньої, що суперечив позірному запереченню психології як окремої науки.

У тому ж напрямку, зазначимо, здійснює критичний аналіз позитивізму й Є. В. Спекторський¹¹⁶. У згаданому курсі «Энциклопедия экономических, юридических и политических наук» він критикує ті тези О. Конта, які підважують можливість об'єктивного знання, особливо – про суспільство.

По-перше, Є. В. Спекторський не приймає релятивізм, властивий доктрині О. Конта: «Для позитивной философии единственный абсолютный принцип – тот, что все относительно» (*tout est relative, voila le seul principe absolu*)¹¹⁷. Згідно з цим принципом усе наше знання постає відносним і перші причини буття та кінцеві цілі не можуть бути відомі в рамках наукового дослідження.

¹¹⁴ Колеров М. А. Не мир, но меч... С. 32.

¹¹⁵ Усі статті збірника містять критику позитивізму, однак лише згадана стаття спеціально присвячена вченню О. Конта.

¹¹⁶ Варто зауважити, що в пізнішій праці «Очерки по философии общественных наук» (1907), що засвідчила відхід Є. В. Спекторського від неокантіанських позицій, також присутня критика позитивізму О. Конта та його німецької версії. Якщо у згаданому курсі лекцій варшавського періоду Є. В. Спекторський розглядає філософію позитивізму як теорію суспільствознавства, то в «Очерках...» увага дослідника сфокусована на контекст і джерела виникнення позитивізму, його призначення як реакційної соціальної та політичної доктрини.

¹¹⁷ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 81.

По-друге, Є. В. Спекторський вважає хибним тлумачення О. Контом самого процесу пізнання докіль людським розумом. Те, як О. Конт розуміє відносні речі, допускає метафізичне припущення, що не розум вносить закони до хаотичного світу, а у світі об'єктивно панують закономірності, що керують явищами. Розум має відкривати ці закономірності за допомогою абстракції, тож це стверджує позитивну науку як абстрактну, «отвлекающую от явлений их сокровенный смысл»¹¹⁸. Таке трактування пізнання заперечує автономність розуму, його виключну роль у конструюванні законів природи: «Так как эти законы предполагаются данными нам независимо от нашей мысли, то ум для Конта не является уже, как учил Кант, законодателем мира, подчиняющим хаотический материал опыта своим логическим принципам и таким образом устанавливающим закономерность явлений [дающим ему закон]»¹¹⁹. За О. Контом, закономірності природи існують незалежно від розуму; роль останнього полягає в тому, аби їх «вгадувати».

По-третє, неприйнятною для Є. В. Спекторського є теза про завершеність еволюції розуму. Описаний нами процес абстракції (тобто, власне наукове пізнання) також підкорений певній необхідності, вже згаданому нами історичному розвитку розумових станів – теологічного, метафізичного, позитивного. Однак Є. В. Спекторський наголошує, що завершеність еволюційного процесу розуму є догматичною тезою, адже позитивна епоха, на думку французького філософа, завершує розвиток людства, хоча пізнання не може бути завершеним у принципі (про це детальніше йтиметься в наступному підрозділі).

По-четверте, як зауважує Є. В. Спекторський, позитивізм нівелює філософську критику науки. Методологія в О. Конта втрачає критичне значення зовнішньої щодо дослідження перевірки і фактично збігається з доктриною за принципом: яка доктрина, такий і метод. «Но если доктрина метафизична, – зауважує Є. В. Спекторський, – то и метода такова же. Это

¹¹⁸ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 82.

¹¹⁹ Там само.

произошло и с социологической методой»¹²⁰. Останню О. Конт розуміє не як наукове пояснення фактів, а як виведення даних із природничо-наукових понять, або ж його власних «метафізических, а под конец его жизни и совершенно фантастических рассуждений о прошедших и грядущих судьбах человечества»¹²¹. Сповна догматизм О. Конта проявив себе у його пізніх творах, присвячених обґрунтуванню нової релігії: за влучним виразом Є. В. Спекторського, «человечество тогда из предмета изучения стало для него предметом поклонения»¹²². Для соціології така трансформація не минула безслідно – на думку Є. В. Спекторського, суспільствознавству ще довго потрібно позбавлятися теологічних і «фантастичних» елементів, аби не лише називатися, а й бути наукою.

Іншим важливим пунктом критики О. Конта є прагнення бездумного наслідування суспільствознавством природничих наук (створення «соціальної фізики») та ігнорування виняткового характеру суспільствознавства. Справді, генеза суспільних наук так чи так постає у світлі природничих галузей знання. Такий підхід може бути продуктивним, вважає Є. В. Спекторський, якщо запозичуватиме науковий метод та орієнтацію на реальне дослідження. Однак значно популярнішим, на жаль, є сліпе наслідування природничих наук і спроба їхньої імітації. Наочним прикладом таких догматичних запозичень філософ вважає соціологію¹²³. Пояснення світу природничими науками вільне від метафізики, оскільки уникає узагальнювальних припущень про цілі та причини досліджуваних процесів. Іntenція ж О. Конта на створення «соціальної фізики» ґрунтується на викривленому та метафізичному розумінні природознавства, коли замість

¹²⁰ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 131–132.

¹²¹ Там само. Арк. 132.

¹²² Спекторский Е. В. Органическая теория общества // Записки Общества истории, филологии и права при Императорском Варшавском университете. 1904. Вып. 3. С. 16.

¹²³ Див. Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 131.

орієнтації на точні наукові методи відбувається запозичення загальних тверджень про природу, метафізичних по своїй суті: «... под физикой, – зазначає Є. В. Спекторський, – тут разумеется не столько точная естественная наука, сколько метафизический натурализм, т. е. возведение известных догматических представлений о природе в абсолютное начало всех начал»¹²⁴. У подальшому ці некритичні судження застосовуються до пояснення суспільних явищ, що, зрозуміло, не надає соціології науковості. Натомість соціологам варто було б спостерігати і науково описувати специфічно суспільні явища, що по суті зблизило б їх із природознавством.

Засновник соціології О. Конт привніс до неї як свою філософію, так і метафізичні припущення. Як наголошує Є. В. Спекторський, попри постульоване негативне ставлення до метафізики, ключові поняття суспільствознавства у О. Конта функціонують за вельми схоластичними традиціями: «так, Конт, при всем своем отвращении к метафизике вообще и к схоластическим „сущностям” в частности, пользовался понятиями общества и человечества как особыми реальностями, как универсалиями с самостоятельным бытием, подчиняющим себе, если даже не уничтожающим бытие отдельных индивидов»¹²⁵. Таке ненаукове використання ключових понять суспільствознавства, а також нівелювання значення окремої людини як розумної істоти є для Є. В. Спекторського неприйнятним.

Таким чином, невалідність позитивізму для вирішення як теоретичних, так і практичних проблем суспільствознавства, привела мислителів початку ХХ ст. до пошуку альтернативи, якою виявилась філософія І. Канта.

¹²⁴ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 133–134.

¹²⁵ Спекторский Е. В. Номинализм и реализм в общественных науках // Юридический вестник. 1915. Кн. IX. С. 13.

1.3. Є. В. Спекторський про об'єктивні основи науки і наукового методу

Заклик німецького філософа-неокантіанця Отто Лібмана «Назад до Канта!», висловлений ним у праці “Kant und die Epigonen” («Кант та епігони») в 1865 р., видається більш ніж виправданим у тогочасній інтелектуальній ситуації. Прихильники та продовжувачі традицій метафізичних систем зіштовхнулися з їхнім обмеженим евристичним потенціалом, тоді як орієнтовані на науку мислителі витворили власну (матеріалістичну) метафізику, запозичуючи у природознавства здебільшого натуралістичні догмати.

Як відомо, з 1870-х–1880-х рр. німецький мислитель Іммануїл Кант стає однією з найпопулярніших постатей у працях російських філософів, публіцистів і навіть письменників. На межі ХІХ–ХХ століть рецепція філософії І. Канта в Росії відбувалася переважно в межах критики його вчення з позицій релігії та релігійної філософії. За твердженням дослідників, «все усилия, связанные с критикой, полемикой и попытками опровержения кантовских положений – даже в сфере теоретического, или „чистого“ разума, были в основном направлены на „спасение“ религиозно-нравственных основ христианского, прежде всего, православного мировоззрения и со временем в трудах мыслителей так называемого „русского религиозного ренессанса“ приобрели особое символическое значение и размах „национальной“ идеи»¹²⁶. Однак попри беззаперечне значення цього руху, не варто обмежувати інтелектуальні процеси, що відбувалися на теренах Російської імперії на межі ХІХ – ХХ ст., виключно «релігійно-філософським ренесансом». Поряд із уже зазначеними діячами позитивізму та марксизму, згадаймо ряд академічних філософів-кантіанців (Олександр Іванович Введенський, 1856–1925; Георгій Іванович Челпанов, 1862–1936; Іван

¹²⁶ Дмитриева Н. А. Русское неокантианство: «Марбург» в России. Историко-философские очерки. М.: РОССПЭН, 2007. С. 118.

Іванович Лапшин, 1870–1952 та ін.), чия наукова діяльність у напрямку наукової філософії припала на кінець XIX – початок XX ст.

Із відновленням філософських кафедр у російських університетах на початку 1860-х рр. і поширенням практики відряджень молодих викладачів і науковців до університетів Західної Європи, передусім – Німеччини, відкрилися нові можливості для рецепції актуальних філософських ідей, зокрема й неокантіанства баденського та марбурзького спрямувань, популярного в європейському академічному середовищі останньої чверті XIX ст.¹²⁷ У цьому контексті варто згадати, зокрема, постать Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920), знаного філософа права і соціолога, неокантіанця баденської школи, який навчався у Вільгельма Віндельбанда у Страсбурзькому університеті. У цьому ж університеті в березні 1899 р. Б. О. Кістяківський захистив написану під керівництвом В. Віндельбанда дисертацію “*Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie*”¹²⁸ («Суспільство та індивід. Методологічне дослідження»), за яку здобув ступінь доктора філософії. У цій роботі та пізніших працях Б. О. Кістяківський здійснив критичне дослідження методології суспільствознавства з неокантіанських позицій, наголошуючи на доцільності звернення до принципів наукового ідеалізму, основним з яких він вважав норми належного в теоретичному мисленні та практичній діяльності, на противагу необхідності у природі та природничих науках.

Зазначимо, саме до цього покоління мислителів належав і Є. В. Спекторський, який був добре знайомий із Б. О. Кістяківським. За підтримки свого наукового керівника О. Л. Блока Є. В. Спекторський так само отримав змогу відвідати університети і бібліотеки Європи, перебуваючи з 1 січня 1902 р. у дворічному закордонному науковому відрядженні. Під час

¹²⁷ Дмитриева Н. А. Русское неокантинство: «Марбург» в России. Историко-философские очерки. С. 147–150.

¹²⁸ Див.: Kistiakowski Th. *Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie*. Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 205 s.

цього відрядження молодий вчений побував в університетах Гейдельберга, Парижа, Страсбурга, Цюріха, Берліна ¹²⁹, де відвідував, згідно з інструкцією О. Л. Блока, передусім заняття з державного права. Попри те, що відрядження мало тривати до 1 січня 1904 р., обставини змусили Є. В. Спекторського восени 1903 р. достроково повернутися до Варшави й обійняти посаду в. о. доцента кафедри енциклопедії та історії філософії права ¹³⁰. Наступні його поїздки закордон із науковою метою відбулися влітку 1904 р., а також на різдвяних канікулах у 1905 р. і впродовж 1906–1907 рр. Працюючи над магістерською, а згодом, докторською дисертаціями, Є. В. Спекторський також неодноразово клопотав про отримання закордонних відряджень у період з 1909 до 1913 рр. Є. В. Спекторський дуже добре орієнтувався в тогочасних філософських тенденціях і результатах розробки критичного ідеалізму та активного переосмислення філософії І. Канта у стінах провідних університетів Західної Європи. Більше того, ці результати мали суттєвий вплив на ідейне спрямування наукових досліджень та викладацької діяльності молодого вченого.

Так, у своєму варшавському курсі «Энциклопедия экономических, юридических и политических наук» Є. В. Спекторський відгукнувся на згаданий вище заклик О. Лібмана такими словами: «Поэтому вместо догматического и ретроградного в сущности девиза „назад к Канту“, который так часто раздается в нынешней философии, следует признать более соответственными задачами критики иной призыв: „с Кантом вперед“» ¹³¹. На потребі трактувати І. Канта та його філософію не догматично, а критично, осмислюючи його спадок на основі останніх здобутків науки та філософії (адже «Кант был человек XVIII столетия, а мы – мы перешли уже в XX век» ¹³²) Є. В. Спекторський наголосив у доповіді «Кант и общественная

¹²⁹ Див.: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира ... С. 88.

¹³⁰ Див. там само. С. 100.

¹³¹ Спекторський Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 92.

¹³² Спекторський Є. В. Кант і соціальна філософія / вступ. стаття, першодрук, пер. укр.

філософія», виголошеній 1 (14) лютого 1904 року на урочистому засіданні Товариства історії філософії та права Варшавського університету ¹³³. Як засвідчують праці філософа 1900-х рр., він високо оцінював «критичний ідеалізм» ¹³⁴ марбурзької школи, ідеалізм «в наиболее чистом, свободном от метафизики, строго методическом и критическом смысле этого слова...» ¹³⁵. Відмовляючись від метафізики, догматизму, віри в трансцендентне, критичний ідеалізм, зауважував Є. В. Спекторський, не вдається при цьому до скептицизму, а знаходить опертя «в чистых, автономных идеях разума, свободного от каких бы то ни было внешних опор и авторитетов ..., и только в самом себе, в своих собственных логических требованиях находящего ручательство своей истины и достоверности» ¹³⁶.

Нагадаємо, що для неокантіанства – інтелектуального руху в Німеччині з середини ХІХ ст. до 1920-х рр. – критична програма мала ряд спільних положень, незважаючи на розходження в акцентації тих чи тих проблем. Зокрема і баденським, і марбурзьким неокантіанцям йшлося про першість теорії пізнання серед інших філософських дисциплін. У зв'язку з цим обидві школи покладали на філософію завдання відрефлексувати об'єктивне значення суб'єктивного пізнання, вказавши при цьому підстави цієї значущості; здійснювали розробку теорії та методології науки на основі кантівського трансценденталізму – з належною увагою до розгляду останніх досягнень та проблем наук; намагалися позбавити теорію пізнання

М. Л. Ткачук // Дух і Літера. 2001. № 7–8. С. 329.

¹³³ Див. там само. С. 349.

¹³⁴ Слід зазначити, що Є. В. Спекторський відмежовував наукову філософію від ідеалізму авторів «Проблем идеализма» (яких він називає «младоидеалисты»), що, на його думку не оцінили належним чином його марбурзьку версію і є прихильниками В. Віндельбанда. Під впливом останнього «...идеализм по недоразумению отождествляется у нас теперь с метафизикой» (Спекторский Е. В. Из области чистой этики // Вопросы философии и психологии. 1905. Кн. 78 (III). С. 368). Однак невіршеними залишаються завдання забезпечення етики й естетики розумною основою, ґрунтованою в чистому розумі: «Вот тут-то и возникают настоящие проблемы идеализма» (Там само. С. 387).

¹³⁵ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 385.

¹³⁶ Там само. С. 386.

психологізму, розмежувавши компетенцію філософії та психології і розробляючи концепцію «чистого» суб'єкта як основи пізнання. Неокантіанці обґрунтовували та відстоювали також раціональність культурного життя, чим відома в першу чергу (однак, не виключно) баденська школа. Теоретичні відкриття у галузях природничих наук, узятих за зразок, були застосовані для легітимації та настанов щодо суспільних наук і культури загалом ¹³⁷.

Варто зазначити, що для неокантіанців марбурзького напрямку ключовим було питання трансцендентального методу, за допомогою якого філософські положення отримують своє обґрунтування. Насамперед, це зведення науки, етики, мистецтва, релігії до «історично доказових фактів» ¹³⁸ та їхнє теоретичне осягнення в контексті культури і практичного суспільного життя. Беручи за точку відліку науку чи досвід як «факти» пізнання, марбуржці перетворюють її в проблему і визначають логічні передумови для їхнього обґрунтування ¹³⁹, формулювання для них «чистої» основи. Як зазначав один із засновників марбурзького руху, педагог і філософ Пауль Наторп (1854–1924), метою філософії є виключно творча робота з покладання різноманітних об'єктів і водночас осягнення й обґрунтування цієї роботи в її «чистій» законній підвалині ¹⁴⁰. Важливо уточнити, слідом за відомим психологом і філософом Сергієм Рубінштейном (1889–1960), що для іншого видатного неокантіанця, очільника марбурзької школи Германа Когена (1842–1918) наука (зокрема математика й математичне природознавство) є передусім тією даністю, яку обґрунтовує трансцендентальний метод. Крім того, з наукою тісно пов'язана логіка, адже всі принципи і категорії логіки невіддільні від конкретного наукового

¹³⁷ Див.: Дмитриева Н. А. Русское неокантианство... С. 62–63.

¹³⁸ Наторп П. Кант и марбургская школа // Наторп П. Избранные работы / сост. В. А. Куренной. М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. С. 124.

¹³⁹ Рубинштейн С. Л. О философской системе Г. Когена // Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. С. 436.

¹⁴⁰ Наторп П. Кант и марбургская школа. С. 124–125.

матеріалу, і ця неперервність і єдність пізнання є необхідною умовою останнього¹⁴¹. Тож сцієнтизм та глибоке переконання у науковості філософії є одними з визначальних рис неокантіанства, в якому логіка наукового пізнання визнається за конститутивне ядро філософії¹⁴².

Вкрай показовим для неокантіанців загалом і марбуржців зокрема видається підхід до проблеми «речі в собі», яку вони розуміють як предмет, що нескінченно підлягає визначенню, завжди «заданий» і ніколи не даний у пізнанні. У їхньому тлумаченні поняття «речі в собі» набуває нового значення граничного поняття, «безмежного завдання» пізнання, того регулятивного принципу, що слугує уніфікації множинності досвіду. Такий підхід дозволяє неокантіанцям обґрунтувати процесуальність і нескінченність наукового пізнання та культурної творчості¹⁴³.

Шукаючи філософського опертя в розгляді суспільствознавчих проблем, Є. В. Спекторський, за власним зізнанням, певний час перебував «под сильным влиянием неокантианства, именно его марбургского разветвления с Г. Когеном и П. Наторпом во главе»¹⁴⁴. Вивчення здобутків цієї школи у гносеологічній проблематиці¹⁴⁵ привело Є. В. Спекторського до рефлексії щодо науки взагалі, її мети та засобів, стандартів, критеріїв і методів, адже «в истолковании марбургской школы Кант оказался теоретиком не метафизических иллюзий, а опыта, но опыта не в смысле полузрячей эмпирии [...], а в смысле смелого, свободного и автономного исследования, ясно сознающего свои задачи и ничего не принимающего без доказательства»¹⁴⁶. Це мало особливе значення для розуміння ним проблем

¹⁴¹ Див.: Рубинштейн С. Л. О философской системе Г. Когена. С. 441–442.

¹⁴² Див.: Дмитриева Н. А. Русское неокантианство... С. 57.

¹⁴³ Див.: Наторп П. Кант и марбургская школа. С. 136.

¹⁴⁴ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии: в 2 т. 2-е изд. СПб.: Наука, 2006. Т. 1. С. III.

¹⁴⁵ Впливу філософії марбуржців на Є. В. Спекторського присвячено нашу статтю: Слободян О. Р. Рецепція ідей марбурзького неокантіанства у ранній період творчості Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2018. Т. 2. С. 35–42.

¹⁴⁶ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 390.

суспільних наук, чий науковий статус та методи неодноразово піддавався сумнівам, та їхньої взаємодії з науками природничими.

Виходячи з таких позицій, у курсі «Энциклопедия экономических, юридических и политических наук» мислитель розглядав формат «енциклопедії» не лише як зібрання дисциплін та їхню класифікацію за предметом чи методом, а передусім як загальну теоретичну базу для наук, своєрідну «науку про науки»¹⁴⁷, що надає поняття про цілі й засоби пізнання. Покладаючи на «наукову філософію» завдання критики наук із загальних теоретичних засад та розробку останніх, її розбудову він пов'язував із критичним ідеалізмом, що передбачає «критическое установление автономных синтетических принципов для науки, нравственности и эстетики»¹⁴⁸. Таким чином, можемо констатувати синонімічне вживання Є. В. Спекторським понять «енциклопедія наук», «критична філософія», «наукова філософія» у контексті вирішення питань філософії науки, адже він дотримується неокантіанської настанови на дослідження насамперед гносеологічної проблематики. Відповідно, на його думку, чітке визначення меж нашого знання через критичну рефлексію щодо наукових та культурних ідеалів мусить передувати будь-яким подальшим філософським побудовам у сфері суспільного та культурного життя. Саме цю роль критичного перегляду методів наук, встановлення загальнозначущих принципів пізнання та його об'єктивності на основі розробки ідеалу науки і має виконувати філософська метанаука під назвами «енциклопедія наук», «критична філософія», «наукова філософія».

Саме філософська рефлексія є центральною проблемою й основним, проте не єдиним завданням «енциклопедії наук». Історична реконструкція та пояснення поступають у важливості теоретичному обґрунтуванню наук, адже дослідження окремих наук та їхнє формування не можуть привести до

¹⁴⁷ Див.: Спекторский Е. В. О задачах обществоведения // Вопросы философии и психологии. 1904. Кн. 72. С. 143.

¹⁴⁸ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 391.

загального необхідного поняття науки: «...необходимо подвергнуть специальной критике эти отдельные представления, отправляясь от общепhilosophического взгляда на цели и средства не отдельных наук, а науки вообще»¹⁴⁹. Однак попри виняткове значення філософської рефлексії, історичне дослідження¹⁵⁰ розвитку окремих наук також варте уваги. Є. В. Спекторський виокремлює два аспекти вивчення розвитку наук – психологічний та власне історичний. Перший має своїм предметом постаті науковців, їхні мотиви та, загалом, суб'єктивний елемент у формуванні науки; натомість другий вимальовує ширший – соціальний – контекст, історичну ситуацію. Обидва дослідницькі підходи мають лише дескриптивний характер та не вичерпують всіх завдань, поставлених критичною філософією.

Отже, слідом за своїм наставником О. Л. Блоком Є. В. Спекторський визнає необхідність фактичного знання про науки, покладаючи вивчення становлення наук поруч із принциповим й основним завданням створення ідеальних основ для наук. Так, на його думку, енциклопедія «... для этики, т. е. юридических, политических и экономических наук является одновременно и адвокатом перед всепрощающим судом психологии и истории, и строгим судьей в трибунале принципиальной критики познания»¹⁵¹. Пояснення та прояснення історичних обставин доповнює, однак не може замінити аналізу й оцінки з позицій ідеалу науки.

Як засвідчує недатований автограф Є. В. Спекторського «[Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках]», який, судячи зі змісту, також належить до «варшавського» періоду творчості філософа, Є. В. Спекторський пов'язував необхідність та актуальність «наукової філософії» із специфікою як науки в цілому, так і окремих наук.

¹⁴⁹ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 10.

¹⁵⁰ Для нашого дослідження важливо з'ясувати, як і чому відбулася переорієнтація Є. В. Спекторського з суто теоретичних питань до методу «генеалогії» та історичної реконструкції, які на даному етапі поступаються важливістю науковій філософії.

¹⁵¹ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 12.

Він розглядав науку, як нескінченний пошук істини, що не може у принципі привести до абсолютного знання, адже «истина для науки – это не более как всегда неосуществленная идея, руководящий принцип или задача всякого исследования»¹⁵². Відповідно, і до самої науки він підходив з точки зору «вечного, неосуществленного идеала»¹⁵³. Посутньо ідеальними він вважав і спеціальні науки, адже емпірично можна засвідчити лише існування конкретних науковців, що, однак, не знімає питання: де провести межу між науковою достовірністю і суб'єктивністю вченого? Тож, як висновує Є. В. Спекторський, «как бы реалистически ни понимать слово „наука“, как ни низводит ее с трансцендентальной высоты на уровень психологического и исторического явления, оно всегда подразумевает науку как идеал, далеко не покрывающийся нашими познаниями»¹⁵⁴. Як зазначено вище, окреслення, теоретична розробка цього ідеалу – необхідного критерія для оцінки науки – є завданням наукової філософії. Саме ідеалом науки, відрефлексованим науковою філософією, мають керуватися науковці, аби їхня діяльність була якомога ближчою до істини. Така філософія, на переконання мислителя, спонукає до цілей не окремого суб'єкта, а слугує «трансуб'єктивним целям достоверной науки. Сообразно с этим она прокладывает дорогу специальным наукам, предостерегает их от ошибок и непроизводительной траты труда, подводя итоги достигнутым или результатам, и намечает научные проблемы будущего»¹⁵⁵. Таким чином, у розумінні Є. В. Спекторського, ідеали, розроблені науковою філософією, мають абсолютну цінність, оскільки вони дійсні для минулої діяльності науки, для актуальних завдань, а також майбутніх цілей і досягнень.

¹⁵² Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 145.

¹⁵³ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. Заметки // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 33. № 6. Арк. 2.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 2 зв.–3.

¹⁵⁵ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. №6. Арк. 3–3 зв.

Орієнтуючись на ідеали, співпраця науки та філософії має обов'язково відбуватися. На користь цієї співпраці Є. В. Спекторський наводить такі аргументи. По-перше, як засвідчує історія, визначні філософи часто є й видатними науковцями (Рене Декарт, Готфрід Вільгельм Ляйбніц, Іммануїл Кант та ін.); натомість системи філософів, які не мають тісного зв'язку із досягненнями науки (наприклад, Йоган Готліб Фіхте чи Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг), належать радше до жанру «популярної метафізики»¹⁵⁶. По-друге, як зазначає Є. В. Спекторський, насправді саме філософія вторувала шлях, яким учені, часто скептично налаштовані щодо філософії, рухаються до своєї мети. Так, говорячи про відкриття Галілео Галілея, Архімеда та Ісаака Ньютона, слід враховувати попередню інтелектуальну працю, здійснену саме філософією, так само, як і брати до уваги той факт, що саме філософія підготувала успіхи математичного природознавства XVII ст. Тож філософське осмислення знання «науковою філософією» чи «енциклопедією», визначення цілей та методу науки є необхідним.

Перш ніж окреслити особливості розуміння та аналізу суспільних наук у Є. В. Спекторського, а також їхнє місце серед інших наук і перспективи розвитку, потрібно, слідом за автором, визначити критерії та параметри науковості, об'єктивності і наукового методу. Філософ робить це, дотримуючись вже заданого підходу – аналізуючи історичний матеріал і, разом із тим, орієнтуючись на загальне поняття науки, адже для того, аби оцінювати, потрібно мати критерії: «Таким критерием для нее является возможно более объективное представление о задачах и целях науки вообще. Представление это должно основываться как на данных истории философской критики, так и на логическом понятии науки, ее целей и средств»¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Див. Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. №6. Арк. 4.

¹⁵⁷ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 12–13.

Відправною точкою науки філософ (як і його вчитель О. Л. Блок) називає розум, який зосереджує в собі науку, що дозволяє критично перевірити твердження на предмет істинності. Однак поняття «людський розум» має дуже умовний характер, адже кожен мислить по-різному. Є. В. Спекторський звертає увагу на те, що «когда мы говорим „человеческий ум“, мы скорее высказываем пожелание, чем констатируем действительный факт. В действительности существует бесчисленное множество отдельных умов, отдельных индивидов или субъектов»¹⁵⁸. Більше того, кожен окремий розум постійно перебуває у процесі еволюції та зміни.

Зважаючи на ці фактори і намагаючись уникнути метафізики, філософ не дає універсального визначення «розуму», лише вказуючи на факт свідомості, яку визначити також неможливо, оскільки саме вона є джерелом усіх визначень: «мы ограничимся лишь ссылкой на самоочевидный для каждого человека факт наличия у него сознания. Отрицать сознание нельзя, потому что именно то, что отрицает или утверждает что бы то ни было, и есть сознание»¹⁵⁹.

Таким чином, саме свідомість є першою умовою науки. Свідомість еволюціонує, й її розвиток, на думку Є. В. Спекторського, має відбуватися з огляду на певну мету, до якої належить прагнути: «если нельзя говорить о единстве сознаний как о существующем уже факте, то можно говорить об объединении сознаний, как о задаче, как о цели, к которой можно и должно сознательно стремиться»¹⁶⁰.

Разом із тим, зосередженість науки в розумі висуває питання про його автономію. Проблема полягає в тому, що наука, з одного боку, протистоїть догматизму й вимагає критичності, але, з іншого боку, наукові судження мають отримувати загальну значущість та визнання. Цю проблему філософ вирішує, вимагаючи від судження такого рівня істинності, який не може не

¹⁵⁸ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 93.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 94.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 94–95.

бути визнаний всіма: «если свободное суждение претендует на всеобщее признание, то оно должно обладать такими свойствами, чтобы и другие умы, подвергнув его свободному же обсуждению, не могли не признать его для себя обязательным»¹⁶¹. Розум не повинен зазнавати впливу авторитету, мати упередження чи відстоювати певний інтерес – як у науці, так і в моральній сфері. Беззаперечна аргументація, яку повинен визнати кожен учасник дискусії – ось де Є. В. Спекторський знаходить відправну точку для розробки правил наукового дискурсу.

Трансуб'єктивною основою для порозуміння та аргументації в науці, а також запорукою об'єктивності, філософ вважає логіку, яка, на його переконання, є «наука о всеобщих и необходимых объективных условиях нашей мысли»¹⁶². Думка в логіці має анонімний, безособовий характер, оскільки «...логическая мысль не есть явление мысли данного субъекта»¹⁶³. Логічні істини є природно необхідними, і такими ж мають бути посправжньому наукові твердження: «и вне логики наука не знает необходимости»¹⁶⁴. Це справедливо як для природничих, так і для суспільних наук. Необхідність та об'єктивність у науці забезпечуються саме формально – ідеями, яким належить керівна роль в опрацюванні емпіричного матеріалу. Так, логіка як наука про форми наукового мислення є запорукою об'єктивності знання, адже її закони є необхідними та загальнообов'язковими: «Проблема объективности науки есть проблема всеобщности и необходимости, то есть объективности, то есть закономерности, значит общеобязательности форм нашей мысли. Иными словами – проблема логики»¹⁶⁵.

¹⁶¹ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 111–112.

¹⁶² Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. Арк. 1.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 2.

¹⁶⁵ Там само. № 3. Арк. 2.

Зазначимо, що неокантіанець Б. О. Кістяківський також звертав увагу на проблему необхідного в науковому пізнанні. На його думку, завданням природничих наук є не просто встановлення причинно-наслідкових зв'язків, яких у доквіллі безліч, а виявлення таких, що є необхідними. Саме ця ознака є осердям науково-природничого пізнання: «Таким образом, *критерием, который определяет характер причинных соотношений, устанавливаемых естественными науками, является присвоенный им предикат безусловной необходимости*»¹⁶⁶. Так, встановлений необхідний причинний зв'язок між явищами, ізольованими з низки інших явищ та відношень між ними, є науковим законом¹⁶⁷.

Варто звернути увагу на відмінність трактування логіки Є. В. Спекторським від розуміння цієї науки О. Л. Блоком. Для останнього логіка, хоч і є першою в ієрархії наук (адже вивчає шлях розуму до істини), не є універсальною наукою, оскільки досліджує лише ті випадки, коли розум спрямований виключно на пізнання істини, а не якогось іншого ідеалу. Науки про природу, наприклад, пов'язані з гуманітарними не через універсальність логічних суджень, а через антропоморфність будь-якої науки, тобто – людський фактор дослідження.

Як і його вчитель, Є. В. Спекторський протиставляє логіці психологію, однак робить це не на підставі дослідження нею несвідомого, тобто майже тваринного в людині, як це робив О. Л. Блок. Психологія, зазначає Є. В. Спекторський, «...изучает душевную жизнь данных субъектов – в их индивидуальности»¹⁶⁸, пояснюючи певні явища індивідуальним чи колективним характером. Зміст психології не може бути універсальним, хоча вона, як і будь-яка наука, послуговується універсальними формами логіки,

¹⁶⁶ Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кістяковский Б. А. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 146.

¹⁶⁷ Там само. С. 137.

¹⁶⁸ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках.

оскільки «логіка есть самопознание научной мысли со стороны своей формы – не со стороны генезиса или возникновения, и посему она не тождественна с психологией»¹⁶⁹.

Продовжуючи протиставлення логіки та психології, філософ розглядає дві перспективи постановки наукової проблеми: логічну та психологічну. Логічна, пріоритетна для нього, розглядає питання з точки зору необхідності, всезагальності та об'єктивності¹⁷⁰. Натомість психологічна точка зору зосереджується на суб'єктивному, а психологічний розгляд «...сам по себе ніколи не вводить в об'єктивність», адже полягає саме в тому, «чтобы находить те или иные субъективные основания и объяснения всему, что до сих пор принималось и принимается за объективное»¹⁷¹. Проте вчений зазначає, що, якщо мова йде про генетичне дослідження, то психологічний розгляд проблеми є першочерговим. Втім, у цій праці його цікавлять об'єктивні основи науки.

У недатованому автографі «[Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках]» Є. В. Спекторський розглядає формування понять «суб'єктивний» та «об'єктивний» в історичній ретроспективі. Вчений зазначає, що протиставлення цих понять у звичному для нас розумінні виникло в середні віки й узвичаїлося лише в XVII ст., адже ще за часів Боеція (480–524) вважали, що «все конкретное, все исходящее от чувственных предметов – субъективно, все же принадлежащее уму – объективно»¹⁷². Так само «суб'єкт» та «об'єкт» розуміли Дунс Скот і Ансельм Кентерберійський, але саме з середньовіччя почалася трансформація, згодом остаточно оформлена англійськими філософами XVII – початку XVIII ст. (Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк). Саме вони утвердили переконання, що науковий об'єкт є фактом зовнішнього світу, а не

¹⁶⁹ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. №3. Арк. 3.

¹⁷⁰ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 113.

¹⁷¹ Там само. Арк. 114–115.

¹⁷² Там само. Арк. 4.

людського розуму, а наука має бути експериментальною, аби вивірити правильність суб'єктивних умовиводів. Є. В. Спекторський наголошує на важливості опозиції «об'єкт – суб'єкт» для наукового пізнання, яка «стремится отделить научную достоверность от личного усмотрения, от психических особенностей тех или иных человеческих индивидов. Она делает возможным понятие науки и отделение науки от личности занимающихся ею ученых»¹⁷³.

В «Энциклопедии экономических, юридических и политических наук» філософ міркує про об'єктивність у двох перспективах: формальній та матеріальній. «Формальная объективность, – пояснює Є. В. Спекторський, – состоит в соответствии наших суждений друг другу независимо от их отношения к внешнему материалу. Прежде всего не должно быть противоречия в суждениях данного субъекта. А затем суждения, высказываемые одним субъектом, не должны встречать противоречия со стороны других субъектов»¹⁷⁴. Перша умова забезпечується за допомогою формальної логіки (Аристотелеві закони тотожності, протиріччя, виключеного третього) і доведення.

Формальна правильність не стосується змісту твердження, відношення висловлювань до реальності й, отже, допускає метафізику. Філософ згадує Бенедикта Спінозу, який, на його переконання, логічно виводив метафізичні твердження з «аксіом». Гуго Гроцій та Томас Гоббс робили узагальнення щодо суспільства на основі кардинально різних визначень людини; протилежні засновки привели їх до протилежних висновків, хоча формально-логічні процедури були виконані правильно.

Доведення на цьому рівні об'єктивності також може мати метафізичний зміст, адже суть доведення полягає в тому, що «...если мы примем то или иное положение, то мы должны необходимо, рискуя в противном случае впасть в самопротиворечие, принять так же те или иные

¹⁷³ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 9.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 115.

заклучення. Положення можуть быть вполне метафізическими и произвольными. Но ум критически настроенный, сознательно стремящийся избежать метафізики и субъективности, конечно не подчинится догматически таким положениям»¹⁷⁵. Однак наразі йдеться про формальну об'єктивність; і про її можливість можна впевнено говорити на основі існування математики, яка є ідеалом для природничих наук.

Що ж до матеріальної об'єктивності, то її, наголошує Є. В. Спекторський, слід розуміти не метафізично, як це робить матеріалізм, приписуючи істинність емпіричній дійсності. У такій ситуації кожен міг би приписувати істинність своїм гадкам, адже, за матеріалізмом, істина – не в розумі, а доквіллі. Проте сам по собі емпіричний матеріал є не даними науки, а хаосом сприйнятів; він потребує обробки розумом, рефлексії. Як наголошує філософ, «мы обращаемся от субъективных и пассивных восприятий к объективному научному опыту только тогда, когда стремимся внести разумный смысл в эти восприятия, которые сами по себе случайны и хаотичны, и когда стремимся установленный нами смысл сделать убедительным и доказательным также и для других людей»¹⁷⁶. Загалом, окреслюючи перспективи наукового прогресу людства, яке на початках розвитку мало безліч емпіричного матеріалу, що поступово був осмислений ідеалістично – в поняттях та узагальненнях, Є. В. Спекторський розглядав розвиток науки як рух від емпіризму до ідеалізму¹⁷⁷.

Механізмом для обробки емпіричної дійсності є індуктивний метод, який шляхом доведення робить наші судження про світ об'єктивними. Судження, висловлені згідно з індуктивним методом, мають не лише формальну, а й матеріальну об'єктивність, адже їхня перевірка має здійснюватися не лише на предмет внутрішньої логічної узгодженості, а й

¹⁷⁵ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 120.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 122.

¹⁷⁷ Спекторский Е. В. Спекторский Е. В. Энциклопедия обществоведения. Курс лекций, читанных в Варшаве. Стеклограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 9. Арк. 10.

відносно матеріальної складової. Важливо відрізнити цю процедуру від формально-логічної індукції, яка з окремих тверджень виводить загальні висновки; матеріальна індукція – «это не силлогизм снизу, не заключение от суждений к суждениям, а заключение от наблюдаемых явлений или фактов к их разумному объяснению и проверка этого объяснения явлениями же или фактами»¹⁷⁸, наголошує Є. В. Спекторський. Таким чином, матеріальна індукція має три складові: спостереження, пояснення, доведення пояснення.

Спостереження явищ – непростий процес, адже, як зауважує вчений, ми з дитинства «ненауково» спостерігаємо різні факти. Однак наукове пізнання передбачає цілковиту відмову від «ходячих, сложившихся во вненаучном обиходе взглядов на вещи», звільнення від звичних тлумачень і пошук тлумачень нових; причому шукати останні слід «не в предвзятых гипотезах, а в тех заключениях, которые возникают в сознании по поводу наблюдаемых явлений»¹⁷⁹. Відмежувавшись від повсякденного досвіду, ми спостерігаємо, описуємо та класифікуємо явища і в такий спосіб здійснюємо перший етап індукції.

Пояснення – це поява гіпотези чи теорії, яка проливає світло на класифіковані явища. Як і чому в тих чи тих людей виникає теорія – справа психології, «вопрос индивидуальной эволюции данного ума»¹⁸⁰, зауважує філософ. Пояснення зовнішніх явищ полягає не у віднайденні їхніх причин, адже часто це призводить до визнання у світі послідовності причин і кінцевої причини – Бога, як це видно на прикладі Г. В. Ляйбніца. «Нам кажется, что в науке, поскольку она занимается проблемами существования, не должно быть речи ни о целях, ни о причинах изучаемых явлений. Научное объяснение явлений состоит не в подыскании им тех или иных всегда более или менее метафизических целей или причин, – наголошує вчений, – а в точном описании того, как они происходят или, по крайней мере,

¹⁷⁸ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 123.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 124–125.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 126.

представляются нам»¹⁸¹. Є. В. Спекторський заперечує розуміння причини як таємничого зв'язку, що поєднує два явища, і наголошує на досвідному поясненні світу й потребі детального опису процесів, що головним чином і становить процедуру пояснення. Однак це не наївне споглядання явищ, а «...описание явлений в их всеобщности и необходимости»¹⁸², а також у їхньому взаємозв'язку (там, де це можливо). У математиці такі взаємозалежності називають функціями. Вищий рівень виявлення функцій – це встановлення закону. Лише формально представлена закономірність досвіду може називатися законом: «о настоящем научном законе при этом может быть речь только тогда, когда результаты точного наблюдения могут быть выражены точными же математическими формулами, благодаря чему закон может быть доказан как формально, так и материально»¹⁸³.

Зазначимо, що подібні міркування висловлює і Б. О. Кістяківський. На його думку, «открыть какой-нибудь естественный закон – это и значит изолировать однородные явления, стоящие в причинной связи»¹⁸⁴. Як ми уже зазначали, причинний зв'язок між цими явищами є необхідним – безумовно, адже він здійснюється всюди і завжди. У природньому докiллі існує безліч явищ, тісно переплетених між собою у найрізноманітніших комбінаціях, і завдання науки – виявити необхідний причинно-наслідковий зв'язок між простими (внаслідок ізоляції нашим розумом) явищами. Вказані Б. О. Кістяківським характеристики природного закону цілком співвідносні із тими, що їх називає Є. В. Спекторський, адже необхідний закон, що відбувається за будь-яких обставин, є істинним і формально, і здійснюваним на практиці.

Наступним та необхідним для Є. В. Спекторського етапом легітимації теорії є доведення пояснення. Оскільки йдеться про матеріальну

¹⁸¹ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 127–128.

¹⁸² Там само. Арк. 129.

¹⁸³ Там само. Арк. 129–130.

¹⁸⁴ Кистьяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 137.

об'єктивність, найкращим способом доведення є, на думку філософа, експеримент: «тогда уже не явления вызывают нашу мысль, как это бывает при пассивных психологических восприятиях, а, напротив, наша мысль сознательно и активно вызывает явления в известной связи и таким образом подтверждает достоверность теории, устанавливающей именно эту, а не иную связь явлений»¹⁸⁵.

Врешті-решт, лише дотримання всіх зазначених процедур та етапів дослідження (спостереження, пояснення, доведення пояснення) дозволяє встановити закон існування, «...т. е. обязательное описание того, как происходят явления»¹⁸⁶.

Однак, як слушно зауважує філософ, така схема є ідеальною; насправді ж наше індуктивне знання не проходить усіх зазначених етапів. Крім того, щодо певних фактів трапляються випадки появи відразу кількох теорій і, якщо довести правильність якоїсь одної з них неможливо, то доводиться визнати часткову правоту кожної. На думку мислителя, така ситуація краща, аніж догматичне зведення знання до метафізичних принципів, і поява чим більшої кількості теорій і гіпотез убезпечуватиме нас від догматичних настанов: «... хаотический мир явлений настолько разнообразен и исчерпаем, что всевозможные теории могут внести свою долю света в его объяснение»¹⁸⁷.

Як бачимо, ранні розвідки Є. В. Спекторського на тему науки та наукового знання виходять з позицій критичного ідеалізму і, як наслідок, обов'язково містять ідеальне поняття науки як орієнтира, нескінченного пізнання, ніколи не завершеної мети. Винятковою в науковому пізнанні, як і для неокантіанців, для Є. В. Спекторського, є логіка – гарант достовірності та раціональності пізнаваного. Індуктивний метод, що має забезпечити

¹⁸⁵ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 141–142.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 142.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 143.

об'єктивність наукового знання, ґрунтований саме на логічній необхідності зв'язку між явищами, що характерне і для Б. О. Кістяківського, який теж виходив із позицій неокантіанської гносеології. Відповіді на питання про наукове пізнання отримали нове застосування і значення для суспільствознавства, проблеми якого постають осердям дослідницьких пошуків Є. В. Спекторського. У наступному підрозділі спробуємо детальніше розглянути обґрунтування ним раціонально-наукового змісту суспільствознавства на засадах неокантіанської філософії.

1.4. Обґрунтування Є. В. Спекторським суспільствознавства як раціональної науки

Розглянувши вимоги до наукового та достовірного знання, спробуємо з'ясувати, як Є. В. Спекторський застосовує їх до суспільствознавства, визначаючи його специфіку та шлях до науковості на основі неокантіанської філософії. Таке філософське підґрунтя та розробка суспільствознавчих питань зближує Є. В. Спекторського та Б. О. Кістяківського, що дає нам підстави порівнювати їхні погляди й виокремлювати спільні та відмінні розв'язання цими філософами теоретичних проблем суспільних наук.

Як зазначено у підрозділі 1.2, звернення до спадщини І. Канта та її переосмислення неокантіанцями було своєрідною реакцією на засилля позитивізму і виявлені в ньому численні прогалини та суперечності. У світлі останніх особливо проблематичною поставала теорія суспільних наук, тож питання про їхню специфіку та відмінність від наук природничих виявилися особливо актуальними.

Спроби сліпого наслідування природознавства призвели до виникнення у XIX ст. суспільних теорій, що запозичували із природничих наук натуралістичну метафізику і на її основі намагались осмислити соціальне

життя. За влучним спостереженням Є. В. Спекторського, соціологи «приписали некоторым специально естественнонаучным терминам универсальное значение и начали подыскивать им аналогии в общественных явлениях»¹⁸⁸. Однією з найпопулярніших теорій, що виникла на основі запозичень із біології, була органічна теорія, ґрунтована на ототожненні суспільства із живим організмом.

Аналізуючи історію виникнення органістичного підходу до суспільства, у статті «Органическая теория общества» (1904) Є. В. Спекторський розглядає та оцінює розробки британського філософа й засновника органічної соціології Герберта Спенсера (1820–1903), російського соціолога-органіциста Павла Лілієнфельда-Тооля (1829–1903) та німецького представника органічної школи економіста і соціолога Альберта Шеффле (1831–1903), об'єднані спільною дослідницькою оптикою розгляду суспільства як біологічного організму і тлумачення суспільних процесів за аналогією з органічною будовою та розвитком¹⁸⁹.

На думку Є. В. Спекторського, обмежувати пізнання суспільства «органічною фразеологією», до якої, по суті, зводиться зазначена теорія, жодним чином не варто, оскільки до реальних наукових результатів вона не веде. Якщо стосовно доісторичного минулого «органические аналогии» ще допустимі, «хотя и с большими оговорками»¹⁹⁰, зазначає вчений, то сучасний стан цивілізованих народів уже не може розглядатися на основі таких аналогій, оскільки, «раз выйдя из органической первобытности и вступив на бесконечный путь культурного развития, общества являют собою более или менее напряженную драму, полную противоречий и конфликтов»¹⁹¹, а не лінійний процес органічного розвитку. Коли ж ідеться про майбутнє, застосування таких аналогій взагалі перешкоджає вдосконаленню

¹⁸⁸ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 135.

¹⁸⁹ Див.: Спекторский Е. В. Органическая теория общества. С. 1.

¹⁹⁰ Там само. С. 20.

¹⁹¹ Там само. С. 21.

суспільства, адже натуралістичний детермінізм завжди заперечує можливість раціонально запрограмованих змін у суспільному житті.

Аналогічну оцінку невдалим спробам органічної теорії суспільства повторити успіхи природознавства давав і Б. О. Кістяківський. Кажучи його словами, *«это не было открытием новых каких-то истинно научных методов при исследовании социальных явлений, а довольно грубым и примитивным перенесением понятий, выработанных в одной научной области, в другую, ей чуждую область»*¹⁹². Як і Є. В. Спекторський, він намагався визначити особливості соціальних наук та шляхи їхньої продуктивної взаємодії з природознавством.

Варто зазначити, що попри суттєві обмеження в осмисленні суспільного життя за аналогією з органічним світом, Є. В. Спекторський вважає внесок органічної теорії в розвиток суспільствознавства доволі вагомим. На думку філософа, цей внесок полягає в розробці двох важливих ідей – еволюції та суспільства, які ця теорія *«довела до научного совершеннолетия»*¹⁹³.

Щодо ідеї еволюції, то її, наголошує Є. В. Спекторський, слід розуміти критично: емпірична дійсність невинно змінюється, й роль суспільствознавства у вирі цих змін полягає в дослідженні трансформацій у соціальних явищах, не вдаючись до фаталізму. Особливе значення принцип еволюції має для цілеспрямованих перетворень суспільної дійсності: *«Только потому мы и можем, вооружившись данными науки, приступить к сознательному созиданию нашего будущего, что в действительности нет ничего абсолютного и непреложного, и она изменчива»*¹⁹⁴. Можливість побудови суспільного життя на раціональних засадах є для Є. В. Спекторського вкрай важливою, тож принцип еволюції він розглядає як

¹⁹² Кістяковський Б. А. Социальные науки и право. С. 44.

¹⁹³ Спекторський Е. В. Органическая теория общества. С. 4.

¹⁹⁴ Там само. С. 25.

простір свободи для розумних, науково підкріплених соціальних перетворень.

Другим важливим елементом в органічній теорії є ідея суспільства, яка набула такого ж керівного значення для суспільствознавства, як ідея природи – для природничих наук. Органічна школа «стремилась понять общество как таковое, не прибегая к каким бы то ни было внеобщественным факторам, которые, как *Deus ex machina*, должны были бы разрешать всякие затруднения в объяснении»¹⁹⁵. На думку Є. В. Спекторського, виокремлення власне суспільних явищ, які мають становити предмет соціології, є вкрай важливим кроком у становленні цих наук як окремої царини знання, а не копії природознавства, адже «социология должна координировать специально человеческие проявления общественности»¹⁹⁶. У суспільствознавстві минуле має бути пояснене з суспільно-історичної та психологічної точок зору, а майбутнє – передбачати цілеспрямовані зміни за принципами соціальної етики.

«Суспільство», як уточнює Є. В. Спекторський у варшавському курсі лекцій, є поняттям синтетичним. Воно охоплює окремих людей і не має окремого буття поза ними: «... общество как идея или принцип есть совокупность автономных лиц»¹⁹⁷, і цей принцип становить важливий орієнтир і критерій для оцінки «эмпирической действительности общественных проявлений»¹⁹⁸. Втім, ідея суспільства має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення. Як зауважує Є. В. Спекторський, «если бы мы ясно и сознательно поставили перед нами проблему общества как руководящий принцип нашего понимания и поведения, мы бы могли оказаться судьями нашего прошлого и демиургами, строителями всего нашего будущего»¹⁹⁹. Так, для оцінки минулого є необхідним чітке

¹⁹⁵ Спекторский Е. В. Органическая теория общества. С. 18.

¹⁹⁶ Там само. С. 23.

¹⁹⁷ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 167.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само. Арк. 164.

розуміння суспільства. Регулятивна ідея для суспільствознавства є вкрай важливою ще й тому, що легітимізує розумне облаштування людського співжиття. Таким чином, розробка якомога об'єктивнішої, достовірнішої та загальнолюдської ідеї суспільства є одним із найважливіших завдань людського розуму: «Всякие прочие завоевания наук, естественных ли или же общественных, равно как и вся цивилизация, имеют смысл лишь в качестве подготовительных этюдов к этой задаче»²⁰⁰.

За висновком Є. В. Спекторського, взаємодія між природничими та суспільними науками має відбуватися через пошук універсальних принципів, однаково дієвих у різних науках (йдеться про спільність завдань, а також цілей науки), а не через вже описані недолугі запозичення термінології. Методи та предмети наук є різними, і це природно; тож і соціологія має свою унікальну царину дослідження – власне людські прояви суспільного, що робить її «наукой гуманистической или нравственной»²⁰¹.

До складу суспільних наук (або суспільствознавства) Є. В. Спекторський зараховував юридичні, політичні та економічні науки²⁰². Як уже було зазначено, визначальною рисою суспільних наук, яка відрізняє їх від наук природничих, є погляд на людину як на моральну, тобто вільну істоту; а оскільки людина є моральною істотою, вона, кажучи словами філософа, «выходит уже за поле зрения естествознания и вызывает необходимость специальной точки зрения и специальной науки, науки нравственной, или обществоведения»²⁰³. Моральний характер цих наук (які він також об'єднує терміном «етика»²⁰⁴) є для Є. В. Спекторського очевидним і підставовим для висновку: «вся литература, вся публицистика,

²⁰⁰ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 160.

²⁰¹ Спекторский Е. В. Органическая теория общества. С. 23.

²⁰² Див.: Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 1–12.

²⁰³ Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 152–153.

²⁰⁴ Див.: Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 12.

все науки (из которых общественные так прямо и называются науками нравственными), все искусство, словом, вся наша культура тесно связана с этикой»²⁰⁵. Як стверджує філософ, суспільствознавство, так само як і природознавство, має встановлювати різного штибу співвідношення та причинно-наслідкові зв'язки, «но эта связь в обществоведении должна уже быть не между физическими причинами и физическими же следствиями или же между физическими причинами и моральными средствами, а между моральными причинами и моральными же следствиями...»²⁰⁶ (йдеться, зокрема, про причинно-наслідковий зв'язок між настроями у суспільстві та правовими нормами, матеріальними економічними інтересами чи політичними факторами тощо)²⁰⁷.

Б. О. Кістяківський також наголошує на принциповій відмінності парадигми мислення про природу і про суспільство, розглядаючи це питання через проблематику категорій необхідності та справедливості. Важливо, що ці категорії він трактує цілком у кантіанській парадигмі, як людський спосіб осмислення природи і суспільства: категорія необхідності стосується і природних, і суспільних явищ, натомість категорія справедливості охоплює лише явища суспільні. Оскільки соціальні явища мають місце тільки в міжлюдській взаємодії, то «обо всем, что касается людей и совершается среди них, можно и должно судить с нравственной точки зрения, устанавливая справедливость или несправедливость того или другого явления»²⁰⁸.

Як і Є. В. Спекторський, Б. О. Кістяківський підкреслює не лише теоретичне значення раціонального розуміння суспільних процесів, а й

²⁰⁵ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 384.

²⁰⁶ Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 153–154.

²⁰⁷ Ми розглянули проблему суспільствознавства як моральної науки у різні періоди творчості Є. В. Спекторського у статті: Слободян О. Р. На перетині раціонального і морального: суспільствознавство як наука у трактуванні Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2020. Т. 6. С. 47–57.

²⁰⁸ Кистьяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 186.

засадничу роль пізнання й оцінювання соціального життя для його практичного вдосконалення. На його думку, людство загалом прагне ствердження ідеалу справедливості, адже «человеку всегда и везде присуще стремление к справедливости»²⁰⁹, тож є потреба не лише розмірковувати про справедливе, а й також вірити в те, що ідея справедливості мусить втілюватись у життя.

На переконання Б. О. Кістяківського, світ людини та її соціальне життя є не менш складними та багатоманітними, аніж світ природи. Відтак принцип віднайдення простих необхідних зв'язків, що має наслідком відкриття закону, для соціальних явищ є аналогічним. Для цього потрібно «...позаботиться прежде всего об установлении таких причинных соотношений между социальными явлениями, которым был бы присвоен предикат безусловно необходимых и которые обладали бы характером внепространственности и вневременности»²¹⁰. Такі закони, на думку філософа, вже присутні в економічному матеріалізмі, й становлять його головну, аналітичну частину²¹¹.

Питання об'єктивності у дослідженні розмаїтих соціальних явищ порушує і Є. В. Спекторський. Він зазначає, що у суспільствознавстві широко застосовують спостереження, індукцію й узагальнення, однак «путь логического доказательства не только мало применяется в ней, но большинством специалистов даже и вовсе отвергается»²¹². Ми прагнемо знати про суспільне життя не щось абстрактно-узагальнене, а конкретне і детальне, в його історичності, враховуючи позитив і негатив явищ. Класичний зразок такого застосування спостереження, індукції й

²⁰⁹ Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 188.

²¹⁰ Там само. С. 162.

²¹¹ До прикладу, вказані характеристики властиві закону товарного виробництва, причинному відношенню між заробітною платою та інтенсивністю праці тощо. Розвиток цього аспекту економічного матеріалізму, на думку Б. О. Кістяківського, має привести до відродження та такого рівня розвитку класичної політичної економії, коли її закони стануть законами в тому ж сенсі, що й у природознавстві.

²¹² Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 155.

узагальнення надано Арістотелем у «Політиці». Як зауважує Є. В. Спекторський, його гіпотези щодо майбутнього були строго емпіричними та не враховували позачасового ідейно належного. Такі гіпотези різнобічно висвітлюють матеріал, але не можуть претендувати на виняткове чи вичерпне значення «единой, логически необходимой, категорической истины, закона в строгом смысле термина»²¹³ (що й не становить завдання історичного дослідження, адже поняття «емпіричний закон», як слушно наголошує філософ, є нонсенсом за визначенням).

Судження про майбутнє, ґрунтовані на спостереженні, є вказівками для досягнення певних цілей, наприклад, у політиці, де класичними є міркування Арістотеля про тиранію і Нікколо Макіавеллі – про державця. Однак, на думку Є. В. Спекторського, такими прогнозами відношення науки до майбутнього не обмежується. На переконання вченого, перебуваючи на рівні опису й узагальнення емпіричних явищ, суспільствознавці не реалізують весь потенціал цієї науки, бо «правила житейской мудрости и эмпирического наблюдения над поступками людей, которые накаплиются с давних времен, хотя и именуются громким названием нравственной философии, несколько не продвигают вперед вопроса о возможности точной и достоверной нравственной науки, о ее задачах и способах реализации»²¹⁴. Натомість суспільствознавцям потрібно розробляти раціональну істину належного, а не лише дійсного, що «открывает им и рациональный путь к объективности, именно путь логического доказательства. Объективно должного нельзя показать в эмпирической действительности; зато его можно – и в этом состоит вся проблема – доказать»²¹⁵. Саме належне, узгоджене із законами логіки, може бути доведене з достовірністю математичних формул; на основі належного ми оцінюємо минуле, а також пробуємо передбачити майбутнє,

²¹³ Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 157.

²¹⁴ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. № 6. Арк. 5 зв.

²¹⁵ Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 159.

аналізуючи ймовірність різних можливостей, тобто виокремлюючи певні тенденції. Певні практичні вказівки для соціальних практик не вичерпують наукового потенціалу суспільствознавства і «среди проблем, занимающих обществоведов, проблема социальных целей или задач всякой общественной деятельности должна занять подобающее ей место»²¹⁶.

Як слушно зазначає Є. В. Спекторський, ідеї належного не потрібно вигадувати, вони століттями присутні в культурі («...в общежитии циркулирует множество представлений и суждений о должном или о тех или иных социальных целях»²¹⁷), однак потребують філософської критики та очищення від метафізики. Це стосується, зокрема, ідеї справедливості – однієї з найважливіших соціальних ідей. Завданням науки є розробка найбільш об'єктивного, тобто такого, що може бути доведене для всіх, розуміння справедливості, відштовхуючись від якого можна буде давати практичні вказівки для суспільних змін. Останні становлять просвітницьке завдання науки: «собственными ресурсами наука может производить преобразования довольно медленные, зато наиболее прочные. Это – преобразования в умах людей, в их образе мыслей»²¹⁸. Необхідною є свідома постановка цілей – не індивідуальних, а соціальних. Сама по собі дійсність позбавлена мети, її висуває наука, і вже відповідно до мети люди видозмінюють матеріал дійсності, який в меті відсутній. Ціль лише вказує напрям змін, отже, є формальною²¹⁹.

Таким чином, на думку Є. В. Спекторського, на основі раціонально й критично осмислених ідей можлива наукова політика («учение о тех или иных социальных целях и средствах к их осуществлению государственными органами»²²⁰), зокрема правова, державна й економічна. Саме суспільствознавство як наука покликане вносити раціональні істини в життя

²¹⁶ Спекторский Е. В. О задачах обществоведения. С. 158.

²¹⁷ Там само. С. 157.

²¹⁸ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 176.

²¹⁹ Див. там само. Арк. 175.

²²⁰ Там само. Арк. 177.

суспільства у різних його вимірах, адже «отрицать априори возможность общественных наук – значит признавать бессилие науки, ее неспособность пролить свет на человека как на нравственное существо, то есть на то именно, что наиболее нам близко и не может не интересоваться нас в очень сильной степени»²²¹.

На переконання Є. В. Спекторського, особливу роль у становленні суспільних наук здатна відігравати етика, яка має стати «математикою суспільствознавства»²²². Цей статус передбачає математичний (логічний) рівень наукової достовірності та доказовості її принципів: «такие принципы должны выводиться из чистой мысли и зависеть единственно от ее собственных законов»²²³, а не від емпіричних даних.

Наукова етика є, по-перше, можливою, «потому что в ней может быть достигнута такая же достоверность, какая свойственна точным и бесспорным наукам»²²⁴. По-друге, вона необхідна як теоретично (для становлення знання про суспільство як справжньої науки), так і практично, адже без наукових засад неможливо забезпечити розумну основу приватного та суспільного життя²²⁵. Оскільки «истинное решение всякой проблемы и есть научное решение»²²⁶, по-справжньому вирішити етичні завдання може лише наука – етика.

Однак, зауважує Є. В. Спекторський, ті спроби, які відомі нам з історії філософії, не можна назвати задовільними. Зокрема І. Кант, який досягнув найзначущого результату в цьому напрямку, допустив певну міру

²²¹ Спекторский Е. В. Проблема чистой этики и ее достоверность // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 31. № 7. Арк. 1–1 зв.

²²² Див. детальніше: Слободян О. Р. Є. В. Спекторський про обґрунтування етики як науки (за матеріалами рукописної спадщини) // Матеріали Всеукраїнської конференції студентів та аспірантів філософських факультетів – XIX наукові читання пам'яті Георгія Флоровського / за ред. В. В. Готинян-Журавльової. Вип. V. Одеса, 2017. С. 17–19.

²²³ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 385.

²²⁴ Спекторский Е. В. Проблема чистой этики и ее достоверность. № 2. Арк. 1.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само. № 3. Арк. 6.

психологізму та суб'єктивізму, залишивши метафізичні елементи в моральній сфері. Як зазначає Є. В. Спекторський, згодом це призвело до появи «психологічного антропоцентризму» Йогана-Готліба Фіхте, «мізантропічного егоцентризму» Макса Штірнера, «надлюдини» Фрідріха Ніцше²²⁷. Ненаукові спроби цих мислителів позбавити етику гетерономії й надати їй автономію стали проголошенням моральної анемії. Натомість мислителі, які рухалися «ненауковим» шляхом, обирали хитку основу для автономії етики поза розумом. Жан Марі Гюйо, наприклад, постулює «начало життя» найвищим принципом, що обмежує людську волю інстинктом, а Лев Толстой фокусує увагу на перевихованні людини, не розробивши для цього теоретичного підґрунтя²²⁸.

Отже, Є. В. Спекторський ставить питання: чи можлива наукова етика у принципі? Аргументів «проти» не бракує, однак усі вони спростовні. По-перше, достовірні наукові істини є деонтологічними, що властиво й етиці. Це не метафізичні твердження, а методологічний принцип, корисний для будь-якої науки. По-друге, «этика, как и математика, – замечает мыслитель, – это наука чистая, т. е. такая наука, достоверность которой трансубъективна и поэтому необходима»²²⁹, тобто вкрай важлива для суспільних наук, які не є достатньо розвиненими. Практично ж наукова етика необхідна, адже без неї неможливо вирішити проблему майбутнього²³⁰. Отже, етика може бути не емпіричною, а лише чистою наукою, з принципами, які мають математичну точність.

Б. О. Кістяківський також висуває до етики вимоги об'єктивності та незаперечності: «...нравственный принцип по самому своему смыслу неизменен и безусловен. Он устанавливает не то, что необходимо совершается, а то, что создается человеком при исполнении им своего

²²⁷ Спекторский Е. В. Проблема чистой этики и ее достоверность. № 1. Арк. 7–11.

²²⁸ Там само. Арк. 13–16.

²²⁹ Там само. № 2. Арк. 2.

²³⁰ Див. там само. Арк. 3–3 зв.

долга»²³¹. Значущість етичного принципу така сама, як і значущість наукової істини, що зберігає свою істинність за будь-яких обставин і, як науковий закон, він може бути лише відкритим. Сутність цього принципу полягає у розрізненні добра і зла. Як уже було сказано, він застосовний лише до людської реальності, адже це – *«принцип установления различий и оценки, принцип нравственной деятельности и культурного строительства, это – принцип долженствования»*²³². Посутньо Б. О. Кістяківський визначає цей принцип як категоричний імператив І. Канта, що надав науково-філософське обґрунтування моральному принципу, вперше вираженому в євангельських заповідях не чинити іншому того, чого не бажаєш собі, й любити іншого так, як самого себе.

Високий рівень формальності цього принципу породжує питання, яким чином на його основі може бути побудована етична система. Б. О. Кістяківський відповідає, що *«этическая система не создается философской мыслью из себя самой»*²³³ чи індивідуальним зусиллям волі окремої людини. Етична система є результатом творчості культурного суспільства. На думку Б. О. Кістяківського, етична дія є тим, що зв'язує етично належне та реальне, що й витворює суспільну культурну дійсність: *«Из совокупности этических действий и той организации, с которыми они связаны, создается, как мы видели, особый вид бытия, именно культурная общественность»*²³⁴. Остання є світом цінностей, культури, що перевершує та переростає природне середовище. На цій основі Б. О. Кістяківський критикує тих ідеалістів, які різко протиставляють суще і належне, і згадує Г. Когена та його тритомну працю *“System der Philosophie”* («Система філософії», 1902–1912), як найвдалішу демонстрацію того, що *«чистая этика имеет дело не столько с волевыми решениями, обусловленными*

²³¹ Кістяковський Б. А. Соціальні науки і право. С. 247.

²³² Там само. С. 246.

²³³ Там само. С. 250.

²³⁴ Там само. С. 252.

категорическим императивом, сколько с особым видом бытия, создаваемым этическими действиями»²³⁵.

На основі переважно науково-філософського спрямування ранніх праць Є. В. Спекторського, типового в рамках філософування марбурзького крила неокантіанства, можемо припустити, що саме у такому ключі він інтерпретує та критикує другий том зазначеної праці Г. Когена, вперше виданий 1904 р. під назвою “Ethik des reinen Willens” («Етика чистої волі»). У центрі міркувань німецького філософа перебуває «ідеальне діяння» волі, незалежне як від матеріального світу, так і від емоційного життя дієвця. Однак воно незалежне й від розуму, що, як зазначає Є. В. Спекторський, неминуче приводить автора до психологізму²³⁶.

Так, він наполягає, що з точки зору наукового ідеалізму головною має бути мета, а не діяння: «только они, т.-е. цели, могут быть вполне идеальными и только они могут быть установлены с совершеннейшей чистотой и прозрачной ясностью»²³⁷. Проблематичним також постає зв'язок логіки та етики, адже перша для Г. Когена є логікою лише природознавства²³⁸. Однак моральний світ і природна дійсність узгоджені через «головний закон істини», який, врешті-решт, встановлено Богом. Для Є. В. Спекторського раннього періоду такий постулат неприйнятний, адже, як було показано вище, наукова етика є, в його розумінні, можливою і необхідною, і логіка, яка відіграє в її обґрунтуванні далеко не останню роль, є однаковою що для моралі, що для природознавства.

Натомість з погляду Г. Когена етика потребує «позитивного наукового факту» (яким для логіки є математика і засноване на ній природознавство), і таким фактом він вважає правознавство, юридичну дію²³⁹. Отже, якщо

²³⁵ Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 253.

²³⁶ Див. Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 397.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Див. Там само. С. 398.

²³⁹ Там само. С. 401.

узагальнити схему Г. Когена, то аналогом математики у природознавстві буде правознавство у моральних науках, а логікою – етика.

Для Є. В. Спекторського такий підхід є предметом принципової критики: «...достаточно вспомнить генезис современного правоведения, и тогда само собою станет очевидным, что, несмотря ни на какие уверения догматиков-юристов, будто они действительно занимаются математикой, оно в высшей степени не математично»²⁴⁰. Саме на основі генетичного погляду на правознавство він доводить, що ствердження позаісторичності та математичної необхідності правознавства є хибним²⁴¹. Необхідною у правознавстві може бути лише мета, що дедукується з чистої етики. Математикою має бути власне чиста етика, заснована на логіці, а не на метафізиці; саме вона повинна стати основою для правознавства, а не навпаки: «чистой этике нечего ожидать математической достоверности от современного факта догматического правоведения. Она сама должна стать нравственной математикой и таким образом служить синтетическою принципиальною опорою для всякого правопонимания, единственно возможной точкой зрения для правильной юридической перспективы, черпая в свою очередь свои первые основания не в смутном „основном законе истины“, иначе именуемой Богом, а в прозрачном роднике чистой логики»²⁴².

Не приймає Є. В. Спекторський і тези Г. Когена про те, що держава є постулатом чистої етики. З тих же міркувань, що й універсальність правознавства, він наголошує на історичності та відносності будь-яких державних утворень²⁴³. У Г. Когена також ідеться про ідеал правової держави, однак для Є. В. Спекторського це крок від чистоти та об'єктивності етики, який означає лише об'єктивування історичного феномену та

²⁴⁰ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 401.

²⁴¹ Див. детальніше там само. С. 401–407.

²⁴² Там само. С. 408.

²⁴³ Див. там само. С. 409–412.

намагання ствердити його універсальне значення. Можемо зробити висновок, що завдання розбудови наукової етики ставиться не з метою дати остаточні відповіді на моральні питання, що є неможливим у дискурсі критичної філософії, а для того, аби показати, що самі ці питання можуть бути поставлені та обговорені у такий спосіб, який передбачає логічно обґрунтовані відповіді, а також увиразнити раціональний характер проблеми.

Розгортання всієї панорами неокантіанства не входить до завдань нашої роботи, однак, здається доцільним провести паралель між логікою міркувань Є. В. Спекторського та пізнішими розробками Кантової етики представниками комунікативної філософії. Наше припущення полягає в тому, що міркування вченого, ґрунтовані на формальній етиці Канта й послідовна і критична розробка останньої отримали підтвердження у значно пізніших за часом твердженнях дискурсивної етики сучасних німецьких філософів Юргена Габермаса (нар. у 1929) і Карла-Отто Апеля (1922–2017).

Так, Є. В. Спекторський наполягає на тому, що висловлювання, що претендує на науковість, має відповідати таким вимогам: «если свободное суждение претендует на всеобщее признание, то оно должно обладать такими свойствами, чтобы и другие умы, подвергнув его свободному же обсуждению, не могли не признать его для себя обязательным»²⁴⁴. Спільний ґрунт для такого обговорення становить логіка, яка є однаково чинною і для математики, і для моральних суджень. Таким чином, етика має бути заснована на універсальних раціональних засадах (не обумовлених традицією й авторитетом, як правознавство), спільних для суспільних і природничих наук та відрефлексованих філософією. Валідність тих чи тих тверджень (у тому числі – етичних) має витримувати перевірку перед «судом логіки» – трансуб’єктивним, спільним для всіх розумних людей.

Своєю чергою К.-О. Апель у 1988 р. наголошує на тому, що «...всі домагання смислу й істини людиною в принципі мають вирішуватися за

²⁴⁴ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 111–112.

допомогою аргументів (і лише аргументів) у необмеженій комунікативній спільноті»²⁴⁵. Остання є, по суті, регулятивною ідеєю, яка слугує граничному обґрунтуванню етичних норм, а також досягненню консенсусу між членами спільноти у процесі дискурсу – аргументованого обговорення спірних питань. Як наголошує німецький професор, теорія істини, яка передбачається в цій ситуації, заперечує консенсусну істину, адже умови дискурсу є принципово формальними, такими, що можуть передувати будь-якому фактичному обговоренню²⁴⁶.

У зв'язку з цим згадаймо і міркування Ю. Габермаса з питань моралі і моральності, висловлені в 1986 р.: «... у дискурсивній етиці місце категоричного імперативу заступає процедура (Verfahren) моральної аргументації. Вона встановлює принцип “D”: — лише ті норми можуть претендувати на значущість, які отримуватимуть згоду в усіх можливих учасників (Betroffenen) як учасників практичного дискурсу»²⁴⁷. Як бачимо, основою легітимації моральних норм, знову ж таки, постає раціональна аргументація учасників дискурсу.

Таким чином, головна ідея «наукової етики» Є. В. Спекторського, що певною мірою передхоплює ідеї дискурсивної етики К.-О. Апеля та Ю. Габермаса, полягає у розробці етичної проблематики на раціональній основі. Основною властивістю етичних тверджень є такий ступінь їхньої логічної достовірності, який дозволить кожному в ідеальній спільноті самостійно (на основі логіки) дійти до таких же положень. Представники комунікативної філософії зосереджують увагу на комунікативній, мовній складовій аргументативних процедур, ролі порозуміння; пошуки таких прямих аналогій у Є. В. Спекторського були б анахронізмом. Однак переконання у винятковій ролі логічної аргументації та обґрунтування етики

²⁴⁵ Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. С. 234.

²⁴⁶ Див. там само. С. 252.

²⁴⁷ Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. С. 327.

через гранично формальні ідеї споріднюють, на наш погляд, пошуки трьох згаданих філософів.

Таким чином, обґрунтування Є. В. Спекторським суспільствознавства як раціональної науки засноване на неокантіанському розумінні науки, наукової філософії та методу, тобто підпорядковане критичній філософії та універсальним логічним процедурам доведення та аргументації. Водночас визначальною рисою суспільних наук Є. В. Спекторський вважає їхній моральний або етичний характер, вкорінений в людській здатності мислити автономно і діяти вільно у згоді з обов'язком та належним, вираженим в ідеях суспільства й справедливості. «Математикою суспільствознавства», тобто чистою моральною наукою, чії принципи узгоджуються з логікою, має стати етика, як орієнтир для усіх суспільних наук.

Аналогічною є логіка міркувань неокантіанця Б. О. Кістяківського, який також розглядає суспільствознавство як раціональну науку, чия достовірність та категорія належного не поступаються природничим наукам та застосовній до останніх категорії справедливості. Етичний принцип, що повинен стати підвалиною розробки етичних систем, для Б. О. Кістяківського за достовірністю не поступається законам природи. Водночас орієнтація філософа на баденську школу неокантіанства з її акцентуванням проблем культурного життя, спонукала його детальніше показати процес втілення етичного ідеалу в культурній дійсності спільноти, чого ми не знаходимо в Є. В. Спекторського, перейнятого засадничими питаннями обґрунтування суспільствознавства, а не його детальної розробки. Це позначилось на критиці Є. В. Спекторським книги Г. Когена, здійсненої з теоретико-пізнавальних позицій. Аргументація Є. В. Спекторського на користь наукової достовірності етичних суджень у неокантіанській парадигмі отримує підтвердження своєї валідності та актуальності у розробках сучасних представників комунікативної філософії.

Висновки до розділу 1

Розпочавши наукову діяльність на кафедрі державного права у Варшавському університеті в останнє десятиліття XIX ст., Є. В. Спекторський переймався дослідницькими завданнями, типовими для того часу. У ранніх творах вчений розв'язував філософські проблеми об'єктивності знання, методології наук й дослідження соціального життя у його етичному вимірі, порушені його вчителем О. Л. Блоком. Спроби останнього впорядкувати процес наукового пізнання у власній системі класифікації наук дали поштовх філософським пошукам Є. В. Спекторського й означили їхню проблематику на довгі роки. Але відповіді вчителя не задовольнили учня. Вчений провадив власні дослідження на філософському ґрунті, альтернативному позитивній філософії (окрім марксизму, релігійної метафізики та ін.) – неокантіанстві марбурзького напрямку.

Прихильність саме до цієї філософської школи спрямувала дослідницькі пошуки Є. В. Спекторського у царину гносеології та філософії науки. Саме Кантовий критицизм й віра у можливості автономного людського розуму стала основою для розбудови вченим раціональної етики – достовірної основи для розумної організації суспільного життя, ступінь науковості якої не поступається природничим наукам. На думку Є. В. Спекторського, людина може й повинна раціонально чинити у моральних питаннях, орієнтуючись на «чисту» етику й критично вивірені моральні ідеали. Обґрунтованість таких його міркувань підтверджується суголосними поглядами його сучасника Б. О. Кістяківського, а також актуальними розробками представників комунікативної філософії К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. Для них усіх формальні етичні істини мають незаперечну силу й абсолютну достовірність.

У працях від 1907 р. оптимізм Є. В. Спекторського поступається місцем дослідницькому скепсису й пошукам історичних пояснень замість

абстрактних універсальних схем. У суспільствознавчому вимірі це означало розгляд проєкту раціональної науки соціології не як математичної проблеми, яку можна розв'язати, а радше як історико-філософського лабіринту ідей та теорій, що потребує ретельної реконструкції. Філософські основи та методологічні рішення такої реконструкції, запропонованої Є. В. Спекторським, постануть предметом аналізу в наступному розділі нашої роботи.

РОЗДІЛ 2
ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК
У ПРАЦЯХ Є. В. СПЕКТОРСЬКОГО 1907–1917 РР.

**2.1. Методологічні трансформації у працях Є. В. Спекторського
 1907–1917 рр.**

Суспільствознавчі студії Є. Спекторського демонструють значну еволюцію його методологічних настанов та спробу створення власного вчення про суспільні науки. Розчарування в неокантіанській гносеології привело вченого до дослідження історії суспільних наук у контексті їхньої взаємодії з філософією, ключовим моментом якої Є. В. Спекторський визначив соціальну фізику XVII ст.

У цьому розділі ми розглянемо полеміку Є. В. Спекторського з неокантіанською доктриною та переосмислення на основі цієї полеміки ролі філософії в науці. Шляхом до цього переосмислення стали історико-філософські дослідження Є. В. Спекторського, виконані за допомогою генетичного методу, які будуть розглянуті та проаналізовані на прикладі реконструкції вченим соціальної науки XVII ст.

Віднайдення проблемних точок взаємодії суспільствознавства та філософії на історичному матеріалі привело Є. В. Спекторського до розробки власної класифікації наук та здійснення філософського аналізу суспільствознавства на основі генетичної теорії. У цьому розділі роботи буде проаналізовано джерела і значення цих розробок у творчості вченого, а також визначені ті фактори, що спричинили до нового етапу його інтелектуальної біографії.

Уже у статті «Из области чистой этики» (1905) Євген Спекторський не лише висловлює прихильність до ідеалізму марбурзької школи

неокантіанства, а й полемізує з одним із її засновників – Германом Когеном. Попри те, що критичні зауваження автора статті стосуються оперування історично сформованими концептами як універсальними (останні, на його думку, необхідні для суспільних наук), вони аргументовані через історичний аналіз становлення правознавства. Отже, методологічно цей текст можна вважати межовим: він є однією зі спроб на основі логіки, спільної для природничих і суспільних наук, ствердити легітимність останніх і водночас зверненням до принципово іншого методу дослідження, який в «Энциклопедии экономических, юридических и политических наук» Є. В. Спекторський називає «психологічним» або «історичним» і якому протиставляє критику з логічних позицій. Так, коментуючи працю Г. Когена, він зауважує, що для розуміння неправомірності прирівнювання правознавства і математики «достаточно вспомнить генезис современного правоведения»²⁴⁸.

У передмові до першого тому праці «Проблемы социальной физики в XVII ст.» (1910) Є. В. Спекторський визнає, що опертя на методологію марбурзької школи не привело його до цілісного осягнення процесу становлення суспільних наук, адже наріжним каменем міркувань представників цієї школи є належне, тобто те, «чего нет, чего никогда не было, а может быть, никогда и не будет»²⁴⁹. Розробки теоретичних засад суспільствознавства спричиняють нехтування дійсністю, тому «нельзя ожидать прочной опоры в исследовании социологической проблемы как чего-то строго позитивного»²⁵⁰. У своїх мемуарах Є. В. Спекторський деталізує цю тезу: «...наклонность к методологическим вопросам, – зізнається він, – не заглушила во мне живого чувства действительности. И посему мне казался недостаточно жизненным панметодизм марбургской школы, ее “метод чистоты”, растворявший онтологию в гносеологии и

²⁴⁸ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 401.

²⁴⁹ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 6.

²⁵⁰ Там само.

переносивший “первопрыжок” (Ursprung) всякого бытия и долженствования в головы рационалистов»²⁵¹.

Що ж до наукової проблеми суспільства, то, на думку Є. В. Спекторського, вона «вообще не может быть решена исключительно диалектическим путем. Если мы хотим изучить общество, то значит, мы предполагаем наличность соответственного объекта в реальной жизни»²⁵², що спонукає до пошуку нової методології.

Першим результатом переосмислення Є. В. Спекторським його поглядів на обґрунтування суспільних наук стала праця «Очерки по философии общественных наук. Выпуск I. Общественные науки и теоретическая философия» (1907), де він порушує питання впливу філософських вчень на становлення суспільствознавства та показує ключові приклади їхньої взаємодії в історії європейської філософії та культури.

Зі спогадів філософа дізнаємося, що початково він готував зазначену працю до захисту як магістерську дисертацію. За порадою колеги і друга Федора Васильовича Тарановського, який у 1905 р. здобув ступінь магістра права у Санкт-Петербурзькому університеті, він звернувся до відомого вченого-правознавця і філософа Льва Йосифовича Петражицького (професора кафедри енциклопедії права й у 1905–1906 рр. декана юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету), плануючи свій магістерський захист так само в Петербурзі. Однак це виявилось, як згодом зізнавався Спекторський, невдалою ідеєю. По-перше, його праця жодним чином «не могла понравиться Петражицкому, ибо в ней совсем не упоминалось о его психологической теории права и проблемы ставились в той исторической перспективе, которая его совершенно не занимала»²⁵³. А по-друге, Євген Спекторський був викладачем російського університету в

²⁵¹ Спекторский Е. В. Воспоминания / вступ. ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибуновского. Рязань: б. д., 2020. С. 131.

²⁵² Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире: Этюд по семантике обществоведения. Варшава: Тип. Варш. учебн. округа, 1911. С. 9.

²⁵³ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 147.

Польщі у той час, коли Лев Петражицький, поляк за національністю, готував за дорученням міністра просвіти проект колонізації цього навчального закладу. Не врахувавши зазначених обставин, Є. В. Спекторський надіслав Л. Й. Петражицькому свою книгу й отримав від нього попередню згоду прийняти її до магістерського захисту. Йшлося навіть про дату диспуту, до якого було підготовлено текст виступу. Однак, як згадує Євген Спекторський, під час особистої зустрічі у Петербурзі Лев Петражицький «начал уклончиво и туманно объяснять, что факультет, мол, затрудняется принять мою книгу как диссертацию, потому что в ней мало юридического материала»²⁵⁴. Забравши подану роботу, згодом Є. В. Спекторський взагалі відмовився від наміру її захисту.

Варто зазначити, втім, що «Очерки по философии общественных наук» стали результатом тривалої праці молодого вченого і, за його словами, вмістили у собі програму його подальших досліджень²⁵⁵. Попри негативну рецензію І. О. Ільїна²⁵⁶ та відмову авторитетного журналу «Вопросы философии и психологии» прийняти до друку згаданий вище текст виступу на диспуті, Є. В. Спекторський був твердо переконаний не лише у відповідності його праці магістерському рівню, а й належності саме йому лаврів одного із засновників соціології знання (Wissenssoziologie)²⁵⁷.

Текст виступу на диспуті, який, на жаль, не зберігся, за словами Є. В. Спекторського, мав назву «Вопросы генетической теории общественных наук» і містив такі частини: телеологія, діалектика, методологія, семантика і соціологія науки. Ці питання Є. В. Спекторський планував розглянути у другому випуску «Очерков», над яким він працював протягом багатьох років. Його рукопис учений вважав утраченим під час втечі з Києва у 1919 р.²⁵⁸, однак, як з'ясувалося, він зберігається в Інституті

²⁵⁴ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 147.

²⁵⁵ Див. там само.

²⁵⁶ Ильин И. [Рец.]. Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 103–107.

²⁵⁷ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 147.

²⁵⁸ Див. там само.

рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під назвою «Вопросы критики и теории общественных наук»²⁵⁹. Водночас є підстави до припущення про те, що в емігрантський період Є. В. Спекторський здійснив свій задум відновити текст загубленого другого випуску «Очерков». Відповідна архівна справа очікує на дослідників у Архіві Інституту Східної Європи Бременського університету (Німеччина)²⁶⁰.

Загалом «Очерки по философии общественных наук» особливо виразнюють ключові позиції Є. В. Спекторського щодо науки та філософії в історичній і теоретичній площинах і дають змогу простежити зміну дослідницьких настанов ученого у порівнянні з неокантіанським періодом.

Під впливом неокантіанства Є. В. Спекторський прагнув розробити раціональні засади суспільних наук на основі «теорії пізнання» і таким чином легітимізувати їх: «Автору казалось, – писал він у передмові до першого випуску «Очерков» – что эти науки переживают тяжелый кризис, и что единственное спасение их лежит в теории познания, которая одна может вывести их на путь истины, заменить старые науки новыми или существенно видоизменить старые науки, сообщить им новую глубину и основательность. Однако осуществимость и даже необходимость такого предприятия оказывались все более и более сомнительными, по мере того как замысел переходил в исполнение. И, наконец, автор совсем отказался от своей задачи и даже стал отрицательно относиться к ней»²⁶¹.

Варто звернути увагу на зміст понять «теоретична філософія» і «теорія пізнання», які Є. В. Спекторський вживає в «Очерках» радше синонімічно²⁶², однак у теоретичній частині роботи розрізняє між «теорією пізнання» і

²⁵⁹ Див.: Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Очерк подготовленный к II изд. 10-е гг. XX ст. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 32. 256 арк. У нашій роботі цей рукопис уведено до наукового обігу вперше.

²⁶⁰ Див.: Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Документы Е. В. Спекторского в Архиве Института Восточной Европы Бременского университета // Отечественные архивы. 2011. № 6. С. 64–68.

²⁶¹ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. VII.

²⁶² Там само. С. VIII.

філософією загалом та певним чином протиставляє їх. Як стверджує вчений, за довгу історію інтелектуального розвитку людства позитивне знання та осмислення власне процесу пізнання сформували дві окремі галузі думки. З огляду на їхню відокремленість та загальне відчуження науки від філософії, в межах останньої «в тесном и специальном смысле возникла так называемая теория познания, выделившая в свою компетенцию ряд таких диалектических затруднений и метафизических утверждений, которые могут занимать нашу мысль и действительно занимают ее сами по себе, без непосредственной связи с какой бы то ни было положительной наукой»²⁶³.

Даючи окреме визначення теорії пізнання, Є. В. Спекторський уточнює, що «теория познания – это, в сущности, отчасти диалектическая, отчасти метафизическая надстройка над психологией, собственно над одною ее частью, не вполне отмежевавшейся от физиологии, именно над психологией нашего познания чувственных предметов»²⁶⁴. Основною проблемою теорії пізнання є взаємодія суб'єкта пізнання та об'єкта, яка може відбуватися у різний спосіб, залежно від засадничих філософських положень. Таким чином, або, як зазначає вчений, свідомість спрямована на багатоманітний світ, репрезентований явищами, а не його дійсним буттям, або ж суб'єкт (людина) та об'єкт (світ речей-у-собі) протиставлені один одному й визначені як незалежні один від одного. Обидва варіанти, на думку Є. В. Спекторського, є проблематичними, адже «уже сама постановка проблемы, превращающая всякое бытие в нечто метафизическое, исключает возможность ее разрешения и обрекает всю теорию познания или на безнадежную диалектику или же на догматическое превращение тех или иных тезисов этой диалектики в положительные утверждения»²⁶⁵.

Припущення істинності однієї з названих тез призводить до формулювання теорій пізнання, що їх Є. В. Спекторський поділяє на

²⁶³ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 76.

²⁶⁴ Там само. Арк. 125.

²⁶⁵ Там само. Арк. 126.

суб'єктивізм та метафізичний об'єктивізм. Перша з них визнає істинним лише те, що пов'язане із суб'єктом, нівелюючи тим самим реальність довкілля; водночас друга оголошує істину таємничою річчю-в-собі, взагалі недосяжною для суб'єкта або доступною інтуїтивним шляхом чи через одкровення, крайнім виявом чого є ситуація, коли об'єкт поглинає суб'єкта – свою акциденцію. Для метафізичного (або догматичного) об'єктивізму «предметы познания, они же вещи в себе, создают причинным путем не только познание, но еще и познающего. Это и есть та доктрина, которая под названием материализма так популярна и неотразима для поверхностных умов»²⁶⁶. Припускаємо, що під цією «популярною» матеріалістичною доктриною Євген Спекторський розуміє діалектичний матеріалізм Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, згідно з яким свідомість та всі вияви духовного життя людини є продуктом розвитку матерії. Підсумовуючи, вчений зазначає, що «теория познания или беспомощно колеблется между Сциллою и Харибдою, между субъективизмом и метафизикою или предпочитает ту или иную из этих двух опасностей, равно губительных для положительной науки»²⁶⁷, або ж за допомогою діалектики будує хиткий міст між ними. Непроясненість питання реального співвідношення теорії пізнання та суспільних наук «затрудняет естественное, непринужденное развитие общественных наук, обесценивая многое из того, то они и могут дать, и действительно дают, ради того, на что только надеются и надеются, быть может, совершенно тщетно»²⁶⁸.

Суттєвих змін порівняно з ранніми творами позиція автора «Очерков» зазнала щодо співвідношення філософії та науки. Якщо у ранніх творах Є. В. Спекторського керівництво філософії в діяльності окремих наук (особливо суспільних) поставало обов'язковою гарантією правильного поступу наук у напрямку ідеального поняття науки, то в «Очерках» ідеали

²⁶⁶ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 128.

²⁶⁷ Там само. Арк. 128–129.

²⁶⁸ Там само. Арк. 83.

науки уже не є пріоритетом. Є. В. Спекторський піддає критиці завдання філософії, яке полягає у тому, щоб «указать наукам их дальнейшие пути, научить их познавать, поставитъ перед ними их настоящую цель, идеал действительной, нормальной науки, словом, дать им возможно более нормативную теорию науки, теорию познания»²⁶⁹, і в такому формулюванні цілком збігається з вимогою до діяльності філософії на неокантіанському ґрунті. Як наголошує філософ, надання теорії засадничої, організуючої і спрямовувальної ролі в поступі наук та визначення засад і мети пізнання у самому пізнанні, є проблематичним. Пошук підстав здобуття знання наперед може стати риторикою або метафізикою і нагадує вченому звичайні мрії про досконалу науку, які «нередко оказывались пророческими, но таки вперед до их осуществления в форме положительного знания они остаются не более как мечтами»²⁷⁰. З огляду на цю обставину, філософ зберігає критичну настанову філософії щодо науки і розробляє альтернативне бачення філософської рефлексії загалом та критики зокрема.

Так, у рукописі другого випуску «Очерков» філософ спеціально досліджує теоретичні підвалини філософської критики та увиразнює її значення в науковому поступі. Розмежовуючи теорію пізнання та філософську рефлексію, Є. В. Спекторський зазначає, що остання «слагается из двух моментов – отрицательного и положительного, иначе говоря, из критики науки и из ее теории»²⁷¹. Критика становить негативну складову філософської рефлексії та її первинний етап, який передбачає порівняння між прагненнями наук та реальними науковими досягненнями. Теорію науки (позитивний етап філософської рефлексії) розглянемо детальніше згодом.

Насамперед, Є. В. Спекторський відходить від кантіанського розуміння критики як визначення трансцендентальних підстав пізнання і замінює спрямовувальну функцію філософії ретроспективною. Філософ стверджує,

²⁶⁹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 71–72.

²⁷⁰ Там само. Арк. 73.

²⁷¹ Там само. Арк. 1.

що «без материала для критики не может быть и критики, и без предварительного опыта, хотя бы незавершенного и недостаточного, не может быть и теории»²⁷². Таким чином, перші кроки філософської рефлексії в її критичній іпостасі спрямовані на те, щоб «проделать отрицательную, разрушительную работу, произвести более или менее сильное опустошение в том, что в данное время обыкновенно считается знанием»²⁷³. На практиці це означає розмежування знання та віри, достовірного та недостовірного, відносного та абсолютного знання²⁷⁴.

Відмова від абсолютного полягає у відмові від метафізики: «Беспощаднее всего может оказаться критика по отношению к тем элементам той или иной науки, которые представляются ей метафизическими. Она самым решительным образом стремится изгнать их оттуда»²⁷⁵. Розуміння вченим метафізики та релігії ми докладно розглянемо в наступному розділі цієї роботи, наразі ж окреслимо проблему в загальних рисах.

Порівнюючи об'єкти та методи науки і метафізику, Є. В. Спекторський визначає останню як вчення про абсолютне надприродне буття, яке і фактично, і доказово лежить поза межами доведення та експерименту в науковому розумінні²⁷⁶. Наступною рисою метафізики є специфічність способу існування її об'єкта: «Всякая метафизика, всякая сверхъестественная онтология эмпиристична»²⁷⁷; тобто, буття своїх об'єктів метафізика визнає «действительным и действенным» – істинами факту, а не вигадками розуму. Безпосереднє пізнання надприродних об'єктів доступне лише для містиків, які бачать та відчують близькість надприродного, натомість «пересічний» метафізик змушений обмежуватися вірою в нього, адже раціонально довести існування надприродного, як показав І. Кант, неможливо – попри внутрішню

²⁷² Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 8.

²⁷³ Там само. Арк. 8–9.

²⁷⁴ Див. там само. Арк. 12.

²⁷⁵ Там само. Арк. 11.

²⁷⁶ Див. там само. Арк. 17–20.

²⁷⁷ Там само. Арк. 30.

несуперечливість метафізичних побудов. Крім того, метафізиці властиве тяжіння до завершеності системи, певного монізму, що має наслідком поєднання в абсолюті протилежностей, приписування Богу логічно несумісних якостей.

На перший погляд, відмінність науки та метафізики очевидна. Однак, як переконливо зауважує Є. В. Спекторський, вона є позірною, адже кожна з характеристик метафізики можна знайти і в науковому пізнанні. Навіть перша її ознака – надприродність об'єктів – є явищем, присутнім у науці. Тому, за висновком вченого, «метафізика и наука слишком сплетаются друг с другом и метафизическая потребность слишком глубоко коренится в душе человека, этого *animal metaphysicum*, чтобы можно было раз и навсегда покончить со влечением к абсолютному или же совершенно изолировать от других умственных запросов»²⁷⁸.

Проте перетини науки та метафізики не усувають потребу в скептичній роботі філософської рефлексії, адже їхнє розмежування хоч і нелегке, але необхідне для наукового поступу. Тому за допомогою філософії «не столько метафизика должна быть ограждена от вторжения науки, сколько, напротив, наука должна отражать напор метафизики, нуждается в предостережении от соблазна с ее стороны»²⁷⁹. Для успішного виконання цього замислу достатньо визначити ключову рису метафізики як вчення про надприродне абсолютне буття – неможливість «вполне точно определить то, что иррационально, что в своем положительном значении оценивается скорее чувством, чем умом»²⁸⁰. Керування розумом залишається прерогативою науки та її інструментом для уникнення метафізичних пасток.

Зазначимо, що, на думку Є. В. Спекторського, саме теорія пізнання привнесла до суспільствознавства «безысходные затруднения»²⁸¹

²⁷⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 68.

²⁷⁹ Там само. Арк. 69.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. VIII.

метафізичного характеру: міркування про природні закони суспільства, що лежать за межами моралі й права, природні фактори суспільного життя, антиномії каузальності й телеології, детермінізму та індетермінізму. Відповіді на такі філософські питання неминуче приводять до метафізики, тож взаємодія суспільствознавства з теорією пізнання, як зазначає вчений, спричинила суттєві труднощі у його становленні та розвитку. Окрім метафізичних тверджень, проблемою суспільних наук є їхня орієнтація на природознавство, що часто викривлює оптику розгляду власне суспільних проблем. Є. В. Спекторський впевнений, що «вся вообще теоретическая философия, возникшая, можно сказать, исключительно на почве физических проблем и донныне питающаяся ими»²⁸² не додає нічого суттєво нового до суспільних наук та моральних проблем.

Отже, на думку вченого, «обществоведению полезнее было бы вообще отложить теоретико-познавательное попечение или же, признав своей теорией познания просто твердое намерение знать как можно больше и как можно яснее, вступить затем, не мудрствуя лукаво, *in medias res* своих специальных проблем. Но для этого надо сначала упростить эти проблемы, запутавшиеся до невозможности»²⁸³. Потреба розмежувати науку і метафізику, власне суспільствознавчі проблеми та інші наукові завдання привела Є. В. Спекторського до перегляду історії суспільствознавства з метою дослідити генеалогію їхнього виникнення, а також виявити поворотні моменти у вирішенні соціальних та моральних проблем.

Тож своє завдання він убачає в тому, щоб розібратися в історії трансформації суспільних наук під впливом теоретичної філософії: «Мы отметим в самых общих чертах основные моменты этой истории»²⁸⁴. Метод, за допомогою якого вчений реконструював історію суспільних наук, він окреслив як генетичний. Останній можна визначити як вивчення генеалогії

²⁸² Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. VIII.

²⁸³ Там само. С. 6.

²⁸⁴ Там само.

(історичних витоків, становлення і результатів) інтелектуального явища (способу мислення, наукової методології чи термінології) шляхом детального аналізу джерел певної епохи в широкому культурно-історичному контексті. Зрозуміти генеалогію проблеми соціології означає «понять те вполне конкретные исторические и психические условия, которые вызвали ее к жизни»²⁸⁵. Принциповою вимогою генетичного методу є розгляд проблеми в її динаміці та багатоманітності проявів, «во всем своеобразии [...] исторической эволюции»²⁸⁶.

Пошук початкового стану суспільних наук із допомогою генетичного методу природним чином привів дослідника до «колыбели всех наших научных понятий, именно к античному миру»²⁸⁷. На його думку, саме тоді «впервые возникли и были поставлены с классической простотой, неповторяемой свежестью и непосредственностью все те проблемы, которыми и донныне занята теоретическая философия. С тех пор прибавилось только множество несущественных мелких контроверз, накопилась огромная литература. Все это запутало проблемы, но не изменило и не могло изменить их существа, потому что это проблемы вечные»²⁸⁸. Важливо зазначити, що «вічні» проблеми соціуму в античності не були предметом теоретичної філософії, яка, своєю чергою, «сосредоточивалась единственно на физических проблемах»²⁸⁹. Натомість суспільні завдання, що поставали перед філософами, на думку Є. В. Спекторського, мали «не познавательный, а деловой характер»²⁹⁰.

Розмежування теоретичної та практичної філософії має в цьому контексті ключове значення і ґрунтується на запровадженому Ксенократом поділі філософії на фізичну, етичну й логічну. Як зазначає

²⁸⁵ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 7.

²⁸⁶ Там само. Т. 2. С. 166.

²⁸⁷ Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире. С. 9.

²⁸⁸ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 7.

²⁸⁹ Там само. С. 8

²⁹⁰ Там само.

Є. В. Спекторський, лише першу вважали теоретичною, адже вона «преследовала исключительно познавательную задачу и поэтому не требовала никаких практических действий»²⁹¹, а також не стосувалась суспільного життя, яке, як зауважує вчений, було надто очевидним, аби міркувати про нього, і становило предмет етичної чи практичної філософії.

По суті, греки судили про невідому їм природу на основі добре знайомого суспільного життя. Звідси виник антропоморфізм і соціоморфізм у дослідженні природи в античності. Є. В. Спекторський зауважує, що поняття «архе» спочатку мало суспільне значення «влади», тобто пошук «архе» давніми філософами – це пошук керівного принципу в природі²⁹². Далі, «космос», який першопочатково означав впорядкованість, описує насамперед суспільну дійсність і бажання її впорядкувати, і лише згодом відбулося застосування цього поняття до руху небесних світил, а також сприйняття стабільної небесної реальності як ідеалу, зразкового для неспокійного суспільного буття. Підтвердження цієї генеалогічної знахідки знаходимо в І. Д. Рожанського: «Можно было бы сказать, что космос представляет собой не что иное, как полис, рассматриваемый в космическом масштабе»²⁹³.

Переворот у співвідношенні між моральними та фізичними науками здійснили стоїки, якими декларувалась «произвольна и искусственная [...] зависимость моральной философии от теоретической и притом физической»²⁹⁴ з метою задоволення насамперед релігійних потреб. Як наголошував Є. В. Спекторський, моральне питання було для стоїків головним, що спрямовувало їхнє вчення на добро і чесноти та їх практичне втілення. Саме цей пріоритет, на його думку, штовхав стоїків на запозичення із фізики («вернее, из того, что эта школа считала физикой, и притом „божественной физикой”»²⁹⁵), що тільки затьмарило саму мораль. За

²⁹¹ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 8.

²⁹² Див. там само. С. 31.

²⁹³ Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности. М.: Наука, 1979. С. 116.

²⁹⁴ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 48

²⁹⁵ Там само. С. 51.

словами вченого, відбулось об'єднання фізики та моралі, й «этика, таким образом, сливалась с физикою в какую-то неопределенную смесь, в которой уже не было ни этики, как таковой, ни физики, а была очень сбивчивая, наивно материалистическая метафизика абсолютного тождества, абсолютного безразличия»²⁹⁶. Є. В. Спекторський негативно оцінює космополітизм стоїків, адже зрівняння людей, а також світу природи заперечило значення моральної деонтології, оскільки перетворило останню на фізичний факт.

Розуміючи природу як таємничу силу, провидіння, стоїки заперечили свободу людини, а їхня сенсуалістична теорія пізнання, як стверджує філософ, призвела до примітивного розуміння чеснот та добра як тіл. Як зазначає Є. В. Спекторський, трактуючи пізнання чеснот не у практичному, а в теоретичному ключі (теоретичний розгляд явищ був компетенцією фізики), вони перенесли спосіб розгляду фізичних об'єктів як тіл на моральний світ²⁹⁷. Стоїки були переконані, що «все причинялось физическими телами, и что даже наши поступки причиняются не нами, а или телом добродетели, или порока, находящимся где-то в нашей плоти, или же богом, гостящим в нас, или же, наконец, какой-нибудь иной материальной субстанцией мира вроде огня или воздуха»²⁹⁸. Таким чином вони внесли до грецької думки матеріалістичний і метафізичний фаталізм, надавши нового фізичного значення до того лише моральному поняттю причинності.

Саме в запереченні здатності людини вільно чинити добро, у ствердженні її несвободи, нездатності вибирати свою долю, Є. В. Спекторський вбачає найбільший недолік стоїцизму, що згодом отримав продовження у християнстві та його вченні про Церкву як універсальне об'єднання вірян, що існує не символічно, а реально, і поглинає

²⁹⁶ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 53.

²⁹⁷ Див. там само. С. 55.

²⁹⁸ Там само. С. 63–64.

індивіда ²⁹⁹. Так, детермінізм і несвобода людини – «данайские дары, которые благодаря стоикам и христианству обществоведение и мораль получили от инспективной философии и теории познания» ³⁰⁰.

Варто звернути увагу на цілком правильну інтуїцію Є. В. Спекторського щодо свободи людини, без якої неможливо говорити про етику чи суспільствознавство як науку про моральних істот. Однак потрібно також відзначити дещо поверхове трактування вченим стоїчної філософії, щодо якої він робить хибні, на наш погляд, висновки, навіть попри обізнаність із цим предметом.

Варто насамперед уточнити твердження Є. В. Спекторського про те, що стоїки визнавали придатними до пізнання лише тіла, що спонукало їх визнати чесноти тілами. Справді, стоїки визнавали тіло єдиним родом буття, тож категорії могли стосуватися лише тіл. Проте такі поняття, як простір, час і лектони (предмети висловлювання) вони вважали нетілесними і не належними до буття. На думку античнознавців, вчення про лектони є оригінальним внеском стоїків у логіку, адже вказує на важливе розрізнення між реальним предметом (об'єктом нашого сприйняття) та його словесним вираженням ³⁰¹. Таким чином, є підстави стверджувати, що такі чесноти, як мужність, стриманість тощо розумілись як лектони і не могли бути примітивно потрактовані стоїками як фізичні тіла в сучасному розумінні слова. Отже, на цій підставі не можна говорити про злиття фізики та етики.

Щодо детермінізму закид Є. В. Спекторського, з огляду на вчення стоїків про світобудову, видається більш обґрунтованим, однак він теж спростовний. Вчений слушно зауважує, що фізика стоїків – «божественна», оскільки космос вони розуміли як розумну одухотворену істоту, що розвивається циклічно і становить іманентну сутність світу. Космос діє не як

²⁹⁹ Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире. С. 27.

³⁰⁰ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 73.

³⁰¹ Див., наприклад: Рожанский И. Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. М.: Наука, 1988. С. 103–104.

сліпа матерія, а як розумне начало, тож попри обумовленість того, що відбувається у світі, все має благу і розумну ціль. Таким чином, як зауважують дослідники, вчення стоїків про причинність має два аспекти – фаталістичний і провіденційно-телеологічний³⁰².

Саме у другому аспекті вчення стоїків про причинність отримує місце свобода волі, оскільки людина – істота розумна. Тією мірою, якою людина узгоджує свої вчинки з розумом, вона свідомо приєднує своє життя до всезагального божественного розуму. «Следуя указаниям разума, мудрец сознательно включается в необходимость мирового процесса»³⁰³, ототожнюючи, таким чином, свою свободу із загальною необхідністю. З огляду на таке трактування свободи, стоїків можна вважати першими, хто оприявнює зв'язок свободи із необхідністю.

Таким чином, дослухання до голосу розуму, що збігається із всесвітнім розумом-логосом, стає метою життя людини, належною реалізацією її природи та призначення. А чеснота в такому контексті розуміється як така властивість душі, що дозволяє усвідомлено узгоджувати діяльність людини з космосом³⁰⁴.

Важливим також є те, що логос певним чином властивий усім людям, більшою чи меншою мірою, і логос будь-якої пов'язаний зі світовим логосом – законом, що управляє світом. Оскільки логос один, як вважали стоїки, ми маємо любити його в усіх наших ближніх – в тому числі в чужинцях, жінках та рабах, оскільки всіх їх можна назвати громадянами космосу. Тому космополітизм стоїків урівнював всіх не як безликі та безвольні тіла, як вважав Є. В. Спекторський, а як істот, дотичних до світового розуму – тією мірою, якою вони розвивали в собі мудрість йому слідувати.

Щодо тези Є. В. Спекторського про неправомірне змішування фізичного та етичного вважаємо за доцільне навести міркування Мішеля

³⁰² Див.: Рожанский И. Д. История естествознания в эпоху эллинизма. С. 107.

³⁰³ Там само. С. 108.

³⁰⁴ Див. там само. С. 109–110.

Фуко (1926–1984) на цю тему. На основі текстів Сенеки французький філософ демонструє зв'язок пізнання природи людиною та набуття нею чеснот. Насамперед М. Фуко наголошує на тому, що для античних мислителів питання про відношення між суб'єктом та пізнанням світу було поставлене по-іншому, ніж ми звикли його сприймати. Якщо для нас ключовим є те, як зробити суб'єкт пізнання предметом пізнання, не перетворивши його таким чином в об'єкт, то для філософів античності важливою була потреба надати пізнанню світу такого вигляду, щоб воно стало духовним досвідом суб'єкта, формою його перетворення та спасіння³⁰⁵.

Розкриваючи стоїчне бачення пізнання світу, М. Фуко зауважує, що мета моралі – набуття мудрості та чеснот – може бути досягнута лише у взаємозв'язку із пізнанням природи і світу як цілого. Саме завдяки останньому і через нього ми можемо помістити себе самих в належне місце у світі – там, де ми є насправді, в розумний світ божественного провидіння. Пізнання природи зробило нас ланкою у ланцюзі необхідних і розумних причин і наслідків, який ми мусимо прийняти, якщо справді хочемо звільнитися від нього в єдино можливий спосіб – визнавши, що він є необхідним³⁰⁶. Таким чином, оскільки і природа, і людина проникнуті божественним розумом, пізнання себе і пізнання природи не є предметом вибору, вони не можуть бути відділені одне від одного. Отже, свобода волі людини залежить від необхідності світового порядку як ствердження її розумності та усвідомленості.

Таким чином, можемо констатувати, що генетичне дослідження Є. В. Спекторським взаємин суспільствознавства і теоретичної філософії мало результатом віднайдення ключової проблеми, вирішення якої визначає трактування суспільними науками свого головного об'єкта – людини.

³⁰⁵ Див.: Фуко М. Герменевтика суб'єкта: курс лекцій, прочитаний в Коллеж де Франс в 1981–1981 учебном году / [пер. с. фр. А. Г. Погоняйло]. СПб.: Наука, 2007. С. 345–346.

³⁰⁶ Див. там само. С. 305.

Йдеться передусім про свободу волі, визнання якої дає підставу розглядати людину не лише як об'єкт природничих наук, а й як дієвця і творця. Прагнення реконструювати історію цієї проблеми змусило Є. В. Спекторського дещо упереджено розглянути античний філософський спадок, що призвело вченого до хибного трактування стоїчного вчення. Однак дослідження становлення суспільствознавства у пізніших епохах – зокрема у XVII ст. – дозволило вченому виявити взаємодію фізики та етики і прослідкувати її розвиток.

На відміну від античності, де пізнання природи відбувалося на основі відомого про суспільство, некоректне зближення з «теорією пізнання» у XVII ст. мало наслідком орієнтацію суспільствознавців на математичне природознавство, що стало основною проблемою суспільних наук.

Варто зазначити, що Є. В. Спекторський виділяє два типи взаємодії філософії та науки. Перший із них має місце, коли певне наукове відкриття постає предметом філософського осмислення, коли філософія підносить науку до рівня мірила і правила власне наукового пізнання й абстрагує від її конкретного змісту свої формальні принципи і постулати ³⁰⁷. Яскраві приклади такого філософування на ґрунті наукових відкриттів залишили, на думку Є. В. Спекторського, Платон (який вважав геометрію зразком науки та з її допомогою встановлював принципи достовірного знання), Декарт (чий міркування про метод ґрунтовані на математиці та механіці) Кант (чия «Критика чистого розуму» опрацьовує сучасне йому математичне природознавство і містить «философскую рецензию, критику на гениальную работу Ньютона», до якої робить «некоторые дополнения и исправления») ³⁰⁸. До цього ж переліку філософ зараховує неокантіанців

³⁰⁷ Див.: Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 77.

³⁰⁸ Див.: Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. Арк. 6.

Г. Когена і П. Наторпа, які за їхнім власним зізнанням непогано орієнтуються у природознавстві ³⁰⁹.

Однак і філософія може чинити вплив на науковий поступ. Ісаак Ньютон відкрив закон всесвітнього тяжіння саме завдяки попередній розробці проблеми філософами та існуванню відповідної філософської традиції: «Зрелый плод, который был сорван Ньютоном, или, вернее, который упал к его ногам, вырос на дереве, которое задолго до него было посажено и выращивалось. Вот почему он и мог проявить полную философскую беззаботность» ³¹⁰.

Інші результати мають місце, коли окремі науки шукають своє обґрунтування в філософії науки, теорії пізнання чи вченнях інших наук ³¹¹. Очевидно, Є. В. Спекторський має на увазі спроби розвивати суспільні науки на базі природознавства, які, за його словами, розпочались у XVII ст. із намагань перетворити сукупність моральних правил і повчань на науку такого рівня достовірності та універсальності, якою було математичне природознавство. Це й не дивно, адже, як було сказано раніше, на початку свого становлення суспільствознавство мало вигляд «життєвої мудрості», націленої виключно на вирішення практичних завдань суспільного буття. Вміннями, а не знаннями, люди задовольняли свої потреби (від фізичного виживання до метафізичних) задовго до теоретичного осмислення цих питань та віднайдення відповідей на них – лікували до виникнення анатомії та фізіології, вимірювали та лічили без математики як абстрактної науки, а також вирішували соціальне питання, зважаючи на «необходимость ограждать и поддерживать существование отдельных лиц и групп в обществе и отдельных обществ в человечестве» ³¹².

³⁰⁹ Див.: Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 79.

³¹⁰ Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. Арк. 5-5 зв.

³¹¹ Див. Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 79-80.

³¹² Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 4.

І якщо природничі науки та математика відбулися як теоретичні дисципліни, то для суспільних наук така трансформація виявилася проблематичною і постала, на думку філософа, лише в XVII ст. Саме тоді відбулася найбільш повчальна спроба співпраці теоретичної філософії та суспільствознавства з метою «построить тем или иным путем универсальное абстрактное обществоведение, аналогичное механике или физике»³¹³. Однак проблематичним є не сама природознавча парадигма чи новочасна філософія, а те, як хибно її зрозуміли суспільствознавці, адже з філософією науки того часу вони були «в единении не столько критическом, сколько догматическом»³¹⁴, що мало помітний вплив на бачення людини загалом.

Світоглядні та методологічні наслідки уподібнення суспільних наук природничим помітні й у сучасній Є. В. Спекторському дослідницькій літературі, що зумовило його зацікавленість явищами соціальної фізики XVII ст. У наступному підрозділі спробуємо детальніше розглянути дослідження Є. В. Спекторським цих явищ, визначити особливості його методології, виявити ключові знахідки та їхній вплив на подальші теоретичні розробки мислителя у сфері суспільствознавства.

2.2. Проблема «механіки» суспільного і приватного життя в генетичній реконструкції Є. В. Спекторського

Як було показано в попередньому підрозділі, зміна методологічної настанови Є. В. Спекторського мала наслідком звернення мислителя до вивчення походження проблем, визначальних для становлення суспільствознавства. За його висновками, справа полягала у не завжди коректній взаємодії суспільних наук та філософії, що мало наслідком появу в них метафізичних елементів чи неправильне трактування людини, яке

³¹³ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. С. 6.

³¹⁴ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 84–85.

нівелювало окремішність та особливість суспільних наук порівняно з природничими. У цьому підрозділі ми розглянемо дослідження Є. В. Спекторським проблеми соціальної фізики у XVII ст., яку він вважав ключовим епізодом в історії взаємин суспільних наук та філософії.

Як уже зазначено вище, протягом 1901–1903 рр. Є. В. Спекторський стажувався за кордоном, зокрема, збирав матеріали для магістерської дисертації, виданої в 1910 р. під назвою «Проблема социальной физики в XVII ст. Т.1. Новое мировоззрение и новая теория науки» та захищеної в Юр'ївському (нині – Тартуському) університеті. У мемуарах вчений зізнається: «... хотя я еще не остановился на определенной теме для магистерской диссертации, я очень много читал преимущественно по истории идей» у Національній бібліотеці Франції в Парижі ³¹⁵. Крім того, він відвідував лекції з різних гуманітарних наук у Сорбонні та Collège de France.

Продовживши своє наукове відрядження у Німеччині, Є. В. Спекторський відвідав Берлін і Гейдельберг. У Гейдельберзькому університеті він слухав лекції видатних філософів та істориків філософії Куно Фішера (1824–1907) і Вільгельма Віндельбанда (1848–1915). Згадуючи вчення очільника баденської школи неокантіанства (В. Віндельбанда) про «номотетичні» та «ідіографічні» науки, Є. В. Спекторський зазначав: «Мне, ученику Блока, это учение мало импонировало. И, излагая в своих позднейших лекциях теории баденской школы, я больше останавливался на фрейбургском единомышленнике Виндельбанда, Генрихе Риккертe» ³¹⁶. Однак попри це твердження, баденська школа неокантіанства також мала вплив на формування вченим класифікації наук, особливо виразний у його пізній творчості та розробках з філософії культури.

Влітку 1904 р. Євген Спекторський відвідав ще один осередок неокантіанського руху – Марбург, де познайомився з Германом Когеном та Паулем Наторпом. Слухаючи їхні курси, він з особливою увагою поставився

³¹⁵ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 107.

³¹⁶ Там само. С. 114.

до праці Когена «Кантова теорія досвіду» («Kants Theorie der Erfahrung», 1871), де «Критику чистого розуму» потрактовано як філософську «рецензію» на світогляд, сконструйований Йоганом Кеплером, Галілео Галілеєм та Ісааком Ньютоном. Такий підхід до філософії Канта був для Спекторського близьким. «Менее меня удовлетворяла Когенова “ориентация” этики на юриспруденцию. Мне казалось, что, совсем напротив, юриспруденция должна ориентироваться на этику и что иудейский юрицизм для этики так же непригоден, как и юрицизм католический»³¹⁷, – наголошував він згодом. У цьому контексті варто згадати статтю «Из области чистой этики» (за словами Є. В. Спекторського, «первую в русской литературе характеристику марбургской философии»³¹⁸): виявляючи прихильність до марбурзької школи неокантіанства, автор водночас критикує саме цей аспект міркувань Г. Когена.

У згаданій статті, окрім іншого, вчений звертає увагу на напрацювання марбуржців у царині історії філософії. Як зауважує Є. В. Спекторський, їхні історико-філософські студії об'єднує передусім ідеалізм, «т. е.. критическое установление автономных синтетических принципов для науки, нравственности и эстетики»³¹⁹. У їхніх викладах історія філософії постає історією ідеалізму або невідворотного тяжіння до нього інших філософських систем. Ця оптика дослідження фокусує увагу на питанні, в який спосіб і якою мірою ідеалістична тенденція, як фактор єдності різних філософій, оприявнювалася в останніх. Задля цієї мети «необходимо прежде всего пересмотреть установившиеся по традиции, хотя далеко не всегда достаточно обоснованные, характеристики отдельных философов, изучить их подлинные сочинения»³²⁰, тож представниками марбурзького неокантіанства, зазначав вчений, згадуючи кантознавчі праці Германа Когена й Августа Штадлера³²¹,

³¹⁷ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 131.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Спекторский Е. В. Из области чистой этики. С. 391.

³²⁰ Там само. С. 392.

³²¹ Див.: Stadler A. Kants Teleologie und ihre erkenntnistheoretische Bedeutung. Berlin: Dümmler, 1874.

а також платонознавчі студії Пауля Наторпа ³²², розпочато роботу саме в такому напрямі.

Важливим епізодом в історії філософії як історії ідеалізму є філософія Нового часу, яку, як зазначає Є. В. Спекторський, дослідили П. Наторп ³²³ та Е. Кассіерер. Щодо останнього, то вченому були добре відомі його докторська дисертація, присвячена філософії Ляйбніца ³²⁴, та перший том праці «Проблема пізнання в філософії та науці Нового часу» («Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit», Band I, 1906) ³²⁵, яку він неодноразово згадує в обох частинах своєї книги «Проблема социальной физики в XVII ст.», а також в інших публікаціях з цієї тематики.

Варто зазначити, що в першому томі свого дослідження Є. В. Спекторський часто покликається на Е. Кассієра, як дослідника новочасної філософії ³²⁶, з яким він, до речі, познайомився особисто під час перебування в Марбурзі ³²⁷. Саме за його працею з історії новочасної філософії та науки, яка вперше висвітлює в історико-філософському контексті постаті Йогана Кеплера, Галілео Галлілея, Християна Гюйгенса та Ісаака Ньютона і змальовує широку картину модерної європейської думки, що сягнула кульмінації у філософії Іммануїла Канта, він цитує низку

VIII, 155 S.

³²² Видані в *Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems im Altertum*, 1884.

³²³ Див.: Natorp P. *Descartes Erkenntnistheorie. Eine Studie zur Vorgeschichte des Kriticismus*, 1882.

³²⁴ Див.: Cassirer E. *Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen*, N. G. Elwert, 1902, 548 s. Є. В. Спекторський також згадує цю книгу в обох томах своєї монографії (див.: Спекторский Е. В. *Проблема социальной физики в XVII столетии*. 2-е изд. Т. 1. С. 70, 96, 231, 251, 440; Т. 2. С. 326) та у праці про Ергарда Вейгеля (Спекторский Е. В. *Эргард Вейгель, забытый рационалист XVII века*. Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1909. С. 68).

³²⁵ Див.: Cassirer E. *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Band I, Berlin, 1906. Крім того, Є. В. Спекторський цитує другий том цього дослідження (див.: Cassirer E. *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Band II, Berlin, 1907) в обох томах своєї монографії (див.: Спекторский Е. В. *Проблема социальной физики в XVII столетии*. 2-е изд. Т. 1. С. 129, 178; Т. 2. С. 493).

³²⁶ Див.: Спекторский Е. В. *Проблема социальной физики в XVII столетии*. 2-е изд. Т. 1. С. 116, 128, 173, 177, 374.

³²⁷ Див.: Спекторский Е. В. *Воспоминания*. С. 132, 143.

першоджерел³²⁸. Відкриваючи для історії філософії імена зазначених учених, Е. Кассіер першим детально аналізує їхні філософські концепції, наукові методи та досягнення й доводить їхнє фундаментальне значення для теорії пізнання³²⁹. Продемонстрована Є. В. Спекторським зацікавленість працею Е. Кассієра й посилення на неї у дослідженнях з соціальної фізики XVII ст. переконливо засвідчують вплив на нього марбурзького напряму неокантіанства не лише в концептуальному, а й в історико-філософському плані. Власне задум детального розгляду соціальної фізики Нового часу, на нашу думку, з'явився у Є. В. Спекторського саме під впливом неокантіанства, хоча цей розгляд спирається вже на інші методологічні засади.

Після закордонних відряджень Є. В. Спекторський «стал все более и более возвращаться к генетическому исследованию проблем науки, свою склонность к которому он до того времени искусственно подавлял во имя деспотических требований отвлеченной гносеологии»³³⁰. Відкинувши останню, філософ перефокусував свою увагу з теоретичних питань суспільних наук на їхнє постання та розвиток в історії.

Серед ключових ідей, генеалогію яких простежує Є. В. Спекторський, можна виділити ідею раціональної науки загалом і раціонального суспільствознавства зокрема, яке в XVII ст. було задумане і втілене як соціальна фізика. Дослідження суспільних наук у генетичній перспективі показало, що та постановка проблеми соціальної фізики (згодом іменованої соціологією), яку знаходимо в Огюста Конта, не є його оригінальним винаходом, а має давнішу і заплутанішу історію. Варто зазначити, що такої ж думки дотримувався ще один відомий філософ-правознавець, професор юридичного факультету Московського університету передреволюційних

³²⁸ Див.: Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 124, 130, 183, 197, 198, 271.

³²⁹ Див.: Gawronsky D. Ernst Cassirer: His Life and His Work // Philosophy of Ernst Cassirer / ed. by P. A. Schilpp. New York: Tudor Pub. Co., 1949. P. 15.

³³⁰ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 7.

часів Микола Миколайович Алексєєв (1879–1964), який був одним із офіційних опонентів Спекторського на захисті докторської дисертації³³¹. Автор ґрунтовного дослідження взаємин між соціальними та природничими науками, опублікованого 1912 р.³³² (невдовзі після виходу першого тому праці «Проблема социальной физики в XVII столетии»), він так само аналізує ключові ідеї соціальної фізики XVII ст. та їхні подальші трансформації в суспільних науках і філософії й доходить, попри суттєві відмінності у філософських переконаннях, тих самих висновків, що і його київський колега³³³.

У своїй праці Є. В. Спекторський показує, як на противагу моральному світогляду середньовіччя, якому притаманні антропоморфізм, телеологізм та ієрархізм, у XVII ст. виникає фізичний світогляд, що пропонує радикально інший погляд на людину і світ. Він з'ясовує, що наріжним каменем цього світогляду постала фізична наука з її методами та істинами. Раціоналісти XVII ст. заперечують антропоцентризм, телеологізм та ієрархію, адже стверджують, що людина, «озброєна» фізичною наукою, є не центром світу, а лише його дослідником, і проголошують головним інструментом у процесі пізнання розум, що спирається на «непомильні» математику та геометрію. На цих засадах переосмислюються проблеми природи, людини і Бога. Першу ототожнюють зі світом, у якому панує лише фізична необхідність та закономірність. Людину, підпорядковану тим самим природним законам, розглядають, як певний «духовний автомат», а психологію, що її вивчає, – як «фізику душі». Разом із тим, як зазначає Євген Спекторський, XVII ст. є глибоко релігійною епохою, і суперечності між релігійним почуттям та

³³¹ Дисертацією, яка принесла Є. Спекторському ступінь доктора державного права, був другий том його праці «Проблема социальной физики в XVII столетии», опублікований у Києві на початку 1917 р. Докторський диспут відбувся у Московському університеті 27 травня 1917 р.

³³² Див.: Алексєєв Н. Н. Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов. Часть первая: механическая теория общества. Исторический материализм. М.: Тип. имп. Московского ун-та, 1912. 282 с.

³³³ Там само. С. 2.

новим світоглядом помітні навіть у таких визначних філософів-раціоналістів, як Рене Декарт. Тож для цієї епохи характерне, з одного боку, розмежування науки та схоластичного богослов'я, а з іншого – пошук природного розуміння Бога та доведення його існування новими методами – виникнення природного богослов'я, або ж пояснення Бога як першопричини, «годинникаря», що дає поштовх світовому механізму.

Кажучи про власне методологію раціоналістів, філософ звертає увагу передусім на заперечення багатьох абстрактних логічних процедур, що були популярними в середні віки (силігізми, порожні розумові конструкції, діалектика та диспути). Новатори спираються на інтуїцію (споглядання за допомогою геометрії), дедукцію (реалістичну, де буття тотожне думці), демонстрацію (сполучення інтуїції та дедукції), конструкцію (грунтовану на геометрії)³³⁴, визначення (реальні, що схоплюють суть речі), пізнання причин як розгляд закону (оскільки світ є цілим, причина і наслідок єдині), аналіз і синтез (останньому надається перевага). Також Є. В. Спекторський демонструє застосування цього інструментарію в ідеї *mathesis universalis* (універсальності математики для пізнання всього буття людини) та виникненні пантометрії – «науки» про відношення, зокрема психологічні (між афектами в душі людини) та суспільні. Стосовно останніх вчений зазначає, що феномен соціальної фізики в XVII ст. завжди розглядався поверхово і пояснювався другорядними обставинами, а не основною причиною, якою є ідеологія математичного природознавства: «Для того, чтобы понять основную идею, „идею-мать“, как любил выражаться О. Конт, социальной философии, как Т. Гоббса, так и других обществоведов XVII века, необходимо постоянно иметь в виду их желание построить физику человеческого общежития, поставить обществоведение на уровень нового естествоведения»³³⁵. Це прагнення втілювалося в застосування пантометрії та

³³⁴ На важливість цих методологічних прийомів вказує також М. Алексеев. Див.: Алексеев Н. Н. Науки общественные и естественные. С. 3.

³³⁵ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 279.

геометричних інструментів в етиці, праві, а також суспільствознавстві, адже, як пише А. В. Ахутін, «с помощью механики и идеально схематизирующей ее геометрии мы как бы проникаем в сокровенную суть природы»³³⁶, зокрема й природи соціального.

Геометричний метод, як зазначає Є. В. Спекторський, був панівним у XVII ст. Питання етики, теології, і навіть оптики розглядалися за зразком геометрії, тобто через визначення, аксіоми та висновки, що могли бути зроблені на основі цих формальних визначень. Як показує філософ, використання цього методу було вельми популярним, попри визнання багатьма дослідниками (особливо – професійними математиками) його суперечливості в застосуванні до питань політики чи інших аспектів суспільного життя. Вказуючи на некоректність повсюдного застосування геометричного методу з наукової та методологічної точки зору, Є. В. Спекторський звертає увагу й на згубні наслідки цього процесу з точки зору антропології, адже «человек, как существо психическое и моральное, есть существо совсем иного порядка, чем пространственная фигура, тело или атом. Как бы ни подлежала его физическая природа математическому анализу и геометрическому воззрению, его психическая и моральная природа уже ускользает от этого»³³⁷. Справді, людина не може бути розкладена на окремі елементарні частини, як у геометрії. Тож не дивно, що ця невідповідність між методом і предметом дослідження завадила Бенедикту Спінозі побудувати свою «Етику» за зразком геометрії. Зважаючи на те, що Спіноза був одним із найбільш послідовних прихильників механістичного погляду на світ, це продемонструвало слабкість самого замислу.

Як показує Є. В. Спекторський, поряд із експериментами щодо аналізу дійсності за допомогою геометричного методу виникли численні спроби звернення до історії для вирішення питань про суспільне життя (у зв'язку з

³³⁶ Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в Новое время («фюсис» и «натура»). М.: Наука, 1988. С. 95.

³³⁷ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т.1. С. 308.

цим він згадує імена Германа Конрінга, Готфріда Вільгельма Ляйбніца і, зрештою, Бенедикта Спінози). Відмінність між належним та дійсним у моральній сфері стала очевидною вже для самих раціоналістів, починаючи з Гуго Гроція (1583–1645). Проблема подолання цього розриву була вирішена вже Кантом, який, на думку Є. В. Спекторського, зміг розбудувати свою практичну філософію саме завдяки праці новаторів XVII ст., які геометрично обґрунтовували деонтологічні етичні істини з метою досягнення такого ж рівня достовірності та істинності, як у точних раціональних науках.

На цю проблему звернув увагу і М. М. Алексєєв. Окреслюючи межі механістичної теорії, він зауважив, що «как личность есть некоторое конкретно-качественное единство, так и отношение между личностями должно обладать качественно-конкретным характером»³³⁸, тобто йдеться про змінні, еволюційно-історичні відношення, а не постійні математичні функції. Головний недолік механістичного розуміння людини та суспільства М. М. Алексєєв убачав саме в ігноруванні історії – як соціальної, так й індивідуальної. Як і Євген Спекторський, дослідник вказував на той, факт, що зрештою мислителі XVII ст. (Томас Гоббс, Самуель фон Пуфендорф) були змушені звертатися до історичних прикладів для ілюстрації своїх систем, що суперечило послідовному механістичному погляду на суспільство, де діють лише вічні та незмінні закони³³⁹. Таким чином, обидва дослідники змалювали спробу побудови соціальних наук на основі природничих в XVII ст., як невдалу. За словами Є. Спекторського, це була «очень крупная теоретическая неудача — одна из самых крупных в истории наук»³⁴⁰.

Цікаво, що видатний вчений і мислитель Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) бачив, насамперед як природознавець³⁴¹, іншу

³³⁸ Алексєєв Н. Н. Науки общественные и естественные. С. 77.

³³⁹ Див. там само. С. 56.

³⁴⁰ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 8.

³⁴¹ Показовою щодо оцінки природознавцями намагання філософів спрямувати науковий поступ також є стаття фізика Ореста Даниловича Хвольсона (Хвольсон О. Д. Позитивная философия и физика //

причину цієї невдачі. Про це він писав у опублікованій в журналі «Русская мысль» за 1912 р. статті-рецензії на перший том праці Є. В. Спекторського «Проблема социальной физики в XVII столетии» та книгу М. М. Алексеєва «Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов»³⁴² (згодом Спекторський згадував цю рецензію, як «благоприятную, хотя и неточную»³⁴³). Високо оцінюючи внесок обох філософів у привернення уваги до винятково важливого в історії сучасної науки Нового часу³⁴⁴, В. І. Вернадський зазначав, утім, що їхні дослідження не достатньо враховують реальний стан новочасної науки. Обидва дослідники, на його думку, перебільшують значення дедуктивного методу і формальної картезіанської фізики для науки загалом: «В области социологии потерпело крушение не то течение, которое привело к созданию великого здания современного точного знания и математики, как думают об этом оба автора, а то самое течение, которое и в этих областях человеческой мысли оказалось пустым и бесплодным»³⁴⁵. Як стверджує В. І. Вернадський, причиною цього фіаско є не присутня відмінність природничих та суспільних наук, а недостатність самих лише філософських методів роботи для повноцінного наукового поступу. Адже існує невідповідність між філософськими прийомами досліджень (в тому числі, ґрунтованими на природознавстві та математиці) й явищами, які підлягали дослідженню. Перші в XVII ст. були значно вужчими, аніж другі, тож не дивно, що

Основные вопросы физики (Статьи и речи). Вып. первый. Л.: Образование, 1926. С. 5–28.), де автор показує не лише те, як засновник позитивізму О. Конт ставився до фізики, а й те, як фізика ставилась до О. Конта. Висновок О. Хвольсона про бачення фізики філософією позитивізму не залишає місця для альтернативних трактувань: «Физика не шла, не должна идти и не пойдет по пути, указанному Контом» (Хвольсон О. Д. Позитивная философия и физика. С. 28.).

³⁴² Вернадский В. И. Из истории идей // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського: у 10 т. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Вибрані праці / редкол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова) та ін.; авт.-уклад.: О. С. Онищенко та ін. К.: Друкарня НБУВ, 2011. С. 129–141.

³⁴³ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 236.

³⁴⁴ Див.: Вернадский В. И. Из истории идей. С. 137.

³⁴⁵ Там само. С. 136.

«в область наук социальных через философию были внесены научные представления, не отвечавшие тем, которые в это время в действительности являлись движущей, живой, созидающей силой в науках о природе»³⁴⁶. Отже, резюмує В. І. Вернадський, методи математичного природознавства не вичерпували змісту та методів науки того часу, і тим більше – багатоманітності й складності як природних, так і соціальних явищ, що і спричинило невдачу соціальної фізики.

Розгляд Є. Спекторським проєкту соціальної фізики та пошук причин, чому він не відбувся, був реалізований за допомогою генетичного методу, що означав не ізольований аналіз особливостей нового світогляду, а дослідження соціальної фізики у контексті взаємовпливів з іншими традиціями та течіями, в тому числі – виявлення тих ідей, які спричинили сучасне йому становище суспільних наук. Тож учений прагнув розглянути постання нової методології для суспільствознавства у контексті інших інтелектуальних течій та рухів, таких як схоластика, гуманізм, романтизм, класична німецька філософія тощо.

Зазначимо, що схожий намір реалізує у процесі аналізу інтелектуального середовища XVII ст. і сучасний російський філософ Анатолій Валеріанович Ахутін (нар. 1940 р.): в опублікованій у 1989 р. праці «Понятие “природа” в античности и в Новое время (“фюсис” и “натура”))» він розглядає основну проблему в доволі широкому контексті та у зв'язку з ключовими ідеями середньовіччя («космічна літургія», світ як «собор»). Щодо XVI ст., то А. В. Ахутін виокремлює три інтелектуальні напрями, боротьба яких визначила формування тогочасної думки: «шкільна наука», культивована університетами, «александрійське» філософування, що походило з Флорентійської академії, а також рух Реформації³⁴⁷. Крім того, філософ розглядає герметизм, що мав деякий вплив на постання класичного наукового пізнання світу в XVII ст., а також мистецтво Відродження і його

³⁴⁶ Вернадский В. И. Из истории идей. С. 138.

³⁴⁷ Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в Новое время. С. 30.

філософію в особі Миколи Кузанського, «вчене незнання» якого містило багато ідей, розвинутих у XVII ст. Автор робить досить ґрунтовний проблематичний екскурс до попередніх епох, спираючись на «... конкретное историческое содержание»³⁴⁸. Але якщо Є. В. Спекторський протиставляє схоластичну та гуманістичну традиції новаторству XVII ст., то А. В. Ахутін показує розвиток ідей у культурі, їхню трансформацію, яка, однак, зберігає зв'язок крізь століття.

Втілення правильної інтенції Є. В. Спекторського на багаторівневий та багатосторонній аналіз явища соціальної фізики стало предметом критики з боку відомих правознавців передреволюційної доби – професора Юр'ївського університету (згодом – академіка ВУАН) Володимира Емануїловича Грабаря (1865–1956)³⁴⁹ та професора Санкт-Петербурзького університету Олександра Семеновича Яценка (1877–1934)³⁵⁰. Згодом Євген Спекторський пояснював критичну налаштованість рецензентів тим, що «оба были международники по специальности, не интересовавшиеся философией»³⁵¹. Це зауваження філософа видається нам слухним, адже міркування В. Е. Грабаря й О. С. Яценка недаремно збігаються як у критичних закидах до праці Є. В. Спекторського, так і в оцінці її переваг.

Зазначені фахівці дорікають Є. В. Спекторському, зокрема, в заангажованій позиції щодо мислителів XVII ст.: В. Е. Грабар вказує на неї вже у назві своєї рецензії, а в подальшому викладі називає автора апологетом раціоналістів³⁵²; О. С. Яценко характеризує тон Є. Спекторського щодо

³⁴⁸ Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в Новое время. С. 62.

³⁴⁹ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 599–631. Рецензія переросла в справжню полеміку з автором. Див.: Спекторский Е. В. Ответ В. Грабарю // Вопросы философии и психологии. 1911. Кн. 110. С. 857–860, а також Грабарь В. Э. Ответ Е. Спекторскому // Вопросы философии и психологии. 1912. Кн. 111. С. 170–174.

³⁵⁰ Див.: Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава 1910 // Вопросы права. М., 1911. Кн. 6 (2). С. 237–248.

³⁵¹ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 164.

³⁵² Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 599.

раціоналістів XVII ст., як «панегіричний»³⁵³. Саме надмірним захопленням дослідником предметом власного дослідження обидва рецензенти пояснюють неточну та місцями несправедливу оцінку Є. В. Спекторським мислителів попередніх та наступних щодо раціоналістів епох. На думку обох рецензентів, Є. В. Спекторський, маючи на меті виправдання і звеличення раціоналізму XVII ст., стереотипно оцінює античність (Платона й Аристотеля)³⁵⁴, середньовічну філософію та науку³⁵⁵, ігнорує численні факти та інтелектуальні події Відродження³⁵⁶, надто сміливо і не по суті справи критикує І. Канта³⁵⁷, а також знецінює досягнення філософії XVIII–XIX ст.³⁵⁸, упереджено відгукуючись про Людвіга Феєрбаха, Макса Штірнера, Фрідріха Ніцше, Огюста Конта³⁵⁹ та ін.

Обидва рецензенти висловили сумніви в коректності узагальнень Є. В. Спекторського щодо відмови раціоналістів від антропологізму, телеологізму та ієрархізму, які повною мірою стосувалися лише Гоббса та Спінози³⁶⁰, але не всіх мислителів XVII ст. На їхню думку, автор навмисно ігнорує виняткове значення Бога у філософії Декарта³⁶¹, пояснюючи

³⁵³ Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 243.

³⁵⁴ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 606; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 244.

³⁵⁵ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 607–612.

³⁵⁶ Див. там само. С. 612–616; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 244.

³⁵⁷ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 602–603; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 246.

³⁵⁸ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 602–606; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 244.

³⁵⁹ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 603–605; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 240–242.

³⁶⁰ У цьому контексті М. Алексєєв поділяє авторів природно-правових вчень XVII ст. на послідовних (Гоббс і Спіноза), які вибудовували власні теорії за зразком математичного природознавства по суті, і формальних натуралістів (Пуфендорф, Ляйбніц), що використовували лише математичні схеми для прикриття невластивих природничим наукам понять (Див.: Алексєєв Н. Н. Науки общественные и естественные. С. 21).

³⁶¹ Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 619; Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 245.

релігійні мотиви в філософії останнього другорядними фактами біографії, а також необгрунтовано критикує іншого ключового мислителя XVII ст. – Френсіса Бекона ³⁶². Емоційний виклад Є. В. Спекторського, його вміння писати про філософські ідеї живо, «с эрудицией, с большим философским подъемом и с немалым литературным даром» ³⁶³, навіть із любов'ю ³⁶⁴, загалом заслужили схвалення обох рецензентів, особливо у тих випадках, де цей виклад був не лише досконалим за формою, а й аргументованим по суті.

Серед суттєвих недоліків праці Є. В. Спекторського рецензенти помітили певну, кажучи словами О. С. Яценка, «философскую неустойчивость» ³⁶⁵ автора, яка і спричинила не лише до суперечності у викладі, а й навіть до скептицизму. Варто зазначити, що цю думку поділяв і Б. О. Кістяківський, слушно зауважуючи, що «у Е. В. Спекторского, когда он приступал к своему исследованию, не было самостоятельной философской точки зрения, и он почерпнул ее из того самого предмета, который он принялся исследовать» ³⁶⁶. Як буде показано в наступному підрозділі, зауваження Б. О. Кістяківського щодо запозичення Є. В. Спекторським ідей раціоналістів XVII ст. не було безпідставним: дослідження соціальної фізики допомогло вченому визначитися з власними філософськими переконаннями після відмови від неокантіанства.

Поряд із беззастережно-схвальними відгуками про перший том книги «Проблемы социальной физики в XVII столетии» – згадаймо, наприклад, її промовисту характеристику як «монументальной» праці та вагомого внеска у «механічну соціологію», надану видатним соціологом зі світовим іменем

³⁶² Див.: Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 612–616; Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 245.

³⁶³ Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 248.

³⁶⁴ Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 630.

³⁶⁵ Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 247.

³⁶⁶ Кистяковский Б. А. [Рец.] Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава. 1910 // Логос: Международный ежегодник по философии культуры. 1912–1913. Кн. 1–2. С. 360.

Пітиримом Олександровичем Сорокіним (1889–1968)³⁶⁷ – слід узяти до уваги й критичні оцінки, висловлені деякими рецензентами. Так, на думку О. С. Яценка, у першому томі «Проблемы социальной физики в XVII ст.» автор приділяє надто багато уваги питанням, що не мають безпосереднього стосунку до заявленого завдання дослідити соціальну фізику; зважаючи на це, він стверджує, що до появи другого тому «утверждение о социальной физике XVII ст., о стремлении рационалистов той эпохи построить теорию обществоведения математическим методом, нужно считать необоснованным»³⁶⁸. Перший том, на думку рецензента, міг би бути вступом до праці не лише про соціальну фізику, а й просто про фізику. Натомість В. Е. Грабар визнає правомірність детального розгляду методологічних питань тогочасної науки і зауважує, що «дать общую оценку того, чем мы обязаны обществоведам XVII века, было бы крайне важно и своевременно»³⁶⁹. Високо оцінюючи працю Є. В. Спекторського передусім як «блестяще написанную книгу», що ґрунтована на величезному масиві оригінальних джерел і містить виразний «отпечаток подлинности»³⁷⁰, Б. О. Кістяківський зазнає, втім, що задум автора буде втілений сповна, якщо йому вдасться показати дієвість раціонально-математичних методів в контексті вирішення не лише тогочасних проблем фізики (здебільшого нескладних), а й актуальних завдань біології, психології та соціології³⁷¹. Як зауважує Б. О. Кістяківський, таке завдання потребує розвитку і поглиблення математичної логіки, тогочасний стан якої він оцінює, як геть непридатний «для решения сложных научных задач современности»³⁷².

³⁶⁷ Див.: Сорокин П. А. Русская социология в XX в. // Сорокин П. А. О русской общественной мысли. СПб.: Алетейя, 2000. С. 35–36.

³⁶⁸ Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 239.

³⁶⁹ Грабарь В. Опыт реабилитации социальной философии XVII века. С. 630.

³⁷⁰ Кістяковский Б. А. [Рец.] Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 359.

³⁷¹ Див.: там само. С. 361.

³⁷² Там само.

Подальша робота Є. В. Спекторського над працею «Проблемы социальной физики в XVII ст.» тривала у київський період його життя і творчості.

Після переїзду з Варшави до Києва, зумовленого низкою особистих і кар'єрних обставин³⁷³, у 1914 р. вчений почав працювати в Університеті Св. Володимира на посаді екстраординарного професора кафедри енциклопедії та філософії права³⁷⁴. Обрання на кафедру Є. В. Спекторський розумів як «поощрение к дальнейшей работе в области теории и истории обществоведения»³⁷⁵, що увиразнює його ставлення до енциклопедії права як передусім філософської, а не суто правознавчої дисципліни, а також намір розвивати кафедру саме в цьому напрямку.

Крім того, у Києві Євген Спекторський викладав на Вищих жіночих курсах і очолював Київське науково-філософське товариство (1914–1918), членами якого також були Василь Зеньковський, Генріх Якубаніс, Володимир Завитневич, Сергій Маслов та низка інших видатних вчених. У доповіді на першому засіданні Товариства Є. В. Спекторський констатував кризове становище філософії в умовах трагічних подій Першої світової війни, які змусили замислитися про моральний, а не механічний характер суспільної реальності, роль у ній цінностей та людської особистості³⁷⁶. Зазначимо, ця теза буде розвинута Є. В. Спекторським у численних пізніших працях з філософії, правознавства та культури.

Пропозицію очолити науково-філософське товариство Є. В. Спекторський отримав від В. В. Зеньковського³⁷⁷. Завдяки активній

³⁷³ Див.: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира... С. 150–157.

³⁷⁴ Див. там само. С. 155.

³⁷⁵ Спекторський Е. В. Задача кафедры энциклопедии права: Речь при вступлении на кафедру в качестве ее руководителя. 16 сентября 1914. Автограф // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 14. Арк. 1.

³⁷⁶ Детальніше див.: Філіпенко Н. З історії філософської спільноти в Україні: Київське Науково-філософське товариство (1914–1919) // Філософська думка. 2015. № 3. С. 90–104..

³⁷⁷ Згадуючи київський період життя і творчості, В. В. Зеньковський писав: «Я был уже профессиональным стипендиатом, когда к нам в Киевский университет попал из Варшавы на кафедру

участі в діяльності товариства він одразу долучився до насиченого філософського життя Києва передреволюційної доби і «вступил в общение со склонной к философии молодежью»³⁷⁸.

Реалізуючи спробу реконструкції діяльності Київського науково-філософського товариства, українська дослідниця Наталія Філіпенко слушно протиставляє Є. В. Спекторського та В. В. Зеньковського як представників різних підходів до західноєвропейської філософії. За її спостереженням, Є. В. Спекторський, «чітко розуміючи вади західноєвропейського раціоналізму, основи якого було закладено механістичною науковою парадигмою, ... водночас пропонує шукати нові форми саме раціоналізму, оскільки бачить реальні загрози як для науки, так і для суспільного життя в разі відмови від об'єктивності та однозначності як істини, так і моралі»³⁷⁹. Натомість В. В. Зеньковський наголошує на вкоріненості російської культури у православ'ї та чужорідності західноєвропейського філософування як такого, що ґрунтується на католицькій традиції. Мусимо лише додати, що Є. В. Спекторський зберігав тяжіння до раціональності і в пізній період творчості, пов'язаний із осмисленням християнства і християнської культури. Проблема узгодження розуму і віри, науки і релігії завжди залишалася однією з наріжних для філософа.

философии права Е. В. Спекторский. Он как-то сразу привлек студенческие симпатии, его речь постоянно пересыпалась остротами (иногда, впрочем, и поверхностными). Живое, слегка худощавое лицо с чуть-чуть “лисьим” выражением, умные глаза, какая-то подвижность духа сразу выделили его из серой массы нашей ученой братии. Я не помню уже, как я ближе узнал его в личной жизни, но я стал изредка бывать у него, познакомился с его женой [...]. Спекторский был типичным человеком “себе на уме”, всегда чувствовалось, что он никогда весь себя не откроет, но в то же время определенно чувствовалось, что перед вами подлинный джентльмен, благородный, с хорошими академическими и житейскими привычками» (Зеньковский В. В. Из моей жизни: Воспоминания / сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. О. Т. Ермишина. М.: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына; Книжница, 2014. С. 281).

³⁷⁸ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 215.

³⁷⁹ Філіпенко Н. Історія ідей Київського науково-філософського товариства і європейський контекст: pro et contra // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 754–755. Філософія. 2015. С. 151.

Попри сумніви деяких рецензентів щодо обов'язкового завершення праці «Проблемы социальной физики в XVII столетии»³⁸⁰, у травні 1917 р. її другий том був представлений юридичному факультету Московського університету і захищений Є. В. Спекторським як дисертація на здобуття ступеня доктора державного права. Першим опонентом на захисті виступив відомий вчений-правознавець Павло Іванович Новгородцев (1866–1924), другим – уже згадуваний вище Микола Миколайович Алексєєв. Незадовго до захисту Євгена Спекторського було обрано деканом юридичного факультету Університету Св. Володимира, що, за слушним зауваженням Василя Зеньковського, «отвечало его большому общественному инстинкту, его вкусу (и дару) к административной работе»³⁸¹. Після успішного докторського диспуту Міністерство народної освіти затвердило його на цій посаді. Від 2 вересня 1917 р. Є. В. Спекторський керував юридичним факультетом у званні ординарного професора³⁸².

Виданий у Києві на початку буремного 1917 р. малим накладом другий том праці Є. В. Спекторського «Проблемы социальной физики в XVII столетии» не набув такого широкого розголосу, як перший³⁸³. Майже «загубившись» у вирі революційних подій, цей том, однак, не залишився непоміченим у фахових колах. Б. О. Кістяківський, один із найактивніших «промоторів» праці Є. В. Спекторського серед московських колег, писав: «...я и все, с кем я беседовал о Вашей книге, считают второй том Вашего

³⁸⁰ О. Ященко, зокрема, завершував свою рецензію словами «Надо только пожелать, чтобы второй том исследования, который в значительной степени должен оправдать первый, не замедлил появиться и не остался неоконченным, – как, увы, это часто бывает, – “в стране не родившихся душ” и не исполненных обещаний» (Ященко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 248).

³⁸¹ Зеньковский В. В. Из моей жизни: Воспоминания. С. 281.

³⁸² Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Евгений Васильевич Спекторский // Вопросы истории. 2013. № 1. С. 37.

³⁸³ Ульяновский В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира... С. 165.

труда значительно выше первого. Еще недавно это положение обстоятельно докладывал в разговоре со мной Г. Г. Шпет»³⁸⁴.

У другій частині свого дослідження Євген Спекторський послідовно розглядає нові ідеї в суспільствознавстві XVII ст., витoki наукового новаторства цієї епохи, вчення про людину (раціональну психологію) і вчення про суспільство у статиці та динаміці (раціональну соціологію).

Філософ відтворює ряд принципів для новаторів положень (таких, як відмова від теологічної, схоластичної та гуманістичної традицій), а також звертає увагу на ще одну особливість – прагнення до створення «природних» наук. «Природне» має тут потрійне значення: «...во-первых, как свободное от всего сверхъестественного; во-вторых, как рациональное, основанное на чистом разуме, или, как тогда выражались, естественном свете; наконец, в-третьих, как возможно более согласованное с новейшими успехами тогда же и возникшего механического естествознания»³⁸⁵. Так, природними мали постати політика (звільнена від теології та теократії і заснована на світських началах), правознавство (питання про права мало вирішуватися на основі умовиводів, а не історії чи релігії), етика (або поглинута механістичною психологією, або автономна, підкорена логіці автоматичної природи) і теологія (вільна від Одкровення і заснована на новій філософії). Крім того, Є. В. Спекторський веде мову про природну економіку (секуляризовану та раціоналізовану).

Він звертає увагу також на прагнення новаторів до універсалізму, однак в іншому сенсі, аніж схоласти та гуманісти. Так, прагнення до універсалізації цілком відповідало наміру пізнати світ у його єдності та безпосередності. Новаторів не цікавили окремі випадки, вони намагались

³⁸⁴ Цит. за: Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира... С. 168. Цікаво, що В. В. Зеньковський дотримувався дещо іншої думки. За власним зізнанням, він «с чрезвычайным интересом» читав обидва томи праці свого колеги («мне были по душе его исследования по истории идей»), однак зауважував при цьому: «1-й том значительно выше второго, хотя и второй хорош» (Зеньковский В. В. Из моей жизни: Воспоминания. С. 281).

³⁸⁵ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 15.

«познать в мире только общее, абстрактное, как единственно достойное серьезного научного и философского внимания»³⁸⁶. У контексті становлення суспільствознавства це виявилось у вимозі всезагальності та необхідності; теорія волі, поведінки та закону отримала вимогу категоричного імперативу. Також ідея набула розвитку в розробці універсального права у різних галузях: феодальному, церковному, цивільному і, найбільшою мірою, державному.

Окремо Є. В. Спекторський розглядає джерела наукового новаторства, зокрема у зв'язках раціоналізму з гуманізмом, протестантизмом та новим природознавством, адже, на його думку, «главным и несомненным источником была рационалистическая философия XVII века. И теория познания, и методология, и метафизика большинства новаторов, не исключая и Гоббса, конкурировавшего в этом отношении с Декартом, рационалистична»³⁸⁷. Загалом, історичний аналіз, здійснений Є. В. Спекторським у другому томі, підтверджує висновки, зроблені в першому томі його праці: «Весь рационализм XVII века естественно и неизбежно вытекал из нового естествознания, являлся гносеологической и метафизической надстройкой над его целями, средствами и результатами»³⁸⁸.

Вчений виокремлює два ключові напрямки розробок новаторів у галузі суспільствознавства: раціональна психологія та раціональна соціологія. При цьому, зауважує він, «...если не фактически, то принципиально психология предшествовала социологии. И таким образом, она считалась основной наукой для всех гуманитарных знаний»³⁸⁹. Людина в цій науці поставала «природною» у трьох уже згаданих сенсах: по-перше, вільною від трансцендентного, тобто не як творіння Бога, а як природна істота, якій

³⁸⁶ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 99.

³⁸⁷ Там само. С. 143.

³⁸⁸ Там само. С. 301.

³⁸⁹ Там само. С. 319.

властивий не гріх, а певні афекти; по-друге, об'єктом раціональної науки, заснованої на розумі та ним не обмежуваної – судження виводились на основі досвіду, хоч і за раціональними методами; по-третє, включеною до механічної природи, а не вирваною з неї. Зрештою, це створило психологію, що цілком вписувалася в механістичну картину світу: «У большинства новаторов XVII века, – зазначає Є. В. Спекторський – получалось своеобразное учение о том, что у человеческой психики есть своего рода механика и что для ее познания необходимо разложить душу на аффекты»³⁹⁰. Так, людина поставала як система афектів, які взаємодіють за законами тяжіння, суспільство – системою вищого порядку, елементами якої є індивіди, а взаємини між державами формували ще одну систему, діями якої були, відповідно, колективні індивіди.

Така перспектива вплинула й на розуміння мислителями Нового часу свободи: «Из свободного, морального существа, добровольно выбирающего добро или зло и подлежащего деонтологическому суду, человек превратился в духовный автомат, связанный онтологической необходимостью и законом самосохранения, который детерминирует техническую целесообразность его поведения»³⁹¹. Таким чином, закономірність природи переважила у світогляді новочасних філософів й заперечила можливість вільного вибору людини, що не був би напередвизначений тим чи іншим рядом подій та факторів.

Раціональна соціологія³⁹², як зауважує Є. В. Спекторський, мала за основу ту саму вимогу природності у трьох сенсах. По-перше, суспільство розуміли як незалежне від Бога і релігії. По-друге, вимога раціональності поставала як те, що соціологія «должна была быть именно рациональной

³⁹⁰ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 337.

³⁹¹ Там само. Т. 2. С. 350

³⁹² Детальніше див.: Слободян О. Р. Соціальна фізика як «природна» наука про суспільство та причини її невдачі за Є. В. Спекторським // XIV Харківські студентські філософські читання: до 230-річчя Артура Шопенгауера». Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, 17 травня 2018 р. Х: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 97–99.

наукой, для которой идея и доказательство выше факта и наблюдения»³⁹³. Рационалізм виступає тут як позитивний, тобто такий, що враховує емпіричну дійсність, проте осмислює її за допомогою методу. Третя вимога – узгодження з механікою як ідеалом науки – призводила до того, що соціологія розумілась як «астрономическая система человеческих индивидов, связанных социальным притяжением и отталкиванием»³⁹⁴.

У процесі реалізації такого проєкту перед новаторами поставала проблема моральної, а не механічної людини, яка, однак, осмислювалась за зразком природничих наук, що мало наслідком створення соціальної статичності і динаміки. «Статика новаторів XVII століття – зазначає філософ – логічно пов'язана з їх новим мировоззренням, фізичним, в отличие от прежнего, морального»³⁹⁵, тому вони намагались пізнати природні закони людського співжиття. Культура в цьому контексті поставала як опозиція природному, вона також була осмислена як певна система – штучного порядку. Так виникли два типи соціальної стійкості – «природний» і «громадянський».

«Природний стан», у розумінні новаторів, був не дійсною історичною ситуацією, а фікцією, яка мала виявити, як було б організоване суспільство з огляду лише на людську природу. Двома радикально різними точками зору на цю природу уславились Г. Гроцій та Т. Гоббс. Такий мисленнєвий експеримент, на думку Є. В. Спекторського, мав помітне значення як практично (поява класичної політичної економії), так і методологічно: «В порядке идей последним и наиболее универсальным словом теории естественного состояния было появление социологии, т. е. науки, поставившей себе задачей рассмотрение всего без остатка человеческого общежития, значит, также и регулятивной деятельности государственной власти, как проявления стихийных естественных законов»³⁹⁶. Щодо

³⁹³ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 364.

³⁹⁴ Там само. С. 365.

³⁹⁵ Там само С. 394.

³⁹⁶ Там само. С. 409.

соціальної динаміки, то варто зауважити негативне ставлення новаторів до історії, адже пріоритет істин розуму над фактичним буттям тут очевидний. Однак проблема майбутнього переросла для них «в прикладну проблему техніки личной и публичной жизни»³⁹⁷, виражену в ідеї прогресу, адже вона цілком підходить на роль природного закону людського буття. Таким чином, висновує філософ, «новаторы XVII века не были ни историками, ни истористами, они тем не менее проявили такое понимание эволюции, которое делает их предтечами социологического и естественнонаучного историзма новейших времен»³⁹⁸.

Підсумовуючи, нагадаємо, що Є. В. Спекторський не лише демонструє всебічний вплив ідей новаторів XVII ст. на всю пізнішу філософську та суспільствознавчу думку, а й показує, що проект розбудови суспільствознавства за зразком природничих наук у такому вигляді, як він постав у них, не відбувся. Виходячи з того, що Є. В. Спекторський розумів суспільні науки як моральні, тобто науки про людину як вільну істоту, однією з ключових причин такої невдачі є саме хибне розуміння людини раціоналістами XVII ст.

Закономірність природи переважила у світогляді новочасних філософів й заперечила можливість вільного вибору людини, що не був би напередвизначений тим чи іншим рядом подій та факторів. Така перспектива визначила розуміння ними свободи: «Из свободного, морального существа, добровольно выбирающего добро или зло и подлежащего деонтологическому суду, человек превратился в духовный автомат, связанный онтологической необходимостью и законом самосохранения, который детерминирует техническую целесообразность его поведения»³⁹⁹. Ідея підкорення людини отримала продовження в пізнішій філософії, наприклад в І. Канта, який, звільняючи людину від необхідності фізичного світу, негайно підкорив її

³⁹⁷ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 479.

³⁹⁸ Там само. С. 499.

³⁹⁹ Там само. С. 350 .

необхідності світу морального: «Автономная этика как бы получала характер этического автоматизма»⁴⁰⁰.

Таким чином, раціоналістична методологія, що в XVII ст. виросла на ґрунті механістичного природознавства, не могла стати основою для повноцінного розвитку суспільствознавства. Досліджуючи феномен соціальної фізики, Є. В. Спекторський розробив і власне вчення про суспільні науки, яке повинно було стати оптимальною теорією суспільствознавства. У наступному підрозділі варто розглянути його детально.

2.3. Класифікація наук Є. В. Спекторського та місце у ній суспільствознавства

У попередніх підрозділах ми продемонстрували критичний підхід Є. В. Спекторського до проблеми суспільствознавства та розкрили зміст його студій, що висвітлюють генезу цієї проблеми. Розчарувавшись у способі осмислення суспільствознавства марбурзькими неокантіанцями, Є. В. Спекторський звернувся до витоків проблематики та дослідив явище соціальної фізики XVII ст., застосовуючи генетичний метод. Однак критикою справа не обмежується, і важливішим та складнішим завданням філософської рефлексії є позитивна робота з впорядкування та організації знання: «рефлексия упорядочивает, расчленяет наличные науки»⁴⁰¹. Таке впорядкування мало результатом створення Є. В. Спекторським власної класифікації наук. Аби зрозуміти теоретичні пропозиції Є. В. Спекторського щодо суспільних наук, варто розглянути його класифікацію наукового знання та місце суспільствознавства у цій системі.

⁴⁰⁰ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 351.

⁴⁰¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 1.

Слід насамперед окреслити джерела поглядів Є. В. Спекторського на науки та їхнє співвідношення. У зв'язку з цим, на нашу думку, варто згадати вплив О. Л. Блока, дослідження якого були зосереджені навколо політики та її місця серед інших царин знання. Як з'ясовано у першому розділі цієї роботи, О. Л. Блок розробив свою класифікацію наук, яку висвітлено у праці Є. В. Спекторського «Александр Львович Блок: государствовед и философ» (1911), добре обізнаного з поглядами свого наукового керівника. Поряд із тим, вартим уваги видається припущення Б. О. Кістяківського про те, що в період дослідження проблеми соціальної фізики Є. В. Спекторський не мав чітко окресленої філософської позиції і перебував у пошуку філософських засад для обґрунтування суспільствознавства⁴⁰². Вивчаючи проблему соціальної фізики, Є. В. Спекторський не лише дослідив підходи новочасних мислителів до розгляду соціальних явищ, а й зробив певні концептуальні відкриття, які допомогли йому визначитися з власними філософськими поглядами. Йдеться, зокрема, про систему класифікації наук вченого-математика і філософа-раціоналіста Ергарда Вейгеля (1625–1699), яку Є. В. Спекторський аналізує в окремому розділі першого тому свого дослідження⁴⁰³ та у статті з дисертаційної тематики⁴⁰⁴. Про зацікавленість поглядами Е. Вейгеля Є. В. Спекторський згадував так: «...готовя свое двухтомное исследование о социальной философии XVII столетия, я не мог не заинтересоваться учителем Лейбница и Пуфендорфа, повлиявшим на их юридические конструкции, когда-то гремевшим иенским профессором Эргардом Вейгелем, учившим, что мир – это реальный силлогизм»⁴⁰⁵. Тож ще одним завданням цього підрозділу постане аналіз рецепції Є. В. Спекторським систем класифікації наук, запропонованих О. Л. Блоком та Е. Вейгелем.

⁴⁰² Див.: Кістяковский Б. А. [Рец.] Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 360.

⁴⁰³ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 2. С. 385–441.

⁴⁰⁴ Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист XVII века. Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1909. 69 с.

⁴⁰⁵ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 144.

Як уже з'ясовано вище, раціоналістичні системи новочасних мислителів були одним із тих предметів, що викликали особливе захоплення Є. В. Спекторського, враженого «широтой и глубиной целей и средств той новой социальной науки, о которой мечтали обществоведы XVII века»⁴⁰⁶. Вчений керувався раціоналістичним ідеалом науки і сприймав його як наймогутніше знаряддя і спосіб пізнання. Він був переконаний, що відмова від раціоналізму еквівалентна самогубству розуму і науки, адже ж «что такое наука, как не стремление посредством разума уразуметь мир, понять его смысл, логику и порядок, иначе говоря, рационализировать данные опыта?»⁴⁰⁷. Визнаючи небезпеку схиблення раціоналізму в порожні схоластичні схеми, Є. В. Спекторський наголошує на зв'язку раціоналізму XVII ст. та позитивної науки, який був продуктивним як для наукового поступу, так і для філософії. У власних розробках з філософії науки він керується саме цим прикладом їхньої співпраці, однак виключає ідеї, які, на його думку, призвели до метафізики – передусім віру в те, що ідеал наукового всезнання досяжний. Тож завдання класифікації наук Є. В. Спекторський убачає в тому, щоб максимально наблизити ідеал раціональної науки до реального наукового знання і при цьому показати можливість такого наближення у суспільних науках. Розроблена ним класифікація наук відображає прагнення до раціоналізму, але водночас включає до системи знання не лише ті науки, які він вважає раціональними. Більше того, Є. В. Спекторський має на меті окреслити ту царину людської думки, яку раціоналізм може охопити лише частково – моральний світ людини. Тож спробуймо з'ясувати детальніше, на яких же засадах ґрунтується система наук, запропонована вченим.

Спираючись на генетичний метод дослідження, Є. В. Спекторський звертається до античності, як до доби, в яку філософські проблеми були поставлені вперше – «с немислимою уже для нас непосредственностью и

⁴⁰⁶ Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии. 2-е изд. Т. 1. С. 8.

⁴⁰⁷ Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист. С. 1–2.

свежестью»⁴⁰⁸. У питанні класифікації наукового знання давні греки також виявили неабиякі філософські таланти, відокремивши метафізику від науки, а в останній виділивши логіку, фізику та етику. На думку вченого, такий поділ наук не втрачає актуальності, як базовий, але потребує врахування психофізики та поліісторії (зміст яких прояснимо згодом).

Є. В. Спекторський будує свою класифікацію наук на основі двох критеріїв: об'єкта науки та ступеню її віддаленості від логіки. Визначення окремої ділянки дослідження для кожної науки є для вченого принциповим питанням. Він впевнений, що допоки немає однієї всеохопної науки ні про природу, ні про людину, необхідною умовою наукового поступу є спеціалізація. Межі наук, на думку філософа, повинні бути чітко визначені, адже «каждая наука, независимо от ее достоверности и вообще теоретической ценности ее результатов, ясна и определена постольку, поскольку она ясно, определенно и целесообразно выделила в свое видение известные объекты, известный участок необъятного, хаотического мира предметов, фактов, явлений, вещей видимых или невидимых, действительных или воображаемых»⁴⁰⁹.

Відтак, Є. В. Спекторський поділяє об'єкти на природні та надприродні, що зумовлює базову відмінність науки від метафізики. Саме визнання існування непізнаного спонукає його віддати належне метафізиці, яка зникла б, якби людям було доступне вичерпне, абсолютне знання, «но так как мы не всеведущи, то всегда остается огромное множество предметов непознаваемых или по крайней мере не познанных. И о них мы можем рассуждать только гипотетически, гадательно»⁴¹⁰. Ймовірно, особлива увага філософа до метафізики в суто науково-філософському контексті зумовлена саме його критичною настановою, яка полягає у прагненні відділити пізнаване від непізнаного.

⁴⁰⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 1.

⁴⁰⁹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 115.

⁴¹⁰ Там само. № 2. Арк. 10.

На нашу думку, поділяючи об'єкти на природні та надприродні, Є. В. Спекторський наслідує згаданого вище новочасного мислителя Е. Вейгеля. Варто зазначити, що в Е. Вейгеля основу для класифікації наук також становили об'єкти, а його першим кроком було розмежування надприродних об'єктів від інших типів об'єктів – природних та моральних і словесних⁴¹¹.

Природні об'єкти, на переконання Є. В. Спекторського, можна поділити на дві групи, принципово незвідні одна до одної: «между физическими явлениями и нравственными поступками (действительными или только воображаемыми, безразлично) существует такая разница, что они никак не могут быть ни отождествлены ни подчинены друг другу, как составные части или разновидности»⁴¹². Єдине, що об'єднує ці два типи об'єктів – це логіка, якій вони всі підпорядковані. Відповідно, як наголошує Є. В. Спекторський, з міркувань зручності у розмежуванні наукових інтересів, усі науки доцільно поділити на фізичні та моральні⁴¹³.

Однією зі складових і водночас основою класифікації Є. В. Спекторського є логіка як найбільш загальна, універсальна наука, чий зміст «образует то, что можно сказать наиболее общего и абстрактного обо всех решительно предметах без исключения – уже познанных и еще не познанных, настоящих, прошедших и будущих, видимых и невидимых, существующих и не существующих»⁴¹⁴. Якщо ж поглянути на логіку в контексті загального визначення характеру науки – за її об'єктом, то логіка постане як наука про предмети взагалі. Математика як наука, найближча до логіки, все ж є обмеженою: до сфери її аналізу не входять моральні та метафізичні об'єкти, підпорядковані логіці.

⁴¹¹ Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист. С. 29.

⁴¹² Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 10–11.

⁴¹³ Див. там само. Арк. 10.

⁴¹⁴ Там само. Арк. 2.

Однак універсальні логічні форми, очевидно, не вичерпують наукового знання, яке поділяється залежно від спеціальних об'єктів, що ними займається кожна окрема наука. Отже, на думку Є. В. Спекторського, «можно рассматривать все науки как конкретизацию логики, как ее осложнение теми или иными специальными признаками и отношениями более узких кругов предметов. Можно даже более или менее стройно распределить их по мере этого осложнения»⁴¹⁵. Проте жодна із окремих наук не має такого рівня універсальності, як логіка.

Зазначимо, що О. Л. Блок також приділяв особливу увагу логіці й саме з неї, на його думку, починається наукове осягнення світу. Однак, будучи орієнтованим передусім на емпіричне пізнання, вчитель Є. В. Спекторського міркує про логіку дещо інакше – як науку про науки, про найбільш свідоме та систематичне мислення, що спрямоване лише на пізнання істини. На його думку, логіка є «верховним» критерієм для всіх інших наук тією мірою, якою в них ідеться про пізнання істини, і саме націленість на істину робить логіку першою й основною наукою в системі наук⁴¹⁶. Якщо у Є. Спекторського присутність логіки в усіх науках є обов'язковою, зважаючи на високий рівень її абстрактності, то у О. Блока логіка проявляється лише тоді, коли наукове пізнання спрямоване на істину. Остання є одним із ідеалів, на які налаштовані науки у своєму поступі.

На основі ієрархії наук за принципом віддаленості від логіки Є. В. Спекторський розташовує їх і за рівнем наукової достовірності. Насамперед вчений орієнтується на науку, «объясняющую эмпирическую действительность», і у своїх міркуваннях відштовхується від науки «рациональной, дедуктивной и притом математической»⁴¹⁷. Найдостовірнішою наукою для нього є та, що має найбільший потенціал доказовості й водночас узгоджується з дійсністю; науками іншого типу й

⁴¹⁵ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 9.

⁴¹⁶ Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 49–50.

⁴¹⁷ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 101.

меншого ступеня достовірності є абстрактна та емпірична. За цим принципом вчений розташовує як фізичні, так і моральні науки.

Варто і в цьому питанні провести паралель із вченням Е. Вейгеля, у системі якого існує поділ предметів доведення на: 1) реальні; 2) реальні, але необхідні умовно; 3) встановлені. Ці групи предметів вчений розглядав «по степени их убывающей достоверности и необходимости»⁴¹⁸. Перша група – це положення, яким властива незмінність та необхідність; їх можемо знайти в теології (оскільки всі реальні предмети доведення походять від Бога), метафізиці, математиці й етиці⁴¹⁹. Друга група – це переважно положення про фізичний світ. Підтвердження необхідності цих положень є результатом, головним чином, спостереження та досвіду, і хоча Боже втручання рідко призводить до появи тверджень, протилежних цим положенням, така можливість існує. Третя група – положення, привнесені людиною в природний порядок. Як зазначає Є. В. Спекторський, таке виокремлення створеного людиною в окрему групу у тій чи тій формі постійно присутнє в системі Е. Вейгеля й може бути потрактоване як принципове розрізнення мислителем природного і духовного⁴²⁰. Останнє присутнє й у самого Є. В. Спекторського, як і його ієрархія наук за достовірністю, яка в цілому повторює схему Е. Вейгеля.

Так, «раціональною вершиною» фізичних наук є математичні науки, які, попри високий ступінь абстрактності, Є. В. Спекторський вважає конкретними науками, адже «те отношения между числами и вообще величинами, которыми она занимается, существуют в действительности»⁴²¹. Цю тезу підтверджує як уже актуальне знання про безліч фізичних явищ, так і великий потенціал застосування математичних обчислень у природознавстві. Таким чином, об'єкти фізичних наук Є. В. Спекторський

⁴¹⁸ Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист. С. 22.

⁴¹⁹ Див. там само. С. 23.

⁴²⁰ Див. там само. С. 24.

⁴²¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 22.

визначає як ті, «к которым применима специальная математическая закономерность»⁴²², а дослідження доречні скрізь, «где дело касается физической материи и изменений в ней»⁴²³. На жаль, класифікація фізичних наук в аналізованому рукописі дійшла лише частково – вона обривається згадкою про хімічні науки⁴²⁴. Однак із паралелей, що їх Є. В. Спекторський проводить між фізичними та моральними науками, ми можемо реконструювати таку послідовність фізичних наук (мірою їхнього віддалення від математичного ідеалу): геометрія, фізика, біологія. Остання з них є присутньо наукою, що класифікує емпіричні дані.

Цікавими видаються міркування Є. В. Спекторського про сферу психофізики та поліісторії, які, як було декларовано на початку викладу класифікації, мали б доповнити започаткований в античності класичний поділ знання на метафізику та науку, а останню – на фізику, етику й логіку. Психофізика та поліісторія, на думку вченого, займають проміжне положення між фізичними та етичними науками.

Психофізичними є ті проблеми і предмети, що торкаються співвідношення душі та тіла. Зазначимо, що в цьому контексті Є. В. Спекторський трактує значення психофізики слідом за засновником цієї дисципліни Густавом Теодором Фехнером (1801–1887), автором відповідного закону – логарифмічної формули, яка встановлює зв'язок між матеріальними та душевними явищами⁴²⁵. Наприклад, у цьому контексті еkleктичною наукою, що займається багатьма як фізичними, так і моральними проблемами людини, Є. В. Спекторський вважає психологію, в якій варто виокремити кілька складових, перш ніж класифікувати як фізичну (в аспекті розгляду суто фізіологічних питань) чи моральну науку, що перейнята людиною як істотою зі свідомістю та волею. Окремою спеціальною проблемою цієї

⁴²² Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 23.

⁴²³ Там само.

⁴²⁴ Див. там само.

⁴²⁵ Див.: Ланге Н. Психофизика // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Том XXVA (50).

багатогранної науки є психофізика, що «впервые возникла именно в пределах психологии»⁴²⁶. Іншим прикладом психофізичної науки є економічна теорія ціни та вартості, в якій людина постає редукованою до робочої енергії чи одухотвореного інструменту – не моральною істотою, а й не фізичним об'єктом⁴²⁷.

Своєю чергою, поняття поліісторії обіймає ще більшу множину об'єктів і постає для Є. В. Спекторського у вигляді «совершенно сырого, необработанного методически хаоса отрывочных сведений»⁴²⁸. Поліісторичне вивчення наукових об'єктів є найнижчим ступенем інтелектуальної роботи, який передує належній класифікації та обробці спеціальними науками. Отже, «безбрежный океан совершенно нерасчлененной полиистории»⁴²⁹ є чимось на зразок простого зібрання даних до опрацювання їх наукою, куди зручно помістити всі сумнівні об'єкти, що мають потенціал бути дослідженими.

Як бачимо, попри бажання Є. В. Спекторського чітко розмежувати фізичне та моральне і відповідні науки, він допускає існування третього виду наук, роблячи у такий спосіб свою систему гнучкою та відкритою як до потенційного критичного обговорення, так і для майбутніх досягнень наук, які, як інтуїтивно передбачав вчений, суттєво розміють класичні поняття про людину, а також дисциплінарні межі.

Особливу увагу Є. В. Спекторський приділяє відмежуванню моральних наук від фізичних та розробці особливих методів їхнього самодослідження. Як зазначає вчений, самовизначення суспільних наук є вкрай непростим, адже людина, основний їхній об'єкт, «является в одно и то же время существом физическим, психофизическим, психическим и моральным, при чем все эти его стороны находятся между собой в большей или меньшей

⁴²⁶ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 17.

⁴²⁷ Там само. Арк. 15–16.

⁴²⁸ Там само. Арк. 23.

⁴²⁹ Там само. Арк. 20.

дисгармонии, а некоторые из них как будто даже и несовместимы друг с другом и во всяком случае несоизмеримы»⁴³⁰.

Варто зазначити, що для Є. В. Спекторського характерне синонімічне вживання термінів «суспільні» та «моральні» науки щодо групи наук, які зосереджені на світі людини – на протигагу світу природи. Він розуміє соціальне життя та історію науки як «драму», як нелінійний та багато в чому хаотичний процес: «Действительная же жизнь как общественная, так и умственная, преисполнена драматизма и противоречий и не знает абсолютного покоя. Не знает его и наука»⁴³¹. У суспільстві неминуче виникають невідповідності між правовими нормами, політичними формами та економічними інтересами, що, однак, є умовою постійного руху суспільного життя. Разом із тим філософ особливо наголошує, що цей рух «имеет смысл не механического или органического процесса, а нравственной драмы»⁴³².

Якщо вживання терміну «суспільні» науки не потребує пояснень, то щодо наук «моральних» вчений обґрунтовує свій вибір. На його думку, моральні («моральные») науки повинні мати саме таку назву, адже вона найповніше передає їхню сутність та відмінність від фізичних наук (на відміну від таких варіантів як «духовні», «культурні», «психічні» науки чи «науки про життя») ⁴³³. Варто окремо зупинитися на критиці Є. Спекторським трактування наук про людину ключовими представниками баденської школи неокантіанства.

Як відомо, Г. Ріккерт оскаржував звичний поділ на науки про природу і науки про дух, виокремлюючи матеріальну та формальну відмінність двох

⁴³⁰ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 123.

⁴³¹ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 113.

⁴³² Спекторский Е. В. Вступительное слово к лекциям и занятиям семинара по философии. 10 гг. XX ст. — ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 15. Арк. 3.

⁴³³ Так, на думку Є. Спекторського, Дільтеїв термін «науки про дух» містять надто багатозначний термін «дух», який часто розуміють субстанційно. Психічна реальність є межевою між фізичними та моральними науками, тому не може бути визначальною рисою наук про людину, а поняття «життя» для Є. Спекторського є надто розмитим поняттям, наближеним до біології.

видів наук. Найперше Г. Ріккерт протиставляє поняттю природи поняття культури ⁴³⁴. Так, саме поняття значущості є підставою для розрізнення природних та культурних об'єктів, де культура постає як те, що безпосередньо створене цілепокладальною діяльністю людини або свідомо піднесене нею ⁴³⁵.

Формально ж філософ протиставляє природі не культуру, а історію як логічні поняття, які означають одну дійсність, розглянуту з різних точок зору. У контексті способу осмислення наукою дійсності та творення наукових понять Г. Ріккерту йдеться про генералізуючий метод природознавства та індивідуалізуючий метод історії ⁴³⁶. Перший полягає у віднайденні спільної риси у множині об'єктів, яка повторюється в кожному з них; натомість у другому випадку ряд об'єктів розглянуто з точки зору індивідуальності кожного та віднайдення таких рис, які раніше не траплялися ⁴³⁷.

Проблематичним у філософії В. Віндельбанда та Г. Ріккерта Є. В. Спекторський вважає поняття культури, яке, на його думку, недостатньо чітко визначене у їхніх працях. Вчений висновує, що для них це «просто человеческая история, и притом специально “идиографическая”, т. е. частноописательная, занимающаяся неповторяющимися личностями и событиями» ⁴³⁸. При цьому, як зазначає Є. В. Спекторський, баденські неокантіанці визнають існування ідіографії в фізичних науках, що ще більше заплутує справу. Принципово ж таке розуміння культури та «наук про культуру» є для вченого неприйнятним, адже воно зобов'язує «ограничить круг наук о человеческом мире исключительно эмпирическими,

⁴³⁴ Див.: Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. [пер. с нем., общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова]; сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. М.: Республика, 1998. С. 52.

⁴³⁵ Див. там само. С. 55.

⁴³⁶ Див. там само. С. 75.

⁴³⁷ Див. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С. 76.

⁴³⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 14.

описательными науками и принципиально отрицает возможность абстрактных и рациональных наук об этом мире, наук, как выражаются Виндельбанд и Риккерт, “номотетических”»⁴³⁹. Таким чином, філософи ігнорують такі науки про людину, як правознавство, економіку, соціологію та навіть етику, яка, як переконаний Є. В. Спекторський, може і повинна вибудувати власні закони з точністю математики. Крім того, поняття оцінки, що ґрунтує культурні науки як особливі поруч із природничими, в такому контексті для філософа є виключно суб’єктивним, що загрожує довільними висловлюваннями в науковому дискурсі.

Важливо зауважити, що критика Є. В. Спекторським поняття «наук про культуру» та пов’язаної з ними методології не видається нам цілком справедливою. Проблема полягає, насамперед, в ігноруванні вченим матеріального та формального аспектів у відокремленні Г. Ріккертом наук про культуру від наук про природу, що й мало наслідком «ототожнення» ним понять культури (матеріальне) та історії (формальне). Крім того, Є. В. Спекторський зауважує визнання неокантіанцями застосування ідіографічного методу в фізичних науках, але чомусь не звертає увагу на протилежний процес – застосування генералізуючого методу в науках про культуру, про який пише Г. Ріккерт у контексті використання загальних понять у дослідженнях явищ культури⁴⁴⁰. Серед останніх Г. Ріккерт називає декілька прикладів досліджень у науках про культуру, де генералізуючі поняття трапляються часто, і які Є. В. Спекторський вважає несправедливо викресленими з кола наук про культуру: мовознавство, політична економія, юриспруденція. Крім того, Г. Ріккерт наголошує на розмежуванні понять цінності та оцінки⁴⁴¹. За Г. Ріккертом, визнання значущості та співвіднесення з цінністю певного явища лежить в основі історичної науки, адже дозволяє виділяти із загального потоку подій ті культурні факти, на які історик

⁴³⁹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк 14.

⁴⁴⁰ Див.: Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С. 106.

⁴⁴¹ Див. там само. С. 94.

спрямовує своє дослідження. Натомість оцінювання певного значущого явища як поганого чи хорошого не мається на увазі й, отже, не може характеризувати історичний метод чи науку.

Таким чином, критика Є. В. Спекторським визначення гуманітарних наук як наук про культуру, яке обґрунтували В. Віндельбанд та Г. Ріккерт, не враховує низки принципових тез, які висувають філософи. Водночас присутньо «науки про культуру» баденських неокантіанців та «моральні науки» Є. В. Спекторського мають спільну основу – людину як творця певної реальності, що не тотожна природній. Це концептуальне зближення особливо оприявнилось у праці Є. В. Спекторського «Християнство і культура», яку ми детально проаналізуємо згодом.

На думку філософа, саме здатність до моральності є ознакою виходу людини з природного середовища й нетотожності фізичному об'єкту, тож «под моральными науками мы понимаем науки о моральных существах, т. е. существах, обладающих или, по крайней мере, могущих обладать разумом и волею и сообразно с этим поступать»⁴⁴². Слідом за І. Кантом, вчений не обмежує таку здатність лише людьми, адже розумність – не тотожна людськості.

Як бачимо, це визначення моральних наук є досить формальним, що, на перший погляд, суперечить наміру Є. В. Спекторського вирішувати конкретні проблеми суспільствознавства, який став його методологічною настановою після розчарування в неокантіанстві. Однак далі автор пояснює, що такий високий рівень абстрактності необхідний «только в чистой этике, которая благодаря этому приобретает необходимую точность и по отношению к конкретному моральному миру становится на высоту, аналогичную геометрии и чистой математики в их отношении к физическому миру»⁴⁴³. На його переконання, чиста етика повинна будувати власні закони з математичною строгістю та точністю. Сфера її аналізу лежить передусім у

⁴⁴² Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 19.

⁴⁴³ Там само. Арк. 20.

царині людського мислення та волі (почуття – меншою мірою), де вона «берет эти элементы [...] во всей их чистоте, потенцирует их, доводит до полной ясности и точности»⁴⁴⁴. Етика, що розглядає свідомість і волю в чистому вигляді, є вершиною в ієрархії моральних наук, як математика у фізичних науках.

Натомість психологія працює з тими ж об'єктами – свідомістю та волею «только в связанном и притом более или менее отрывочном виде»⁴⁴⁵, і серед інших моральних наук вона є найбільш віддаленою від чистої етики і найближчою до перехідної між моральними та фізичними науками сфери психофізики. Таке розуміння психології Є. В. Спекторський поділяє з О. Л. Блоком, на думку якого ця наука займається вивченням низьких, підсвідомих або несвідомих аспектів людської психіки – межових із фізіологією⁴⁴⁶.

Зазначимо, що саме переконання Євгена Спекторського в можливості та необхідності етики як раціональної та «чистої» науки стало підставою для критики ним баденських неокантіанців Вільгельма Віндельбанда й Генріха Ріккєрта у питанні про визначення та іменування суспільних наук. На думку вченого, визначення суспільних наук як ідеографічних, по-перше, не окреслює культуру як особливий об'єкт науки і, по-друге, обмежує ці науки лише емпіричними та описовими на протигагу номотетичним. Отже, як було зазначено, «эти моменты в сущности изгоняют из круга наук о человеке правоведение, экономику, социологию и даже, строго говоря, этику, которая может и должна строить свои законы с точностью, не уступающей математической»⁴⁴⁷. Такий погляд на суспільствознавство для філософа є неприйнятним.

⁴⁴⁴ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 18.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ Див.: Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 60.

⁴⁴⁷ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 14.

Між чистою етикою (моральним аналогом геометрії та чистої математики) та психологією Є. В. Спекторський розташовує, за відомим принципом, усі інші науки, які він вважає моральними. Так, правознавство «не в смысле догматической юриспруденции, а в смысле естественного права, изображающего ее quae reumque accidit в мире споров и притязаний людей друг к другу»⁴⁴⁸, філософ трактує як моральну соціологію – аналог фізики. Психологію Є. В. Спекторський зараховує до власне моральних наук лише в тому разі, коли вона займається «психикою в тесном смысле, т. е. такими душевными явлениями, в которых человек, по больше части только смутно, познает себя и себе подобных как существа моральные, т. е., обладающие сознанием и волею, или, по Аристотелю, дианоэтическими и этическими способностями»⁴⁴⁹. Психологію, що вивчає інші вияви людської особистості та поведінки, які не завжди потрапляють під його визначення морального і класифікуються радше як фізіологічні, він відносить до фізики або психофізики – залежно від об'єкта. Психологія серед моральних наук та історія є для Є. В. Спекторського моральним аналогом біології «и вообще естественноисторических наук»⁴⁵⁰.

Таким чином, Є. В. Спекторський будує класифікацію моральних наук синхронно до фізичних, аналогічним чином ґрунтуючись на принципі зростаючої віддаленості від логіки – найбільш універсальної та абстрактної науки: «По мере конкретизации моральных наук их чистота и априорность конечно все более и более убывает»⁴⁵¹. Як бачимо, попри відмову Є. Спекторського від неокантіанства, ідея чистих апріорних принципів у етиці залишилася для вченого засадничою, проте не вичерпною для суспільствознавства.

⁴⁴⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 21.

⁴⁴⁹ Там само. Арк. 17.

⁴⁵⁰ Там само. Арк. 21.

⁴⁵¹ Там само. Арк. 20.

Варто провести ще одну паралель із класифікацією наук О. Л. Блока, в основі якої лежить ієрархічна послідовність ідеалів (істини, краси, добра і справедливості), що різною мірою втілюються в різних науках. Є. В. Спекторський пояснює цю градацію в системі О. Л. Блока на прикладі ідеалу справедливості: «Этот специально юридический идеал является для политики таким же высшим критерием, каким этическое добро является для юриспруденции, эстетическая красота – для этики и логическая истина – для эстетики. Применение его к политике, также как и всякое применение высших принципов к более обширной области, соединяется со значительной утратой его первоначальной чистоты»⁴⁵². Розуміння ступеню втілення різних ідеалів у науках забезпечує вивчення різноманітності політичного світу без надмірних очікувань та розчарувань. Натомість ієрархія наук за принципом віддаленості від універсальної науки логіки (геометрія, фізика, біологія у фізичних науках, і чиста етика, правознавство й історія та психологія в суспільних) відображає погляди Є. В. Спекторського на наукове знання загалом, адже, як уже було згадано, найдостовірнішою наукою для вченого є раціональна наука. Є. В. Спекторський окремо розглядає приклади раціонального, абстрактного та емпіричного типу наук серед суспільних.

Варто зазначити, що в класифікації наук дослідження суспільного життя раціонального типу займають проміжне місце між фізичними та моральними науками і тому називаються психофізичними. Попри всю важливість такого застосування математичного аналізу в тих ділянках суспільствознавства, де це доречно, Є. В. Спекторський слушно зауважує, що «от такого анализа ускользают как единичный человек, рассматриваемый в смысле существа психического и морального, так и большая часть проявлений человеческого общежития»⁴⁵³. Для вченого зміст суспільних наук не вичерпується тим, що може бути раціоналізовано та обчислено.

⁴⁵² Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. С. 56.

⁴⁵³ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 88.

Тож не дивно, що Є. В. Спекторський вказує на слабкість Е. Вейгеля, який у своєму прагненні обчислити все (в тому числі – моральний світ) «стал почти маньяком, стал всюду усматривать числа и числа»⁴⁵⁴. Водночас він виокремлює запропоновані Е. Вейгелем спроби математичного аналізу суспільного життя, що заслуговують на увагу. Наприклад, зазначає Є. В. Спекторський, «Вейгель выделил экономическую проблему ценности, как такую проблему, которая может и должна быть поставлена и решена математическим путем»⁴⁵⁵. Цю тезу раціоналіста Є. В. Спекторський переймає, адже приклад істини рівня раціональної науки з царини суспільствознавства він вбачає саме «в некоторых дедукциях деонтологической нравственности, вроде категорического императива, или же в некоторых онтологических проблемах, вроде экономической проблемы ценности»⁴⁵⁶. Однак, як уже було сказано, раціональні істини далеко не вичерпують усього суспільствознавства, що суттєво відрізняє Є. В. Спекторського від Е. Вейгеля.

Окрім раціональної, Є. В. Спекторський виділяє абстрактну науку – «низшую в сравнении с рациональной наукой, но высшую в сравнении с накоплением единичных фактов»⁴⁵⁷. Вимогам такого типу науковості цілком відповідають юридичні поняття, що містять узагальнення реального стану речей, і які, зазначає вчений, вирости із побутового матеріалу суспільного життя, як і юриспруденція загалом. Саме до такого типу науки тяжіло суспільствознавство, починаючи з XIX ст., після відмови від раціональної науки, яка була проголошена метафізикою. Новим орієнтиром стала біологія та інші абстрактні природознавчі науки.

Оскільки завдання філософської критики полягає у відокремленні метафізики від науки, розмежуванні двох відмінних царин людського

⁴⁵⁴ Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист. С. 35.

⁴⁵⁵ Там само. С. 37.

⁴⁵⁶ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 111–112.

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 101.

пізнання, Є. В. Спекторський, розглядаючи суспільствознавство як абстрактну науку, наголошує на необхідності такого розрізнення. Така необхідність зумовлена хибним використанням суспільствознавцями абстрактних понять, внаслідок чого науковий статус отримують «притчи и иносказания социологов т. н. органической школы или же догматические теории государства как лица, союза, общей воли и т. п., теории общества, права, социального процесса, социальных факторов и т. д.»⁴⁵⁸. Філософ зауважує, що ці та подібні абстрактні поняття були вживані суспільствознавцями не номіналістично, вбачаючи в поняттях лише узагальнення конкретних речей, а реалістично – визнаючи за ними окреме трансцендентне буття. Окремі дослідники⁴⁵⁹, зазначає вчений, замість реальних осіб та взаємин між ними, засвідчених історично чи в інший спосіб, «оперируют умозрительными или фиктивными понятиями, иногда просто своими публицистическими мечтами, нередко принимают только эти понятия и мечты за нечто действительно живое и конкретное и даже противопоставляют их живой действительности, как чему-то несущественному или вовсе не существующему»⁴⁶⁰. У такій ситуації завдання філософської рефлексії полягає в тому, аби показати неправомірність вживання подібних фікцій як таких, що вільні від деонтології, ґрунтовані строго емпірично, й подання їх як абстрактних законів на зразок природничо-наукових.

Як уже відомо, найменшим ступенем достовірності й можливості доведення Є. В. Спекторський вважає звичайну констатацію фактів, їхнє зібрання й оцінку. Зведення можливостей та завдань суспільствознавчої

⁴⁵⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 106–107. Детальнішу критику органічної теорії у працях мислителя див.: Спекторский Е. В. Органическая теория общества // Записки Общества истории, филологии и права при Имп. Варшавском университете. 1904. Вып. 3. 25 с.

⁴⁵⁹ Є. В. Спекторський згадує метафізичне розуміння О. Контом людства та трактування П. Натюрпом індивіда як фікцію.

⁴⁶⁰ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 104–105.

науки до таких елементарних дослідницьких задач стало можливим через розчарування в раціональній та абстрактній науках, внаслідок чого «то, что является недостатком во всякой науке, именно отсутствие обобщений, было объявлено особым преимуществом общественных наук. Но это, конечно, не более, как самоутешение»⁴⁶¹, зазначає Є. В. Спекторський. Вчений визнає, що «философская рефлексия не может признать своим делом такую теоретическую резигнацию многих современных обществоведов, их отказ от высших абстрактных форм»⁴⁶². Попри строгу настанову на критичний перегляд суспільствознавства, критика не може обмежити суспільні науки констатацією одиничних фактів й повинна визнати правомірність та істинність окремих їхніх узагальнень, прикладами яких є вже названі раціональні істини.

Узагальнюючи роботу критичної частини філософської рефлексії щодо суспільних наук, Є. В. Спекторський підкреслює продуктивну її роль у відокремленні науки від метафізики, а також достовірного знання від недостовірного, що має привести «не к теоретическому неверию и нигилизму, а, напротив, к бодрому научному идеализму»⁴⁶³. Ми побачили, як Є. В. Спекторський переосмислює останній на основі раціоналізму, відійшовши від неокантіанського його розуміння.

Таким чином, суспільствознавство у Є. В. Спекторського отримує легітимацію на всіх рівнях достовірності та доказовості науки: від раціональних істин чистої етики – до фіксації окремих фактів історією. Впорядкування знання про суспільність, його класифікація та відмежування від інших видів знання (метафізики) стає новим завданням філософії, відмінним від суто спрямовувальної функції, як це бачив Є. В. Спекторський в ранній період творчості. Основи власної класифікації знань він вибудовує, спираючись на ідеї Е. Вейгеля, що стосуються розуміння наукової

⁴⁶¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 109.

⁴⁶² Там само. Арк. 110.

⁴⁶³ Там само. Арк. 112.

достовірності та раціональності, розмежування науки та метафізики. Як і новочасний філософ-раціоналіст, Є. В. Спекторський констатує незвідність морального до фізичного. У раціоналістичному ключі він переосмислює також ідеї свого вчителя О. Л. Блока щодо системи наук.

Позитивним елементом критичної рефлексії суспільних наук Є. В. Спекторського є створення їхньої теорії. Її розгляду буде присвячено наступний підрозділ нашої роботи.

2.4. Генетична теорія суспільних наук

Є. В. Спекторського

Визначивши методологічні принципи розгляду наук Є. В. Спекторського та розкривши зміст його генетичних досліджень історії суспільствознавства та розробленої ним класифікації наук, звернімося до генетичної і психологічної теорії суспільних наук, яку вчений вважав «наиболее целесообразной для самопознания современного обществоведения»⁴⁶⁴. На нашу думку, ця теорія не просто продовжує працю Є. В. Спекторського «Очерки по философии общественных наук» на теоретичному рівні, а й узагальнює його багаторічні дослідження з філософії суспільних наук та містить важливі висновки щодо співвідношення суспільствознавства й етики, які лягли в основу пізніших ключових праць мислителя.

Генетична теорія Є. В. Спекторського є водночас продовженням його міркувань про особливості суспільних наук і, великою мірою, полемікою з раніше пріоритетними для нього філософськими школами та напрямками – зокрема неокантіанством марбурзького напрямку і новочасним раціоналізмом. Тож особливу увагу Є. В. Спекторський приділяє відмежуванню

⁴⁶⁴ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 3.

філософської критики загалом і генетичної теорії зокрема від «теорії пізнання», передусім у їхньому відношенні до суспільних наук.

Вчений наголошує, що основна проблема, яка цікавить теорію пізнання – «о познании физического мира вещественной природы при посредстве психического мира человека»⁴⁶⁵, – дотична до суспільствознавчої проблематики вельми віддалено, оскільки суспільствознавство не зосереджене на пізнанні матеріальної природи. Підставовою для суспільних наук є, як зауважує філософ, більш загальна філософська проблема взаємин духу і матерії, яка обумовлює вчення про свободу, волю, відповідальність, цілі, можливості окремої людини й людства загалом. Але вона значно перевищує потенціал «теорії пізнання», перейнятої виключно взаємодією розуму та чуттєвих предметів.

Той значущий для суспільних наук аспект проблеми, на який «теорія пізнання» не поширюється, формально розв'язує моральна філософія «с ее специальными проблемами свободы, добродетели, долга, нравственного закона, проблемами уже не теоретического, а практического разума»⁴⁶⁶, а матеріально – «всякого рода практические индивидуальные или же социальные стремления и идеалы»⁴⁶⁷. Є. В. Спекторський пояснює, що ідеали можна розглядати як теорії пізнання суспільствознавства, оскільки вони по-новому висвітлюють явища суспільного життя, і ці нові перспективи розуміння сприяють перегляду звичних об'єктів суспільствознавства та відкриттю нових. Однак, така «парадигмальна» роль суспільних ідеалів не зближує їх із «теорією пізнання», зауважує вчений. Розвиток моральних і соціальних ідеалів відбувається переважно поза впливом окремих «теорій пізнання» і незалежно від них, а випадки їхньої взаємодії з останніми приводять до «неясности и синкретизму, или же к интересным не столько с

⁴⁶⁵ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 129.

⁴⁶⁶ Там само. Арк. 132.

⁴⁶⁷ Там само.

логической, сколько и историко-литературной стороны личным унием»⁴⁶⁸. Цей стан справ підтверджує потребу розробки теорії суспільних наук, зосередженої на власне суспільствознавчих проблемах та об'єктах і незалежної від «теорії пізнання».

Така теорія, на думку Є. В. Спекторського, «свободна как от диалектики, или бесплодно бьющейся среди неразрешимых противоречий или впадающей то в риторику, то в софистику, так и от метафизики»⁴⁶⁹, може існувати у трьох формах: деонтологічній, трансцендентально-онтологічній та генетичній. Перша перейнята побудовою нормативного ідеалу майбутньої науки (достовірної та істинної); друга має на меті встановлення принципів вічної науки, для якої не є важливими ні минуле, ні майбутнє; третя теорія вичерпується дослідженням та описом походження проблем науки. Усі три форми теорії науки доповнюють одна одну і, на переконання Є. В. Спекторського, співвідносяться як політика, теорія та історія в суспільствознавстві.

Перший компонент теорії – деонтологічний – має значення регулятиву та орієнтиру для наук, що тільки-но виникли: «тогда для рефлексии после нетрудной критики более или менее первобытной наличной ненаучности только и остается, что смелою рукою набрасывать программу будущей науки»⁴⁷⁰, яка може ніколи й не втілитись у життя. Царина можливостей, що постають перед наукою в такій ситуації, здається безмежною, і, як зазначає вчений, така множинність нездійсненого споріднює деонтологію з метафізикою. Однак філософ переконаний, що творчий потенціал обох уже вичерпаний інтелектуальною історією людства, адже «возможно ли в наше время широкое метафизическое построение, которое при ближайшем разборе не оказалось бы материализмом, спиритуализмом, идеализмом, панлогизмом, пантеизмом, деизмом и т.д., которое, словом, не повторяло бы прежних

⁴⁶⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 135.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 135–136.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 138.

построений?»⁴⁷¹. Відповідь Є. В. Спекторського негативна і для метафізики, і для деонтологічних теорій суспільствознавства. Щодо останніх, то він стверджує регресивну тенденцію у їхньому становленні: від ідеалу раціональної науки у XVII та XVIII ст. деонтологія поступово відмовилася на користь абстрактної науки першої половини XIX ст. і врешті-решт дійшла до віри в конкретну описову науку. Таким чином, деонтологічна теорія постає в очах Є. В. Спекторського регресивною та нездатною на продуктивне осмислення суспільствознавства. Можемо припустити, що тут має місце прихована критика неокантіанської зосередженості на цілепокладанні в науковому пізнанні та культурній творчості.

Щодо трансцендентально-онтологічної теорії Є. В. Спекторський зазначає, що вона «предполагает наличность или по крайней мере возможность науки [...] рациональной, т. е. исходящей из априорных понятий, определений и аксиом, из которых дедуктивным путем выводится система науки, притязающей на вечное и неизменное значение»⁴⁷². Успіх цієї теорії означав би тотожність мислення і буття (або ж поглинання першого другим) через виключення з компетенції суспільних наук усіх конкретно-історичних явищ, оскільки була б можлива їхня тотальна заміна формальними поняттями та відношеннями на зразок геометричних об'єктів. Однак, зважаючи на драматизм реального життя, Є. В. Спекторський застерігає від спроб реалізувати таку теорію, які повторюватимуть розробки раціоналістів XVII ст. (Т. Гоббса, Б. Спінози й ін.) та їхній невдалий проєкт раціональної соціології.

Таким чином, ядром теорії суспільних наук Є. В. Спекторський вважає генетичний метод, який у спеціальному значенні слова означає аналіз історії науки, а в широкому – оприявлення теоретичної цінності й неперехідного значення окремих положень та методів наук. Оскільки актуальні проблеми наук «таковы, что их нельзя решить, не выяснив предварительно их

⁴⁷¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 138.

⁴⁷² Там само. Арк. 145.

генезиса»⁴⁷³, Є. В. Спекторський переконаний, що ретроспективний аналіз понять, концептів і проблем (свободи волі, прогресу в історії тощо) є неодмінною складовою ефективного поступу наук.

Першим кроком генетичного методу є пояснення причин та обставин виникнення певних теорій і тверджень, не оскаржуючи положень цих теорій: «Понять в этом смысле какую-нибудь теорию – это значит, независимо от нашего отношения к ее принципиальной ценности, рассмотреть ее как нечто во всяком случае данное и найти ей объяснение в тех потребностях и условиях (теоретических или иных), среди которых она возникла и приобрела авторитет»⁴⁷⁴. Адекватне висвітлення усіх обставин існування теорії передбачає, на думку вченого, залучення позанаукових історичних даних, що, своєю чергою, має полегшити визначення наукових положень, які мають абсолютне, вічне значення. У контексті суспільствознавства, уточнює вчений, мова йде про такі елементи, що мають значну та тривалу в часі цінність і можуть служити регулятивами наукового пізнання для найближчого майбутнього. Виявлення таких елементів перевищує завдання історії науки і потребує генетичної теорії.

Варто порівняти ці міркування Є. В. Спекторського з тим, як вчений розумів психологічну теорію в ранній період творчості. Під впливом неокантіанської гносеології філософ визнавав найбільш вагомим розгляд наук з точки зору логіки: «Логической проблеме принадлежит конечно первенство в порядке принципиальном...»⁴⁷⁵, адже такий аналіз бере до уваги насамперед усезагальність та об'єктивність. Психологічне (або історичне) дослідження науки передує логічному, якщо йдеться про генетичне дослідження, і звертається до індивідуальної чи соціальної суб'єктивності. Як пояснює Є. В. Спекторський, психологічне пояснення прослідковує джерело певних поглядів у науці «в известных более или менее

⁴⁷³ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 149.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 155.

⁴⁷⁵ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 114.

не сознаваемых субъективных предрасположениях или стремлениях лиц, высказывающих эти взгляды»⁴⁷⁶. Близьке до психологічного історичне пояснення націлене на встановлення зв'язків між науковим світоглядом та суспільними умовами й потребами певної епохи. Однак психологічний розгляд «...сам по себе никогда не вводит в объективность, ведь оно в том именно и состоит, чтобы находить те или иные субъективные основания и объяснения всему, что до сих пор принималось и принимается за объективное»⁴⁷⁷. Отже, психологічний аналіз науки в ранній період творчості був для Є. В. Спекторського лише підготовкою до розгляду наукового поступу з точки зору логіки. Для вирішення наукових проблем вчений закликав покинути «суб'єктивную почву психологических догадок и объяснений и вступить на путь логических стремлений ума к объективности»⁴⁷⁸.

Натомість у пізнішому рукописі «Вопросы критики и теории общественных наук» вчений переосмислює значення генетичного аналізу. Як він пише, генетична теорія виявляє «чистий» (апріорний) зміст пізнавальної діяльності людської душі та може мати назву психологічної теорії науки в особливому сенсі – нетотожному експериментальним дослідженням елементарних психічних реакцій чи психології окремих вчених, адже «только крайний скептицизм, переходящий уже в софистику, может видеть в науке ли науках не более как чередование довольно значительного числа субъектов, называемых учеными людьми и высказывающих по всяким вопросам разные суждения, обыкновенно именуемые научными»⁴⁷⁹. Є. В. Спекторський також вважає за необхідне наголосити, що психологічна рефлексія про науки має на меті пояснення шляхів окремих наук, а не їхню заміну чи обґрунтування всіх інших наук у психології. Остання, як було розглянуто в попередньому

⁴⁷⁶ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 10.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 114–115.

⁴⁷⁸ Там само. Арк. 115.

⁴⁷⁹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 159–160.

підрозділі, є межевою наукою – фізичною, оскільки розглядає несвідому діяльність душі, і моральною, оскільки працює також з волею. Психологія науки Є. В. Спекторського виявляє «чистий» зміст пізнання, тож може бути асоційована лише з психологією як моральною наукою.

Наука, переконаний Є. В. Спекторський, має ядро вічних й незмінних істин, свідченням чого є чисті й раціональні науки, а також неперехідні й позаособові елементи наук абстрактного та описового типу. Саме ці посутньо наукові проблеми та методи, незалежні від окремих осіб, уможливають психологію науки, яка «всюду ищет объективные элементы науки»⁴⁸⁰, а не зосереджується на окремих діячах чи явищах. Науковий світогляд, який бачить науку саме як просту сукупність вчених, теорій та думок, не поєднаних в ціле, Є. В. Спекторський позначає як номіналізм. Вчений розглядає проблему номіналізму та реалізму як таку, що попри своє схоластичне походження, презентує вічне протистояння примату одиничного або загального⁴⁸¹. Своєю чергою, висловлюючи засадниче твердження про те, що «действительно существует наука, как таковая, самодовлеющая», Є. В. Спекторський мислить як реаліст, оскільки «верит в науку, в то, что она движется вперед, прогрессирует»⁴⁸².

Розглядаючи принципове співвідношення номіналізму та реалізму, Є. В. Спекторський визнає необхідність реалістичного підходу там, де закінчується пізнання одиничного і починається пояснення. Саме загальні поняття стають необхідним посередником при пізнанні світу: «когда начинается не простое познание фактов в их взаимных соотношениях, а их объяснение, тогда открывается повод для широкого пользования универсалиями всякого рода в виде гипотез и даже фикций, методологическое значение которых уже даже для конструкции фактов в

⁴⁸⁰ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 162.

⁴⁸¹ Спекторский Е. В. Номинализм и реализм в общественных науках // Юридический вестник. 1915. Кн. IX. С. 5–44.

⁴⁸² Там само. С. 5.

последнее время сделалось предметом особого внимания в теории науки»⁴⁸³. Наука, як зазначає Є. В. Спекторський слідом за Аристотелем – це завжди знання загального, тож номіналістичним пізнанням окремих фактів не обійтися.

Таким чином, розуміючи науку як не просто сукупність окремих вчень та наукових шкіл, а таку сферу мислення, де присутні неперехідні елементи, Є. В. Спекторський відповідним чином будує свою генетичну теорію. Він зазначає, що «понятая в широком смысле философской психологии науки генетическая теория, опирающаяся на экспертизу истории и психологии в тесном смысле, представляет, для начала, по крайней мере, наиболее целесообразный тип теории общественных наук»⁴⁸⁴.

Варто звернути увагу на суттєву відмінність реалістичного погляду на науку, розвинутого Є. В. Спекторським у працях 1910-х рр., від його розуміння наукового поступу та ролі в ньому філософії в ранній період творчості. У лекціях, прочитаних у Варшаві й виданих 1903 р., вчений стверджує, що необхідно критично переглянути окремі уявлення наук про завдання та засоби науки, «отправляясь от общефилософского взгляда на цели и средства не отдельных наук, а науки вообще. Чтобы не впадая в односторонность, рассуждать о ней, необходимо встать вне и выше отдельных специальностей и вступить на путь критической философии»⁴⁸⁵. Під впливом неокантіанства Є. В. Спекторський був переконаний, що філософська критика (енциклопедія наук) повинна спрямовувати науки, чітко визначаючи їхні цілі та ідеали. Вивчення окремих наук – без загальнонаукового ідеалу – не задовольняє Є. В. Спекторського: «Одно объяснение отдельных наук с их изолированными, а иногда и противоречащими друг другу представлениями о задачах изучения и

⁴⁸³ Спекторский Е. В. Номинализм и реализм в общественных науках. С. 36.

⁴⁸⁴ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 164.

⁴⁸⁵ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 11.

средствах к их осуществлению еще не объединяет ни этих задач, ни этих средств»⁴⁸⁶.

Натомість генетична теорія не встановлює теоретичних цілей, а «стремится лишь раскрыть те цели, те регулятивные идеи, которые вызывают науку к жизни»⁴⁸⁷. Варто наголосити на цій зміні перспективи філософії щодо наукового пізнання у творах Є. В. Спекторського – роль філософської критики тепер спрямована на перегляд чинних наукових теорій та їхній генетичний аналіз, а не на керівництво науками за допомогою ідеалів⁴⁸⁸. Те саме стосується наукового методу. Дослідницьке завдання полягає не в пошуку універсального методу для усіх наук, а в тому, щоб виявити особливості формування кожної окремої науки, з'ясувати, «почему именно эти науки приобретают такое значение регулятивного научного познания вообще»; що ж до питання про метод, то воно «приложится к этому уже само собою»⁴⁸⁹. Отже, метод, на думку Є. В. Спекторського, займає проміжне становище між науковими цілями та результатами, «его самостоятельное значение не слишком велико»⁴⁹⁰.

Прояснивши питання методу, Є. В. Спекторський конкретизує напрямки роботи генетичної теорії та виділяє п'ять аспектів науки, які вона висвітлює: 1) телеологія науки; 2) діалектика науки; 3) семантика наук; 4) індивідуалізація науки; 5) соціологія науки.

Телеологія науки займається цілями, регулятивними ідеями, «теоретическими тенденциями» науки, серед яких найважливішими є синтетична (тяжіння до найменшого числа аксіом та законів), естетична (ідеї гармонії, симетрії та порядку в світі), фізична (орієнтація на механістичну науку XVII ст.) і моральна. Моральна тенденція, наголошує вчений, є найважливішою, тож «настоящей теорией познания социальных наук по

⁴⁸⁶ Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Арк. 11.

⁴⁸⁷ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 1. Арк. 165.

⁴⁸⁸ Це зближує його з О. Блоком, який досліджував втілення ідеалів в науці.

⁴⁸⁹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 168.

⁴⁹⁰ Там само. Арк. 166.

преимуществу является психология их моральной телеологии»⁴⁹¹, тобто чиста етика, що встановлює засадничі принципи поведінки людини як моральної істоти.

Моральні ідеали вкрай важливі в суспільному житті, адже їхнє втілення реально змінює дійсність та впливає на соціальне життя і його пізнання: «социальная деонтология обладает значительной познавательной, эвристической ценностью, позволяя нам более или менее удачно ориентироваться в той онтологической загадке, которую представляет действительное общежитие, и даже делать в нем открытия»⁴⁹². Прикладом впорядкування суспільного життя з огляду на певний ідеал є постання демократичного ладу в низці європейських суспільств.

Діалектика науки відображає боротьбу проблем, теорій і точок зору. Динамічність та почасти суперечливість процесу пізнання, на думку Є. В. Спекторського, забезпечує невпинний розвиток науки і вберігає від догматизму. Внутрішня діалектика «имеет место тогда, когда известное утверждение при его последовательном развитии переходит в утверждение, прямо-таки противоположное, когда известное понятие содержит в себе зародыш своей антитезы»⁴⁹³. Прикладом такої діалектики є моральна філософія І. Канта, в якого свобода людини означає свідоме підкорення необхідності морального імперативу. Натомість зовнішня діалектика постає результатом зіткнення різних проблем і теорій.

Діалектичний характер наукового поступу підтверджується антиноміями, приклади яких можна знайти і в природничих, і в моральних науках. Відомою в історії філософії є антиномія неперервності й переривчастості, зазначає Є. В. Спекторський. Попри тяжіння до неперервності у фізичному світі, у царині морального та соціального панує переривчастість: «Историю мы мыслим в отрывочных фактах, эпохах,

⁴⁹¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 189.

⁴⁹² Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 192.

⁴⁹³ Там само. Арк. 199–200.

періодах, право – в системах різко обмежених в просторі і в часі. Преривно наше особисте і соціальне поведіння, представляюче постійні скачки, постійні революції. Нарешті, вся наша деонтологія, вся наша мораль ґрунтується на преривності, на свободі, на скачках від причини до цілей, від існуючого до належного»⁴⁹⁴. Такий характер морального буття людини зумовлює загальнонаукову тенденцію до переривчастості, резюмує філософ.

Крім того, типовими для наукового пізнання антиноміями є протиставлення загального (абстрактного й раціонального) та індивідуального, конкретного, а також протилежність достовірності та реальності. Є. В. Спекторський зауважує, що друга антиномія винятковим чином оприявилася в XVII ст., коли механіка, як зразкова наука, дуже точно описувала реальність, залишаючись при цьому наукою раціональною. Однак антиномія сповна проявилася в моральному світі, адже раціональне знання про людину було достовірним, хоча і входило в конфлікт з дійсністю⁴⁹⁵.

Семантика наук – теорія понять і термінів, що ними оперують науки, перш за все – суспільні, в яких «принято занадто бездумно користуватися незвичайно неопределеними і багатозначними абстрактними поняттями»⁴⁹⁶. Плутанина в словах, на думку Є. В. Спекторського, означає неясність предметів, що ними позначаються й, отже, породжує сумнів у відповідних науках⁴⁹⁷.

Про потребу семантики Є. В. Спекторський міркував і раніше, зазначаючи, що історія формування термінології є багато в чому заплутаною та багатозначною, адже протягом століть «всевозможные значения понятий

⁴⁹⁴ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. № 2. Арк. 204–205.

⁴⁹⁵ Див. Там само. Арк. 206–212.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 215–216.

⁴⁹⁷ Поняття семантики суспільних наук проаналізоване нами у тезах доповіді: Слободян О. Р. Проблема мови у науці та семантика суспільних наук очима Євгена Спекторського // Слово і невисловлюване. Тези дванадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 23–24 березня 2017 р.) / упоряд. В. Корчевний. К.: «Університетське видавництво Пульсари», 2017. С. 109-110.

сплетались, наслаивались, вытесняли друг друга и вообще вступали в самые разнообразные сочетания»⁴⁹⁸. Ці різноманітні комбінації значень потребують історичного аналізу. Натомість ствердження істинності понять на основі їхнього абстрактного значення, спроби визначення термінів у їхній усталеності є, як зауважує вчений, завжди умовними: «...гораздо целесообразнее взойти к историческим корням и разветвлениям подлежащих выяснению понятий; и среди этих разветвлений всегда найдут свое место и свое объяснение те значения, которые с такою гордостью и независимостью дедуцируются априорными теоретиками как единственно истинные»⁴⁹⁹.

Тому семантика як генетична реконструкція значень слів є для суспільних наук обов'язковою. «Под семантикою общественных наук, – роз'яснював він, – мы понимаем теорию их терминов и понятий, генетическое исследование этих терминов». Генетичний тут виступає синонімом історичного. Таким чином, генетичного аналізу власної історії та понять особливо потребують саме суспільні науки, що впродовж історії зазнали численних впливів з боку як природничих наук, так і філософії.

Індивідуація науки означає врахування того факту, що науку творять окремі вчені, й «это обстоятельство, небезразличное, по крайней мере в историческом отношении, уже в области математических и физических наук, приобретает большое, в иных случаях решающее значение в области наук общественных»⁵⁰⁰.

Є. В. Спекторський зазначає, що до особистостей та їхніх вчень в історії науки можна ставитися догматично або психологічно. Перший підхід означає некритичне прийняття сказаного за істину та намагання виправити протиріччя (наприклад, спосіб, у який схоласти читали і трактували Біблію). Альтернативою такого розгляду індивідуальних праць, єдино можливою для генетичного методу, є пояснення протиріч, які «сводятся тоже к единству, но

⁴⁹⁸ Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире. С. 4–5.

⁴⁹⁹ Там само. С. 5.

⁵⁰⁰ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 220.

не искусственному единству непогрешимой будто бы системы, а к естественному единству живой личности, ее интересов, ее впечатлений, ее живого взаимодействия с умственной и общественной средой во всем ее драматизме»⁵⁰¹. У такому контексті оприявлення складності та багатогранності філософа (наприклад, І. Канта чи К. Маркса, чиї вчення не позбавлені суперечностей) є достойним та необхідним завданням.

Соціологія науки – встановлення зв'язку суспільних наук із соціальним середовищем. Є. В. Спекторський пояснює, що вибрав саме таку назву для цього аспекту дослідження науки, адже, очищена від метафізики, соціологія «стала нарицательным для всех случаев связи между разными проявлениями коллективной жизни людей, будь эта связь согласием, или борьбою»⁵⁰², і найкраще передає характер взаємодії суспільствознавства та соціальної дійсності.

Як бачимо, і класифікація наук Є. В. Спекторського, і багаторівневий аналіз суспільствознавства генетичною теорією підтверджує розуміння вченим суспільних наук як моральних, тобто наук про людину як істоту, наділену розумом і волею, здатну чинити згідно зі своїми принципами та цілями.

Прикладом застосування генетичної теорії до суспільствознавства є аналіз Є. В. Спекторським правознавства і шляхів його пізнання як моральної науки у курсі лекцій «Пособие к лекциям по энциклопедии права» (1917)⁵⁰³.

Енциклопедію права Є. В. Спекторський розуміє як теорію юридичного пізнання, тобто юридичну гносеологію, яка передбачає самопізнання правознавства не як синтезу юридичної догматики чи вчення про соціальні фактори правової реальності, а як пізнання юридичної науки у її специфічних рисах. Зазначимо, що вчений згодом реабілітував для себе поняття теорії

⁵⁰¹ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 222.

⁵⁰² Там само. Арк. 232–233.

⁵⁰³ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. Вып. 1-й. К.: Тип. «Работник», 1917. 132 с.

пізнання, мотивуючи це неунікністю гносеологічних питань в юриспруденції, які краще вирішувати свідомо і продумано ⁵⁰⁴. На наш погляд, філософ вклав у це поняття генетичну теорію пізнання науки, про яку йшлося раніше.

Є. В. Спекторський наголошує, що теорія юридичного пізнання не вказує на ідеальний образ юридичної науки, якою вона мала би бути в майбутньому (так Є. В. Спекторський розумів поняття енциклопедії у ранній творчості). Натомість вона має розглядати ту юриспруденцію, яка вже існує: «что и как она познает? Какой тип научного познания или иной духовной деятельности представляет она? Каково отношение этого типа к иным типам научного познания и, значит, каково место юриспруденции в системе человеческих знаний?» ⁵⁰⁵ – відповіді на ці питання і будуть енциклопедією права.

Вчений констатує, що сучасний йому стан розробки цієї дисципліни незадовільний, адже це питання або зовсім не досліджують, або застосовують до юриспруденції загальні висновки пізнання фізичного, психологічного чи соціологічного. Однак юридична гносеологія входить до специфічної категорії морального пізнання, принципово відмінного від психологічного і фізичного, що вимагає іншої точки зору, для якої «люди не только тела, подчиненные физическим законам, или субъекты душевной жизни, подчиненные психическим законам, но еще и лица подчиненные моральным

⁵⁰⁴ Є. В. Спекторський визнає, що певний час дотримувався думки про те, що юриспруденція та теорія пізнання недотичні – зокрема перша частина праці «Очерки по философии общественных наук» демонструє аргументацію вченого на користь цієї позиції. Так, філософ був переконаний, що проблема теорії пізнання «с ее бесконечною и почти безнадежной диалектикой познающего субъекта и познаваемого объекта, с ее почти смешными сомнениями и недоумениями относительно реальной действительности, чрезвычайно далека от юриспруденции с ее трезвым реализмом и надежным опытом» (Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия // Юридический вестник. 1913. Кн. II. С. 83). Однак згодом вчений був змушений визнати, що «юриспруденция, в сущности, непрерывно решает вопросы теории познания, но решает бессознательно и далеко не всегда удачно, и что поэтому ясная и определенная теория познания вообще и теория юридического познания в частности является для нее насущною необходимостью» (Там само. С. 84).

⁵⁰⁵ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 12.

законам и по сему способные к притязаниям и ответственности, к правам и обязательствам»⁵⁰⁶. Тільки в етичному розумінні такі поняття як особа, річ, воля, провина, претензія, відповідальність, власність тощо отримують свій справжній юридичний сенс.

У цьому контексті вважаємо за доречне вказати на важливе розрізнення між етикою як філософською наукою та суспільствознавством, яке робить сучасний український філософ Віктор Аронович Малахов. Він наголошує на тому, що «філософію загалом і етику як філософську дисципліну неможливо звести й до того, що досі зветься в нас суспільними науками або суспільствознавством у широкому розумінні слова»⁵⁰⁷. Як зазначає В. Малахов, філософія та етика зосереджуються на людині як такій, цілісності її буття та присутності у світі. Суспільне існування людини проблематичні для етики лише частково – тією мірою, якою людина спеціально потрапляє у поле її зору в контексті суспільних питань та впливів. Тому, як зауважує В. А. Малахов, «ми маємо підстави розглядати й філософію, й етику зокрема передусім як дисципліни гуманітарні, як галузі знань про людину в цілісності її життєвих проявів»⁵⁰⁸, а не як суспільні науки чи їх складову.

Отже, у працях 1910-х рр. Є. В. Спекторський намагається раціонально осмислити мораль у суспільно-науковому контексті за допомогою філософії та теорії пізнання. Для мислителя принциповим є питання моральності суспільствознавчих наук, тож ключові питання їхньої методології вчений розробляє на основі філософії та у філософських категоріях, що підтверджує думку В. А. Малахова про філософський характер етичного.

Визнання Є. В. Спекторським метафізичного не як такого, що повинно бути виключене з царини наукового, а як одного зі способів мислення у науці, і як обов'язкової реальності для мислення етичного, стало поворотним

⁵⁰⁶ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 12

⁵⁰⁷ Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посібник. 3-тє вид. К.: Либідь, 2001. С. 27.

⁵⁰⁸ Там само.

у творчості мислителя. У наступному розділі ми детально розглянемо дослідження Є. В. Спекторського у царині морального і правового та їхнього відмежування від соціології. Ці пошуки опори для етичних принципів, що врешті-решт привели мислителя до християнства, і постануть предметом нашого подальшого аналізу.

Висновки до розділу 2

Еволюція філософських поглядів Є. В. Спекторського була пов'язана з переосмисленням ним ролі філософії в науці. Вчений відмовився від ідеї цілепокладання, яку розробляв раніше на ґрунті марбурзького неокантіанства, і яка в царині наукового знання означала спрямування розвитку наук у визначеному філософією напрямку. Натомість він зосередив свої дослідження на проблемі походження суспільствознавчих понять та ідей, які розробляв на основі генетичного методу, що передбачав ретельний аналіз проблеми в історичній ретроспективі. Історико-філософські розвідки вченого привели його до визнання соціальної фізики XVII ст. переломним епізодом у взаєминах між філософією, природознавством та суспільствознавством. Аналізуючи проєкт раціональної соціології XVII ст., Є. В. Спекторський розкриває його принципову ваду, що полягала у спрощеному, механістичному розумінні людини та її соціального життя, неврахуванні особливого значення культури та історії.

Основною філософською проблемою, виявленою Є. В. Спекторським в історії становлення суспільних наук, є трактування людини як моральної істоти, наділеної свободою волі та розумом. Тож його власна класифікація наук побудована саме на такій інтерпретації людини, а також на ідеалі раціональної науки. Розробляючи цю класифікацію, Євген Спекторський спирався, до певної міри, на систему новочасного філософа-раціоналіста Ергарда Вейгеля, яка ґрунтується на розрізненні природних та надприродних об'єктів і визнанні математичного пізнання найбільш достовірним. Однак на

відміну від Е. Вейгеля Є. В. Спекторський вважає неможливим «обчислити» моральний світ людини. Крім того, наголошуючи потребу в розмежуванні науки і метафізики, він визнає їхню схожість та близькість, а також необхідність останньої з огляду на глибоку метафізичну потребу людини.

Переосмисливши значення філософії в науці – від керівництва до рефлексії, Є. В. Спекторський звертає особливу увагу на багаторівневий аналіз окремих наук генетичною теорією та віднайдення у них неперехідних, вічних елементів. Зasadничим для вченого є розуміння науки як певної цілісності – тобто схильність до реалізму й визнання обмежених можливостей номіналістичного пізнання в науці. Розуміючи суспільні науки як моральні, Є. В. Спекторський наголошує на необхідності визнання особливої метафізичної реальності таких понять, як добро, зло, закон, культура тощо, для морального пізнання в етиці та правознавстві. Включення метафізики в царину етичного відкрило Є. Спекторському шлях до розробки етичних та суспільствознавчих питань на основі християнства, які будуть детально розглянуті в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3

ДОСВІД ОБҐРУНТУВАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА НА МЕТАФІЗИЧНИХ ЗАСАДАХ У ТВОРЧОСТІ Є. СПЕКТОРСЬКОГО

3.1. Вчення Є. В. Спекторського про правознавство як моральну науку в контексті російської філософії права початку ХХ ст.

Як з'ясовано вище, у класифікації наук Є. В. Спекторського суспільствознавство було потрактоване як моральна наука, ґрунтована на особливому розумінні людини і суспільства. Міркування вченого про моральність як визначальну характеристику людини та моральний вимір суспільних наук увиразнені у його філософсько-правових працях, які в цьому розділі будуть розглянуті в контексті російської філософії права початку ХХ ст. та полеміки з прихильниками психологічного підходу до права.

Крім того, предметом нашої уваги постане творчий доробок Є. В. Спекторського за часів його перебування в еміграції (1920–1951), який охоплює праці філософського, літературознавчого та правознавчого напрямку. Суспільствознавча проблематика в цей період висвітлена філософом з перспективи християнства, на основі якого він переосмислює своє розуміння людини, суспільства і культури, не відмовляючись від ідеалів раціональності та науки.

Зрештою, в цьому розділі буде проаналізовано витoki та логіку звернення Є. В. Спекторського до християнської метафізики, пошуки вченим шляхів примирення розуму і віри, а також його системний погляд на суспільствознавство у контексті напрацювань філософії науки та етики середини ХХ ст.

Розробка проблем суспільствознавства привела Є. В. Спекторського до пошуку визначальної риси наук про людину, якою, на його переконання, є моральність. У цьому контексті особливого значення набули дослідження вченого у царині філософії права, яке він розумів як «моральну соціологію», тобто нормативну науку, великою мірою дотичну до емпіричної реальності.

Варто зазначити, що філософсько-правова тематика була надзвичайно актуальною в інтелектуальному середовищі Російської імперії на початку ХХ ст. Дослідники вважають ідею відродження природного права вагомим складовим російського духовного ренесансу кінця ХІХ – початку ХХ ст. і пов'язують її з потребою нової ідеології для російського суспільства в ситуації модернізації, кризи політичної системи, суспільних реформ та правової свідомості громадян ⁵⁰⁹.

Як тогочасні фахівці ⁵¹⁰, так і сучасні дослідники ⁵¹¹, зараховують Євгена Спекторського до кола провідних мислителів Російської імперії початку ХХ ст., які розробляли найбільш дискутовані філософсько-правові питання (Павло Новгородцев, Лев Петражицький, Богдан Кістяківський, Сергій Котляревський, Євген Трубецькой, Микола Бердяєв, Сергій Булгаков, Борис Вишеславцев, Федір Степун, Семен Франк та ін.).

Найбільш впливовими філософами і теоретиками права, які створили оригінальні концепції та своїми доробками визначили основні напрями філософсько-правових студій у таких наукових центрах Російської імперії, як Московський, Санкт-Петербурзький та Київський університети, були вже згадувані у попередніх розділах Павло Іванович Новгородцев, Лев

⁵⁰⁹ Див.: Поляков А. В. П. И. Новгородцев и идея «возрожденного естественного права» как коммуникативная проблема // *Философия права: П. И. Новгородцев, Л. И. Петражицкий, Б. А. Кистяковский / под ред. Е. А. Прибытковой. М.: Политическая энциклопедия, 2018. С. 57.*

⁵¹⁰ Див.: Зеньковский В. В. *История русской философии. С. 774, Лосский Н. О. История русской философии / пер. с англ. М.: Советский писатель, 1991. С. 387.*

⁵¹¹ Див.: Жуков. *Религиозный смысл философии права П. И. Новгородцева // Философия права: П. И. Новгородцев, Л. И. Петражицкий, Б. А. Кистяковский / под ред. Е. А. Прибытковой. М.: Политическая энциклопедия, 2018. С.79.*

Йосифович Петражицький та Богдан Олександрович Кістяківський. З усіма ними, як з'ясовано вище, Є. В. Спекторський мав особисті та професійні контакти. Задля того, аби увиразнити його філософсько-правовий доробок, а також виявити міру впливу на нього з боку зазначених колег, варто бодай окреслити їхні уявлення щодо права, моралі та взаємин між ними, адже саме це питання привертало особливу увагу тогочасних філософів права і було одним із центральних у творчості Є. В. Спекторського.

П. І. Новгородцев започаткував школу «відродження природного права», прихильники якої вбачали основу права в етичних ідеалах. Як зазначає П. І. Новгородцев у програмній статті, вміщеній у збірнику «Проблемы идеализма» (1902), «требуется именно возрождение естественного права с его априорной методой, с идеальными стремлениями, с признанием самостоятельного значения за нравственным началом и нормативным рассмотрением»⁵¹². Завдання природного права, на думку П. І. Новгородцева, полягає не в тому, щоб пояснити дійсність, а щоб указати ідеальні шляхи розвитку суспільства, що неможливо в межах історизму та позитивізму. Оскільки моральна проблема має принципово апіорний характер, посутньо вона також недоступна для історичного та позитивістського методу, як і для науки загалом: «Мораль проявляет свою особенность именно в том, что она судит независимо от закономерности, раскрываемой наукой; она имеет свою собственную закономерность»⁵¹³. Мораль та її прояви можна вивчати з історичної точки зору, однак важливо розуміти обмеженість такої перспективи.

Вивчення права П. І. Новгородцев розгортає у три етапи: 1) аналіз формально-позитивної догматики в межах дійсного права; 2) аналіз права як емпіричного, внутрішнього, психічного переживання індивіда (у вченні Л. Й. Петражицького); 3) етична теорія права, що базується на розумінні його

⁵¹² Новгородцев П. И. Нравственный идеализм в философии права (К вопросу о возрождении естественного права) // Манифесты русского идеализма / сост. и коммент. В. В. Сапова. М.: Астрель. С. 228.

⁵¹³ Там само. С. 241.

як нормативної вимоги. На переконання П. І. Новгородцева, філософський аналіз нормативного поняття права повинен привести до його основ, які неодмінно є моральними, «поскольку каждое: “ты должен” порождает вопрос о нравственной основе этого долженствования»⁵¹⁴. Право, як наголошує мислитель, розглянуто тут як явище і закон життя особистості та як абсолютну внутрішню цінність – тобто цілком в етичних категоріях.

Подолання розриву між дійсним і належним, на думку П. І. Новгородцева, є філософським завданням, що виходить за межі як науки, так і моральної філософії: «...в высшем метафизическом синтезе, в предположении конечной объективной цели начала бытия и долженствования сочетаются высшей связью»⁵¹⁵. Визнання метафізичного виміру для морального та правового буття особистості у пізнішій творчості П. І. Новгородцева мало результатом звернення до християнського світогляду.

Філософсько-правова концепція П. І. Новгородцева та аргументація мислителя розвивалися в тому числі у тривалій полеміці з Л. Й. Петражицьким. Як влучно зазначає сучасний російський дослідник Андрій Васильович Поляков, «интеллектуальная оппозиция и очно-заочный диалог этих мыслителей может рассматриваться как противостояние идеализма и реализма в философии права, как борьба “метафизического” и “реалистического” подходов»⁵¹⁶.

Якщо у П. І. Новгородцева вивчення права як психологічного явища є лише етапом на шляху до нормативного пізнання права, то з іменем Л. Й. Петражицького пов'язують розробку психологічної теорії права. У праці «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» (1907) вчений зазначає, що правові явища та їхні елементи існують виключно у психіці тих, хто переживає відповідні емоції та приписує собі чи іншим

⁵¹⁴ Новгородцев П. И. Нравственный идеализм в философии права. С. 253.

⁵¹⁵ Там само. С. 266.

⁵¹⁶ Поляков А. В. П. И. Новгородцев и идея «возрожденного естественного права». С. 57.

людям певні права або обов'язки. Л. Й. Петражицький впевнений, що «все учение современной юриспруденции о субъектах, так же как и о других элементах права и о праве вообще, покоится на том принципиальном недоразумении, что поиски за подлежащими объектами производятся совсем не в той сфере, где они имеются»⁵¹⁷, тобто поза психікою людини. Пізнанню «фантазмів» (правових обов'язків та норм) Л. Й. Петражицький протиставляє інтроспективний метод, тобто спостереження за правовими явищами під час їхнього переживання суб'єктом⁵¹⁸.

Етичні явища, до яких слід застосовувати інтроспективний метод, Л. Й. Петражицький ділить на імперативні (моральні) та імперативно-атрибутивні (правові). Перші мають однобічний характер, тобто ґрунтуються виключно на нашій добрій волі щодо іншої людини, яку вона не може від нас вимагати. Натомість імперативно-атрибутивними вважаються такі явища, що мають у собі обов'язок, який інша сторона завжди може від нас вимагати. У такому випадку наш обов'язок постає «связанностью по отношению к другому, он закреплен за ним как его добро, как принадлежащий ему заработанный или иначе приобретенный им актив»⁵¹⁹. Як висновує Л. Й. Петражицький, наші права присутньо є «боргами» інших осіб, тобто закріпленими за ними обов'язками щодо нас. Таке визначення права обмежує його до психічного переживання особи.

Нам видається слушною оцінка психологічної теорії вже згаданим вище Андрієм Поляковим, який вказує на неорганічне поєднання в ній елементів класичної та некласичної науки. Як зазначає дослідник, Лев Петражицький побачив у праві те, чого до того не зміг помітити ніхто, а саме, «внутренний, эмоциональный, “связывающий” и одновременно

⁵¹⁷ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Лань, 2000. С. 325.

⁵¹⁸ Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. СПб.: Типография Ю. Н. Эрлих, 1908. С. 31.

⁵¹⁹ Петражицкий Л. И. Теория права и государства. С. 57–58.

побуждающий аспект права, невозможность мыслить право вне субъекта»⁵²⁰. З іншого боку, спроба Л. Й. Петражицького вибудувати теорію на моністичній основі, тобто психічному світі індивідуума⁵²¹, належить класичній раціоналістичній парадигмі науки та логічно приводить вченого до спрощення суспільно-політичної реальності й ігнорування багатьох складних соціальних і правових явищ. Л. Й. Петражицький створив суперечливу теорію, адже послідовно відстоюючи психологічну точку зору, він не залишив місця для об'єктивних елементів права, які потребують виходу за межі суб'єктивності й визнання інших індивідів. А. В. Поляков слушно вказує на те, що лише за умови визнання об'єктивного існування інших, а не сприйняття їх як суб'єктивних фантазій, і стає принципово можливим саме імперативно-атрибутивне переживання.

Підхід одного із критиків Л. Й. Петражицького – Б. О. Кістяківського – називають плюралістичним, адже вчений наголошував на недостатності як психологічної теорії права, так і нормативного підходу П. І. Новгородцева, які, на його думку, не здатні охопити право у всіх його проявах.

Так, Б. О. Кістяківський стверджує, що об'єктом дослідження Л. Й. Петражицького є не право, а правова психіка – поняття надто широке і нетотожне праву. З іншого боку, вчений слушно зауважує, що розгляд лише правової психіки надмірно звужує поле дослідження, адже «правовые переживания, которые только и включает в себе понятие права Л. И. Петражицкого, не способны охватить ни системы правовых норм, ни

⁵²⁰ Поляков А. В. Лев Петражицкий и его теория права // Философия права: П. И. Новгородцев, Л. И. Петражицкий, Б. А. Кистяковский / под ред. Е. А. Прибытковой. М.: Политическая энциклопедия, 2018. С. 188.

⁵²¹ Значимо, що Є. В. Спекторський також вбачає суттєву обмеженість такого спрощення Л. Петражицьким правової реальності. У своїх спогадах він зазначає, що «Л. Петражицкий по специальности был хороший цивилист, но совершенно чуждый философии. Он заинтересовался, было, правовой деонтологией, или, как он выражался, политикой права. И подобно тому, как это в XVII веке делал Дома, он собирался связать ее с христианством. Но потом он свел всю правовую проблематику к психологическому самонаблюдению и изучению таких эмоций, как “голод-аппетит”» (Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 380).

тем более правовых учреждений»⁵²² й освітлюють останні лише тією мірою, якою вони постають у психіці людини. Б. О. Кістяківський трактує такий обмежений підхід до аналізу установ, що втілюють об'єктивоване право, як ігнорування всієї сучасної йому правової культури; мислитель розуміє право насамперед як одне із культурних благ людства, як витвір людського духу, заперечувати реальність якого безглуздо⁵²³.

Розробка етико-нормативної теорії права П. І. Новгородцевим, на переконання Б. О. Кістяківського, не враховує такої риси нормативної природи права, як двоякість: «наряду с этическим элементом в праве играет громадную роль элемент логический»⁵²⁴ (останній має виняткове значення для практичного правознавства). Ту ж помилку робить і учень П. І. Новгородцева І. О. Ільїн, змішуючи нормативне поняття права та логічні конструкції, тобто систему правових понять. Як наголошує Б. О. Кістяківський, у конструкціях право може розглядатися без предикату буття, однак нормативне поняття права не може розглядатися поза реальністю права⁵²⁵. З іншого боку, нормативне поняття права не вичерпує його реальності, а повинне бути доповнене. Визначаючи право як «и государственно-организационное, и социальное, и психологическое, и нормативное явление»⁵²⁶, Б. О. Кістяківський висновує, що необхідними є чотири відповідні поняття права – незвідні одне до одного та унікальні у своїй перспективі дослідження права.

В іншій роботі Б. О. Кістяківський розглядає методологію науки про право і зауважує невизначеність самого її характеру, адже ця наука формувалася під впливом різних, часто протилежних теорій⁵²⁷. Серед

⁵²² Кістяковский Б. А. Реальность объективного права // Б. А. Кістяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 285.

⁵²³ Див. там само. С. 325–327.

⁵²⁴ Кістяковский Б. А. Реальность объективного права. С. 294.

⁵²⁵ Див. там само. С. 308.

⁵²⁶ Там само. С. 312.

⁵²⁷ Кістяковский Б. А. Методологическая природа науки о праве // Б. А. Кістяковский. Избранное: в

останніх автор виділяє догматичну юриспруденцію, психологію і соціологію, орієнтуючись на які, вчені відштовхувалися від відповідних засновків про природу та функції права. Окремий розгляд права у рамках кожної із названих наукових парадигм є виправданим та правильним, однак орієнтація науки про право винятково на одну із них, на думку Б. О. Кістяківського, є методологічно хибною. Натомість вчений наголошує на потребі орієнтації науки про право на всю сукупність гуманітарних наук, об'єднаних не еkleктично, а системно філософією культури, як вона потрактована баденською школою неокантіанства: «...гносеолого-методологические принципы гуманитарно-научного знания могут быть вполне выяснены только в связи с основными началами философии культуры»⁵²⁸.

Констатуючи необхідний зв'язок між наукою про право і філософією, Б. О. Кістяківський водночас визнає, що допоки перша розвивалася в напрямку, вказаному філософським знанням, їй природно не були властиві стійкість та всезначимість, характерні для наукового знання. Набуття цих якостей не гарантувалось і позитивізмом, який просто узагальнював результати емпіричних наук. Врешті-решт розуміння потреби зважати на суто наукові досягнення у царині права оприявнилось у спробі Г. Когена зорієнтувати етику на юриспруденцію⁵²⁹. Цю розробку Б. О. Кістяківський оцінює позитивно: «...когда Г. Коген ориентирует свою этику на догматической юриспруденции, он вместе с тем ориентирует ее и на самом праве, действующем, осуществляющемся и определяющем жизнь современных обществ»⁵³⁰. Цей факт є визначним у історії правознавства, адже наукове знання у Г. Когена стало матеріалом для побудови філософської системи, і «теперь и философия почувствовала потребность

2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 359–388.

⁵²⁸ Там само. С. 373.

⁵²⁹ Ми аналізували оцінку Є. В. Спекторським цієї спроби у першому розділі роботи. Б. Кістяківський визнає слушність розуміння Є. В. Спекторським наміру Г. Когена орієнтувати етику на догматичне правознавство.

⁵³⁰ Кистяковский Б. А. Методологическая природа науки о праве. С. 385.

искать опоры в научном знании, вырабатываемом одною из отраслей науки о праве»⁵³¹. Б. О. Кістяківський, таким чином, робить висновок про емпіричний характер науки про право і вказує на необхідність критичної перевірки її методології.

Отже, Б. О. Кістяківський розглядає співвідношення етики і права, наголошуючи на науковому аспекті права, висвітленому догматичною юриспруденцією, яке й має формувати філософську й етичну теорію. Звертаючи увагу на злиття понять етики й права у свідомості російського народу, вчений наголошує на їхній відмінності й неможливості замінити правове етичним: «На одной этике нельзя построить конкретных общественных форм. Такое стремление внутренне противоречиво, оно ведет к уничтожению и дискредитированию этики и окончательному притуплению правового сознания»⁵³².

Для Є. В. Спекторського проблема співвідношення морального і правового набула виняткової важливості у зв'язку з питанням про визначення гуманітарних наук як моральних й трактуванням права як моральної соціології, про що частково йшлося у другому розділі нашої роботи. Варто детальніше розглянути погляди Є. В. Спекторського на мораль, право і науку про право та провести паралелі з окресленими теоріями П. І. Новгородцева, Л. Й. Петражицького та Б. О. Кістяківського.

Питання про сутність права у Є. В. Спекторського тісно пов'язане із поняттями етики та норми. Вчений зазначає, що право та етика необхідно об'єднані особливим етичним ставленням до людей і їхніх вчинків, що підводить ці поняття під особливий моральний світогляд («жизнепонимание»), посуточно відмінний від психологічного та фізичного світоглядів. Моральний світогляд ґрунтується на двох засадничих

⁵³¹ Кістяковський Б. А. Методологическая природа науки о праве. С. 386.

⁵³² Кістяковський Б. А. В защиту права. (Задачи нашей интеллигенции) // Б. А. Кістяковський. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 590.

принципах, що становлять необхідну основу для теорії етичного пізнання: на свободі волі («полной возможности каждого лица поступать так или иначе и сообразно с этим исполнять или не исполнять свою нравственную или юридическую обязанность») ⁵³³ та переконанні в об'єктивному існуванні норми належного – понять добра і зла, справедливості та несправедливості, що скеровують поведінку людини та дають критерії для її оцінки.

Як зазначає Є. В. Спекторський, до цих двох основних передумов морального світогляду часто додають ще дві, які традиційно вважаються необхідними, однак не є такими принципово та методологічно: надприродне джерело деонтологічних норм (як правило, таким є Бог) і поняття відплати (прижиттєвої чи посмертної). Філософ переконаний, що за умови достатнього розвитку моральної свідомості обов'язок приймається людиною вільно, без санкції чи нагороди. Отже, вчений висновує, що «предпосылка возмездия, как и предпосылка высшего авторитета, могут быть отвергнуты без ущерба для нравственного жизнепонимания или, по крайней мере, для этического познания» ⁵³⁴. Проте свобода людини та норми належного відкинуті бути не можуть.

Поняття норми для Є. В. Спекторського в аспекті проблем етики і права є ключовим, а в контексті питань правознавства нормальне й етичне вживаються вченим синонімічно: «Проблемы правоведения, как и все вопросы, связанные с понятием нормы, нормального, носят моральный характер в широком смысле» ⁵³⁵. Прояснюючи цю тезу, Є. В. Спекторський відмежовує юридичне розуміння ⁵³⁶ від фізичного, психологічного,

⁵³³ Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 65.

⁵³⁴ Там само. С. 66.

⁵³⁵ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 40.

⁵³⁶ Для опису особливостей етичного оцінювання подій Є. В. Спекторський використовує образ Феміди, що, на нашу думку, влучно передає суть справи: «Этический суд над преступлениями совершается в особой искусственной обстановке, которая в двойном отношении сознательно отвлекается от эмпирической действительности: во-первых, Фемиде надевает на глаза повязку, чтобы не быть лицеприятной, чтобы не видеть лица преступника, чтобы вся его индивидуальность, вся его история, весь эмпирический детерминизм инкриминируемого деяния не смущали ее; а во-вторых, на самого преступника

соціологічного, і визначає як моральне, ґрунтоване на уже вказаних двох постулатах – свободи волі й обов'язковості норм належного.

Визначаючи співвідношення науки та життя, Є. В. Спекторський описує їх у термінах двох систем – системи життя і системи думки. Соціологічні системи націлені на адекватне відображення дійсності в тому вигляді, в якому вона постає; перетворення цієї дійсності відповідно до певних цілей характеризує політичну систему; та система, що не описує, а конструює належне, є моральною. У цьому контексті Є. В. Спекторський виокремлює і систему права: «Юридические системы, имеющие дело с нормами и отношениями, которые действуют, т.-е. обязательны в данном организованном обществе, занимают как бы промежуточное место между системами социологическими и моральными, онтологическими и деонтологическими»⁵³⁷. З одного боку, юриспруденція вивчає усталений порядок певного об'єднання людей (общества), який реально існує, діє, і стійкість якого свідомо підтримується. З іншого боку, юридичні системи приписують певні норми поведінки – норми належного. «В поисках за синтетическими принципами юридические системы обращаются то к внутренней логике данного общества, то к внутренней логике той или иной политики или этики»⁵³⁸, що робить ці юридичні системи цікавими не лише для філософії чи історії права, а й для практичної юриспруденції.

На думку мислителя, право – це «такие правила человеческого поведения, которые обладают внешнею принудительною силою не общественною, а государственною»⁵³⁹, і лише правовий порядок

надевается маска нравственной личности, обладающей свободной волей и поему связанной деонтологической нормой; и под этой маской он уравнивается со всеми другими людьми в качестве равно свободного, равно морального существа или лица» (Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 67). Фізичний суд, зауважує вчений, відбувається з протилежних позицій – злочинця прискіпливо розглядають саме як тілесну істоту, і в його тілесній будові шукають причини скоєного. Добра і зла чи свободи волі в цьому вимірі не існує.

⁵³⁷ Спекторский Е. В. Теория солидарности // Юридический вестник. 1916. Кн. XIII (1). С. 2.

⁵³⁸ Там само.

⁵³⁹ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 20.

уможливило організоване життя суспільства, зберігаючи свободу індивіда. Іншими двома видами правил, що регулюють поведінку людей, але самі по собі є недостатніми для життя суспільства, Є. В. Спекторський називає мораль (має силу лише внутрішнього зобов'язання) і звичаї (визнані суспільством зобов'язання).

Виходячи з такого визначення права, вчений виділяє чотири особливості юридичних норм. По-перше, це етичні норми, які розглядають вчинки людей з перспективи їхньої відповідності об'єктивно існуючому морально належному. По-друге, юридичні норми регулюють претензії («притязання») осіб – особисті, майнові суспільні тощо. Такого ґатунку претензії, як правило, визнаються людьми, із чого вчений робить висновок, що «признаваемые нормальными в организованном обществе притязания и образуют то, что называется правом»⁵⁴⁰. По-третє, юридичні норми регулюють відносини між людьми. По-четверте, юридичні норми можливі винятково в суспільстві з певним рівнем соціальної організації. Саме існування суспільства призводить до виникнення взаємних претензій у його членів; через моральну необхідність ці претензії можуть бути оцінені за об'єктивними критеріями та правилами, а через соціальну необхідність ці правила мають силу.

Попри спільну моральну перспективу розгляду людського життя й діяльності, між правом і мораллю є ряд значних відмінностей і якісного, і кількісного характеру. На переконання Є. В. Спекторського, вони поглиблюються із розвитком суспільства та ускладненням процесів, що у ньому відбуваються: «а это уже создает драматизм общественной жизни, исключаящей полное совпадение и безмятежную гармонию между правовыми нормами и представлениями о нравственно должном»⁵⁴¹. Часто мораль випереджає право, тож останнє часто є колишньою мораллю, а дійсна мораль – майбутнім правом (наприклад, законодавче визнання відміни

⁵⁴⁰ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 21.

⁵⁴¹ Там само. С. 42.

рабства, або переважна частина соціального законодавства). Проте Є. В. Спекторський зауважує три принципові відмінності між правом і мораллю.

По-перше, мораль містить лише обов'язки, натомість право ґрунтоване на претензіях. Прикладом морального обов'язку є обіцянка, яка, однак, не має юридичної сили. Таким чином, моральне право для юриста є неможливим.

По-друге, критерієм для юридичних зобов'язань є зовнішній суд, що виносить рішення на основі дій, а не внутрішніх мотивів: «Для права изверг и праведник равноценны, если они одинаково выполняют свою внешнюю обязанность»⁵⁴². Натомість для моралі критерієм є внутрішній суд совісті. Вчений наголошує, що цю межу між приватним і публічним не варто розмивати, адже перетворення юридичних судів у моральні означало би постання інквізиції, яка вгадувала би внутрішні мотиви людей. Саме тому кримінальне право займається злочинними мотивами лише у проявленому вигляді.

По-третє, право «безжалісне» – воно вимагає виконання будь-яких формально правильних зобов'язань, незалежно від їхнього морального значення та наслідків.

Попри суттєву відмінність права і моралі, Є. В. Спекторський вказує на тенденцію до їхнього зближення. На практиці це реалізується через покладання на рішення окремих суддів, які застосовують певні норми до конкретних справ. Однак тут Є. В. Спекторський бачить певну небезпеку, особливо якщо йдеться про зближення у бік моралі, адже «объективное право всегда отличается большею или меньшею степенью точности, определенности и однозначности»⁵⁴³, що вкрай важливо для підтримання суспільного порядку. На противагу цьому, мораль суб'єктивна та багатоманітна у своїх принципах та системах, «и общеобязательная мораль

⁵⁴² Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 42.

⁵⁴³ Там само. С. 44.

является скорее мечтой философов, чем практикой повседневной жизни»⁵⁴⁴, що зумовлює більш довільні трактування морального суду, аніж суду юридичного. Тож юристам варто спиратися передусім на зовнішні гарантії свободи людей, а не на їхню внутрішню свободу і совість.

Підсумовуючи, наведемо визначення Є. В. Спекторським права «как нормального притязания»⁵⁴⁵. На думку вченого, попри велику кількість визначень поняття права, запропоноване ним визначення охоплює такі різновиди права, як об'єктивне, суб'єктивне, приватне і публічне, а також увиразнює дві ключові його характеристики: «Элемент нормального указывает на этический характер права. Элемент притязания отграничивает его от нравственности в тесном смысле»⁵⁴⁶.

Оскільки право є цариною нормальних претензій у суспільстві, правову перспективу розгляду суспільного життя Є. В. Спекторський називає моральною соціологією⁵⁴⁷, відмінною від звичайної. Для останньої, як зауважує вчений, суспільство постає як стихійне емпіричне явище, натомість моральна соціологія досліджує суспільство на основі суперечок, що доходять до судового розгляду, тобто на основі претензій, що ґрунтуються на певному нормальному суспільному порядку. Така перспектива неминуче зачіпає питання про право і справедливість, які є етичними категоріями, зауважує Є. В. Спекторський. Вчений наголошує, що через це правознавство не дорівнює соціології, яка лише описує стан справ у суспільстві, а «представляет специально нравственную социологию (*курсив мій – О. К.*)»

⁵⁴⁴ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 44.

⁵⁴⁵ Там само. С. 24.

⁵⁴⁶ Там само.

⁵⁴⁷ Див.: Слободян О. Р. Євген Спекторський про правознавство як «моральну соціологію» // VII Харківські студентські філософські читання: до 100-ї річниці публікації «Логіко-філософського трактату» Л. Й. Й. Вітгенштайна. Матеріали наукової конференції студентів та аспірантів, 13–14 травня 2021 р., м. Харків. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. С. 62–65.

освещающую и оценивающую это отношение с точки зрения известных правил должностования»⁵⁴⁸.

Проти такого розуміння правознавства можуть виступити ті, хто наполягають на зв'язку права та реального життя – прихильники «юриспруденції соціальних отношений, стремящейся всецело, без остатка, растворить всю политическую и нравственную деонтологию права в его социологической онтологии»⁵⁴⁹. Можемо припустити, що ця теза містить критичний натяк на Б. О. Кістяківського та його орієнтацію на соціологічне знання.

Попри принципову опозицію до зазначеного напрямку, Є. В. Спекторський убачає рацію в такому аргументі, адже правові суперечки здебільшого виникають не через абстрактні поняття добра і зла, а на цілком побутовому ґрунті фактичних правовідносин. Саме потреба укріпити дію усталеного порядку, відхилення від якого через правопорушення констатує суд, зумовлює значною мірою описовий характер правових норм. Вчений погоджується з тим, що юридичні інститути справді дуже цінні для пізнання суспільного ладу тієї чи тієї країни. Однак юридична соціологія чи соціологічна юриспруденція має право на достовірні висновки лише як соціологія моральна, а не фізична чи психологічна. Як наголошує Є. В. Спекторський, правові відносини між людьми – це суто моральні відносини між особами, й якщо ми, слідом за Монтеस्क'є, розуміємо юридичні закони саме як відносини, то це має сенс лише тоді, коли ми маємо на увазі моральні відносини.

Вчений визнає тісний зв'язок права і суспільства, але й наголошує на особливому розумінні суспільства у цьому контексті: «Без общества нет права. И без права, вероятно, нет общества. Но общество при этом разумеется не как арифметическая сумма или физический агрегат или биологическое общежитие, а как известный моральный союз. И юридическая

⁵⁴⁸ Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. С. 19.

⁵⁴⁹ Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 68.

социология – это социология именно такого союза»⁵⁵⁰. Будь-які інші інтерпретації суспільства для Є. В. Спекторського є неприйнятними, адже поширення цього поняття на явища поза моральним світом приводять до соціології «зоологической, химической или астрономической»⁵⁵¹. У природі ми також можемо групувати об'єкти та організми за ознаками, що властиві й людському суспільству, але лише люди здатні до моральності, відтак особливою ознакою людського суспільства є саме моральна підстава об'єднання.

Окрім небезпеки зближення правознавства з соціологією як емпіричною наукою, Є. В. Спекторський наголошує на неприпустимості застосування в юриспруденції механістичного підходу, що був характерний для соціальної фізики та соціології, яка вважала цю науку зразковою у пізнанні суспільства. Така точка зору є фізичною та, як уже було показано, докорінно відрізняється від моральної. На думку Є. В. Спекторського, цей контраст добре видно, якщо ми порівняємо розгляд того ж питання юриспруденцією та економікою. Остання, як наголошує філософ, «ставит себе специальной целью раскрыть именно механику если не всей общественной жизни в полном объеме, то по крайней мере ее хозяйственной стороны»⁵⁵². Тож необхідно чітко відокремити юриспруденцію, як науку соціально-етичного типу, від економіки, як науки соціально-фізичного типу, що має наслідком дуже різний спосіб розгляду одних і тих самих явищ соціального життя.

Також вчений не приймає визначення правознавства у рамках психологічної теорії Л. Й. Петражицького, адже «юридический акт – это совсем не субъективный душевный процесс и юридическая норма – это совсем не психологический закон»⁵⁵³. Психологічний розгляд права може

⁵⁵⁰ Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 70.

⁵⁵¹ Там само. С. 72.

⁵⁵² Там само. С. 72.

⁵⁵³ Там само. С. 77.

дати відповіді на питання про психологію права, але право як особливе моральне явище об'єктивної реальності людського співжиття, залишається для цієї теорії недосяжним.

Таким чином, правознавство для Є. В. Спекторського постає абстрактно-раціональною суспільною наукою, що працює як із ідеальними нормами належного, так і з актуальними проблемами та викликами суспільства, ґрунтуючись на розумінні людини як моральної істоти, а суспільства – як спілки моральних істот. Вчений наголошував на особливій природі морального, незвідній до фізичного чи психологічного буття.

Особлива увага Є. В. Спекторського до морального або нормативного аспекту права зблизила його з П. І. Новгородцевим та визначила напрямок філософсько-правової полеміки на сторінках журналу «Юридический вестник» за 1913–1914 рр., в якій він уточнював свою позицію. У наступному підрозділі спробуємо розглянути зміст цієї полеміки та аргументи Є. В. Спекторського на користь реальності моралі та права.

3. 2. Реальність моралі та права в концепції Є. В. Спекторського

Про виняткову актуальність проблеми співвідношення права і моралі, а також ролі права у суспільстві наприкінці XIX – на початку XX ст., свідчить низка важливих дискусій у тогочасних філософських журналах Російської імперії.

Насамперед варто згадати полеміку між знаковими постатями у російських інтелектуальних колах правознавцем-філософом Борисом Миколайовичем Чичеріним (1828–1904) та релігійним мислителем Володимиром Сергійовичем Соловйовим (1853–1900) з приводу книги останнього «Оправдание добра» (1897), предметом якої стали можливість

обґрунтування етики на засадах релігійної метафізики, свобода волі індивіда та його взаємини з суспільством⁵⁵⁴.

Наступна резонансна філософсько-правова дискусія розгорілася між Л. Й. Петражицьким і П. І. Новгородцевим з приводу монографії останнього «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве» (1901), написаної на здобуття ступеня доктора державного права (її успішний захист відбувся 22 вересня 1902 р. у Петербурзькому університеті). Л. Й. Петражицький, який був першим опонентом на захисті, ще раз виклав свої міркування і заперечення в газеті «Право» за 1902 р.⁵⁵⁵; П. І. Новгородцев відповів йому на сторінках журналу «Вопросы философии и психологии»⁵⁵⁶.

Сучасна швейцарська дослідниця Аніта Шлюхтер-Рот виокремлює два ключові питання у зазначеній дискусії: ставлення до історії філософії та поняття природного права⁵⁵⁷. Щодо першого питання, то дисертація П. І. Новгородцева мала на меті поєднання філософсько-правових вчень Канта і Гегеля задля уникнення крайнощів як суб'єктивізації, так і нівелювання ролі суб'єкта в об'єктивному русі історії. З огляду Л. Й. Петражицького, пошук відповідей на актуальні запити суспільного життя в історії філософії не може дати позитивних результатів, адже таким запитам відповідають лише новітні досягнення наукової думки. До новітніх досягнень у правознавстві Л. Й. Петражицький зараховує власну психологічну теорію права, яка, буцімто, перевершує вчення і Канта, і

⁵⁵⁴ Див.: Чичерин Б. Н. О началах этики // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн. 39. С. 599–631; Соловьев Вл. С. Мнимая критика // Там само. С. 645–694; Чичерин Б. Н. Несколько слов по поводу ответа г. Соловьева // Там само. 1897. Кн. 40. С. 772–779; Соловьев Вл. С. Необходимые замечания на «несколько слов» Б. Н. Чичерина // Там само. С. 779–783.

⁵⁵⁵ Див.: Петражицкий Л. И. К вопросу о «возрождении естественного права» в нашей программе. По поводу диссертации П. И. Новгородцева «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве», 1901 // Право. 1902. № 41. Стб. 1793–1804; № 42. Стб. 1841–1854; № 43. Стб. 1915–1927.

⁵⁵⁶ Див.: Новгородцев П. И. К вопросу о современных философских исканиях. (Ответ Л. И. Петражицкому) // Вопросы философии и психологии. 1903. № 66. С. 121–145.

⁵⁵⁷ Див.: Шлюхтер-Рот А. Дискуссия Новгородцева и Петражицкого: понятие естественного права и «защита права» // Философия права: П. И. Новгородцев, Л. И. Петражицкий, Б. А. Кистяковский / под ред. Е. А. Прибытковой. М.: Политическая энциклопедия, 2018. С. 431–436.

Гегеля. У відповідь П. І. Новгородцев звертає увагу опонента на необхідність ретельного вивчення та критичного переосмислення класичних учень, а не їх догматичного відтворення. Разом із тим, як слушно зауважує А. Шлюхтер-Рот, насправді П. І. Новгородцев переймається не стільки новим трактуванням учень Канта чи Гегеля, скільки пошуком філософського розв'язання актуальних проблем співвідношення прав та обов'язків індивіда і суспільства.

Другим дискутованим питанням стало трактування П. І. Новгородцевим природного права як певної моральної шкали для оцінки позитивного права. Прихильник позитивістського розмежування правового та морального, Л. Й. Петражицький не сприймав трактування права у моральних категоріях: він убачав у цьому змішування понять, яке веде, зрештою, до заперечення права. Натомість П. І. Новгородцев обґрунтовував необхідність розмежування позитивного права й ідеальних принципів права, адже моральні критерії повинні застосовуватися саме до останніх.

Таким чином, Л. Й. Петражицький критикував погляди П. І. Новгородцева передусім на основі власної психологічної теорії. Натомість останній сприймав цю теорію як етап у дослідженні правових явищ, визнаючи лише нормативний розгляд права.

Зазначена дискусія отримала продовження в журналі «Юридический вестник» десять років потому⁵⁵⁸. Її розпочав П. І. Новгородцев публікацією статті «Современное положение проблемы естественного права» (1913), у якій торкнувся ролі психологічної теорії права у філософсько-правовому дискурсі. Центральним питанням цієї дискусії стало поняття суспільного ідеалу. Л. Й. Петражицький наполягав на досяжності ідеалу через правову політику, скеровану психологічною теорією права. П. І. Новгородцев

⁵⁵⁸ Див.: Новгородцев П. И. Современное положение проблемы естественного права // Юридический вестник. 1913. Кн. I. С. 18–24; Петражицкий Л. И. К вопросу о социальном идеале и возрождении естественного права // Там само. Кн. II. С. 5–59; Новгородцев П. И. Психологическая теория права и философия естественного права // Там само. Кн. III. С. 5–35.

уважав таке розуміння принципово неприйнятним і критикував будь-які суспільні утопії та спроби втілити їх у життя, як загрозові для особистості. Він наполягав на тому, що ідеал може лише вказувати напрям розвитку суспільства, але його досягнення не може перевищувати цінність окремої особистості й поставати інструментом для досягнення тих чи тих цілей. Натомість в очах Л. Й. Петражицького ці небезпеки інструменталізації людини чи права не становили проблеми.

Протягом 1913–1914 рр. до полеміки на сторінках журналу «Юридический вестник» щодо природи права, його співвідношення з мораллю та суспільної ролі правового порядку долучилися Євген Спекторський, Петро Михайлов та Богдан Кістяківський.

У другому числі «Юридического вестника» за 1913 р. вийшла друком стаття Є. В. Спекторського «Юриспруденция и философия»⁵⁵⁹. У статті йшлося про важливість філософської рефлексії для правознавства й було виражено точки перетину правової та філософської проблематик у практичній філософії, метафізиці і гносеології. При цьому право Є. В. Спекторський окреслював як явище, специфікою якого є етичне пізнання, принципово відмінне від фізичного чи психологічного.

Важливим питанням, порушеним у статті Є. В. Спекторського, була проблема реальності права⁵⁶⁰. Аналізуючи цей аспект розвідки вченого у критичній статті «О реальности права» (1914), надрукованій у журналі «Юридический вестник» роком пізніше, її автор П. Ю. Михайлов⁵⁶¹ акцентує увагу на філософському підході до розгляду проблеми, властивому Є. В. Спекторському. Останній, стверджує П. Ю. Михайлов, тлумачить реальність права не як фізичну чи психологічну, а як моральну: «Итак,

⁵⁵⁹ Див.: Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 60–92.

⁵⁶⁰ Раніше до цієї проблеми звертався і Б. О. Кістяківський (див.: Кистяковский Б. А. Реальность объективного права. Критико-методологический этюд // Логос. 1910. № 2. С. 193–239).

⁵⁶¹ Див.: Михайлов П. Е. О реальности права // Юридический вестник. 1914. Кн. V(1). С. 5–52. Автор статті, Петро Юхимович Михайлов, був випускником юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету (1910) та учнем Л. Й. Петражицького.

реальность права или объективного права есть моральная реальность – таков окончательный вывод Е. В. Спекторского»⁵⁶². Піддаючи цей висновок сумніву, П. Ю. Михайлов зазначає: «Дело в том, что автор исходит в своей концепции из одного существенного методологического недоразумения, влекущего за собой ошибочность, ничтожность всех последующих рассуждений. Он указывает, что реальность права есть “моральная реальность”. Но какова эта реальность, какова, так сказать, ее “природа”, автор объяснить не может. Он пытается что-то объяснить на примерах Сената и права собственности, но на самом деле только вызывает новые вопросы»⁵⁶³.

Не знайшовши у статті Є. В. Спекторського достатніх аргументів на користь моральної реальності права, П. Ю. Михайлов вдається до контраргументації і принципової критики.

На думку послідовника Л. Й. Петражицького, виокремлення моральної реальності як окремої є недоцільним: «Дело в том, – стверджує він, – что самой-то “моральной реальности”, “моральной действительности”, как таковой, на самом деле, совершенно не существует»⁵⁶⁴. Контраргумент П. Ю. Михайлова ґрунтується на переконанні, що світ постає як єдине ціле, об'єднуючи реальне та ідеальне буття: «Идеальное бытие или вневременное бытие, являясь объектом так называемых абстрактных наук, в свою очередь, распадается на бытие идей, истин, норм или принципов, математических величин etc. Эти объекты идеального мира составляют сферу изучения особых наук, как идеология, гносеология, нормология, чистая математика и т. п.»⁵⁶⁵. Усі інші явища світу, на думку П. Ю. Михайлова, належать сущому, де існує лише дві реальності – фізична та психологічна, які вивчають відповідні науки. У сущому можлива суб'єктивність, однак в ідеальному

⁵⁶² Михайлов П. Е. О реальности права. С. 7.

⁵⁶³ Там само.

⁵⁶⁴ Там само. С. 8.

⁵⁶⁵ Там само. С. 10.

панує лише об'єктивність, причому вищого гатунку, ніж об'єктивність реального. Таким чином, постулюючи моральну реальність як об'єктивну на рівні з математичними законами, Є. В. Спекторський, на думку опонента, змішує буття і суще, а також реальне та об'єктивне. Отже, «не различая реального и идеального бытия, сводя все бытие к реальности, автор поневоле принужден создавать свои дополнительные мнимые реальности»⁵⁶⁶, які не може пояснити присутньо.

На думку П. Ю. Михайлова, Є. В. Спекторський підміняє справжнє дослідження юридичної проблеми філософським теоретизуванням щодо неї, адже не розуміє, що кожен фахівець має займатися виключно власною спеціальною справою й уникати дилетантських екскурсів до інших царин знання. Саме у дотриманні такої настанови П. Ю. Михайлов убачає причину розквіту природничих наук, орієнтованих передусім на вузьке дослідження емпіричних даних. Він заперечує взаємозв'язок між юриспруденцією та філософією, на який вказує Є. В. Спекторський, закликаючи юристів бути свідомими щодо питомих філософських проблем, які вони вирішують у повсякденній практиці, а теоретиків права – розуміти філософське підґрунтя власних вчень. Натомість П. Ю. Михайлов стверджує, що буття, істина, право як такі є різними об'єктами, та, відповідно, темами для різних наук. Він закликає чітко визначати предмет кожної і не вносити плутанини до наукової методології.

Достовірне вивчення права, на переконання П. Ю. Михайлова, можливе лише на основі психологічної теорії права й має здійснюватися емпіричним, експериментальним і досвідним шляхом. Лише у такий спосіб можна пізнати реальне право, а не вивчати «нечто нереальное, идеологическое, фантастическое»⁵⁶⁷, як це робить Є. В. Спекторський. На переконання послідовника Л. Й. Петражицького, «до появления психологического учения о праве не было научно-теоретического, опытного

⁵⁶⁶ Михайлов П. Е. О реальности права. С. 12.

⁵⁶⁷ Там само. С. 17.

познання реального бытия права»⁵⁶⁸. Лише психологічна теорія права, наголошує він, спромоглася осягнути справжню, психічну природу права й довести ефективність своєї методології, незбагненної для опонентів – П. І. Новгородцева, Б. О. Кістяківського, Є. В. Спекторського та ін. Попри це, П. Ю. Михайлов визнає можливість вивчення нормативного елементу права, але лише як нереального, ідеального явища, адже право як реальне явище потрібно чітко відрізнити від норм права як елементів ідеального буття.

Розгорнуту відповідь на критику П. Ю. Михайлова Є. В. Спекторський надав у статті «К спору о реальности права», надрукованій у тому ж числі журналу «Юридический вестник» за 1914 р.⁵⁶⁹.

Так, спростовуючи заперечення прибічниками психологічної школи моральної реальності, Є. В. Спекторський наполягає, що без неї говорити про юриспруденцію взагалі неможливо: «Гражданский status человека, его юридическая жизнь – это нечто совсем отличное от его физической и даже психической жизни»⁵⁷⁰. Юридична біографія людини відрізняється від фізичної чи психологічної, адже, наприклад, фактичне народження не означає автоматичного отримання статусу суб'єкта права і набуття низки прав (що очевидно, зокрема, при порівнянні дітей, народжених поза шлюбом, із законними нащадками). Є. В. Спекторський визнає трагізм частого незбігу фактичних подій людського життя та їхньої юридичної фіксації, однак констатує: «...пока существует юриспруденция, как таковая, она имеет дело именно с такой, несомненно искусственной, но для нее вполне реальной действительностью»⁵⁷¹. Крім того, Є. В. Спекторський звертає увагу на розрізнення психологічної та юридичної волі, адже остання завжди закріплена певним документом, що підносить її на певний надемпіричний рівень. Ще більшою мірою це стосується закону чи держави. Як зазначає

⁵⁶⁸ Михайлов П. Е. О реальности права. С. 18.

⁵⁶⁹ Спекторский Е. В. К спору о реальности права // Юридический вестник. 1914. Кн. V (1). С. 53–69.

⁵⁷⁰ Там само. С. 61.

⁵⁷¹ Там само. С. 63.

вчений, навіть за деспотичних політичних режимів суб'єктивна воля правителя обмежується об'єктивною волею держави і публічним правом, а в державах, де діє парламент чи республіканський лад, цей принцип увиразнюється ще чіткіше.

Аналізуючи настанову П. Ю. Михайлова про вузьку спеціалізацію кожної науки і необхідність займатися лише власними чітко окресленими предметами, Є. В. Спекторський звертає увагу на те, що її порушує навіть сама психологічна теорія права. І це цілком природно, адже «когда у специалистов по той или иной науке является потребность глубже проникнуть в ее содержание или охватить его в более широкой перспективе, тогда вполне естественно подняться на высоту философии, т. е. той своеобразной области умственных интересов, которая с одной стороны опирается на положительные науки, с другой же стороны дополняет и углубляет их своими специальными ресурсами»⁵⁷². Натомість намагання уникнути філософії й обґрунтувати одну науку через іншу призводить до змішування психології та права, притаманного теорії Л. Й. Петражицького. Власну позицію Є. В. Спекторський окреслює як «консервативну», адже потребу звернення до філософії він убачає саме в загрозі самобутності юриспруденції з боку нових теорій, а не у змішуванні філософії та права. Судова практика можлива і без філософського погляду, однак, на переконання вченого, «для углубления теории и практики судебного дела весьма небесполезно выяснить лежащее в его основании философское и притом специально моральное мировоззрение»⁵⁷³.

Всупереч категоричним напучанням опонента Є. В. Спекторський наголошує увагу на особливій природі юриспруденції, яку неможливо витлумачити лише в термінах психологічної теорії, адже право дійсне «не в смысле физического или психического фактора, а в смысле соответствия

⁵⁷² Спекторский Е. В. К спору о реальности права. С. 58.

⁵⁷³ Там само. С. 59.

известной принципиальной норме»⁵⁷⁴. Наука розглядає людину у трьох іпостасях: фізичній (як тіло), психологічній (як індивідуальна чи соціальна душа) і моральній. Попри те, що кожна людина одночасно є тілом і душею (чого для психологічної теорії достатньо), вона також є моральною особою, і саме це останнє має, як зазначає Є. В. Спекторський, особливе значення: «Моральное изучение видит в человеке лицо, личность с особой моральной волей, подчиненной этическим в широком смысле законам, в число которых входят и юридические нормы»⁵⁷⁵. Як моральний суб'єкт, людина здійснює оцінку (а також підлягає оцінці) з точки зору етичної норми, в категоріях добра і зла, справедливості чи несправедливості.

Тісний взаємозв'язок різних вимірів людини не означає, що фізичне чи психічне є причинами моралі: потрібно розуміти їх як емпіричні умови, вказує Є. В. Спекторський. Він порівнює моральний світ із третім виміром об'єктів, без якого людина стала б двомірною, в той час, як без психічного виміру вона перетворилась би на точку чи лінію. Так само і в суспільстві, «человеческое общежитие есть не только физическое и психическое взаимодействие людей, но также и моральное»⁵⁷⁶. Право, держава, юридичні акти та дії – явища винятково моральної реальності суспільства. «И если каждая научная область подлежит своей специальной закономерности, то, очевидно, юридическая закономерность – это не психологическая и не социологическая, а моральная; это – соответствие известного рода специально юридических актов, фактов, отношений, притязаний и т. п. известной норме действующего этического порядка»⁵⁷⁷. Моральний світ, резюмує філософ, є не витвором чиєїсь фантазії, а важливим феноменом людської культури.

⁵⁷⁴ Спекторский Е. В. К спору о реальности права. С. 65.

⁵⁷⁵ Там само. С. 67.

⁵⁷⁶ Там само. С. 67–68.

⁵⁷⁷ Там само. С. 68.

Варто зазначити, що до полеміки з П. Ю. Михайловим долучився і Б. О. Кістяківський. Аналізуючи ключові тези опонента у статті «Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии», опублікованій в журналі «Юридический вестник» в 1914 р.⁵⁷⁸, він погоджується із твердженням про наявність кризи юриспруденції в умовах динамічних соціальних змін, що виразняється як на рівні правосвідомості, так і у сфері правових теорій. Правова свідомість справді вкрай нестійка, і це наголошують представники психологічної теорії права, перейняті саме цією нестійкістю. Однак є й ті, хто у пошуках надійного опертя для правосвідомості та науки про право закономірно звертаються до філософії. Як зауважує Б. О. Кістяківський, не всі спроби ґрунтувати юриспруденцію у філософії є вдалими – передусім з огляду на недостатній рівень обізнаності юристів із філософією: «К сожалению, – констатує він, – у нас юристы часто не обладают даже элементарным философским образованием, несмотря на то, что история философии права значится в числе предметов, преподаваемых на юридических факультетах»⁵⁷⁹. Як приклад вдалого філософського керівництва для правників, яке переконливо засвідчує необхідність звернення юриспруденції до філософії та її вивчення, Б. О. Кістяківський називає вищезгадану статтю Є. В. Спекторського «Юриспруденция и философия»: «Авторитетность суждения автора в этом вопросе не может подлежать сомнению; помимо того, что он является представителем кафедры истории философии права в одном из наших университетов, он заявил о себе чрезвычайно ценными трудами по истории рационализма и его влияния на развитие правоведения»⁵⁸⁰.

Натомість у статті П. Ю. Михайлова, яку вирізняє «царственно-философский стиль»⁵⁸¹, Б. О. Кістяківський убачає приклад хибного

⁵⁷⁸ Кистяковский Б. А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии // Юридический вестник. 1914. Кн. V(1). С. 70–106.

⁵⁷⁹ Кистяковский Б. А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии. С. 73

⁵⁸⁰ Там само. С. 75.

⁵⁸¹ Там само. С. 81.

оперування філософськими категоріями буття, реальності, суцього, ідеального, адже «все установленные им определения онтологических понятий могут быть выяснены и обоснованы только в связи с той или иной системой философии»⁵⁸². Однак автор ігнорує як класичні, так і новітні системи філософії, пропонуючи власну, нічим не обґрунтовану версію розв'язання фундаментальних філософських проблем.

Крім того, Б. О. Кістяківський висловлює сумніви в інтерпретації П. Ю. Михайловим суспільних наук як виключно психологічних, згадуючи тривалі наукові дискусії щодо їхньої природи й ідентичності. При всій розмаїтості підходів ніхто з авторитетних фахівців не стверджує, що ці науки «имеют дело лишь с психической реальностью, а потому и никто не называет их психологическими»⁵⁸³, в тому числі й відомий психологіст Вільгельм Вундт (1832–1920). Натомість найбільш вживаними й теоретично обґрунтованими, на думку Б. О. Кістяківського, є поняття «науки про дух», розроблене Вільгельмом Дільтеєм (1833–1911), а також «моральні науки», започатковане Джоном Стюартом Міллем (1806–1873).

Спростовуючи твердження П. Ю. Михайлова про виключно дві реальності, відомі науці – фізичну й психологічну, Б. О. Кістяківський апелює до протилежних одна одній філософських систем В. Вундта і Г. Когена⁵⁸⁴. Очевидно, що поняття людини в науках про дух зазвичай виходить за задані опонентом рамки, адже «человек в гуманитарных науках имеется в виду не как физический и не как психический индивидуум, а как духовная или моральная личность»⁵⁸⁵. Натомість прибічники психологічної теорії права на чолі з Л. Петражицьким заперечують реальне значення духовних феноменів та хибно підміняють їх супутніми психологічними явищами. Однак, наголошує Б. О. Кістяківський, «духовные явления

⁵⁸² Кістяковський Б. А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии. С. 79.

⁵⁸³ Там само. С. 82.

⁵⁸⁴ Див.: там само. С. 85–87.

⁵⁸⁵ Там само. С. 89.

представляют нечто самое своеобразное и ценное в человеческой жизни» й аби зрозуміти їхнє самостійне реальне значення достатньо «не отрицать очевидных фактов культурного развития человека»⁵⁸⁶. Саме тому ще у згадуваній вище статті «Реальность объективного права» Б. О. Кістяківський прирівнював правові об'єкти до таких явищ культурного життя, як літературні та мистецькі твори, і доводив, що «реальность произведений литературы и искусства не физическая, не психическая, а совершенно особая. Совершенно такова же реальность объективного права»⁵⁸⁷. Усі ці вияви духовного життя і творчості людини Б. О. Кістяківський об'єднує поняттям культурного блага, якому, звісно, немає місця у психологічній теорії.

Таким чином, у полеміці з представниками психологічної теорії права Є. В. Спекторський і Б. О. Кістяківський відстоювали особливу реальність юриспруденції, яку перший пов'язував із моральним світоглядом, другий – із культурним благом. Попри певні відмінності у поглядах цих філософів-правників, обидва, як бачимо, бескомпромісно обстоювали духовний вимір життя людини, який охоплює також і сферу юриспруденції.

Подальші пошуки Є. В. Спекторським нормативної основи для суспільствознавства й обґрунтування особливого, надприродного характеру суспільних явищ привели його до християнської метафізики. Ці пошуки та їхні результати постануть предметом нашого розгляду в наступних підрозділах роботи.

3. 3. Від моральної соціології до християнської метафізики: світоглядна трансформація Є. В. Спекторського в емігрантський період творчості

Розмисли з приводу реальності юридичних явищ, про які йшлося у попередньому підрозділі, привели Є. В. Спекторського до розробки

⁵⁸⁶ Кистяковский Б. А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии. С. 90.

⁵⁸⁷ Там само. С. 96.

філософсько-правової проблематики і трактування правознавства як моральної соціології – науки, що має елементи належного, необхідні для оцінки реального стану справ у суспільстві. Серед критеріїв належного вчений називає добро і справедливість. Наступним його кроком в обґрунтуванні етичного, зробленим дещо згодом, стало віднайдення системи понять і категорій належного для всієї культури на ґрунті християнства. У цьому підрозділі ми розглянемо чинники і передумови звернення філософа до християнства та відповідних розробок у царині суспільствознавства, здійснених ним у християнській парадигмі.

Варто зауважити, що на ранньому етапі академічної кар'єри Є. В. Спекторський демонстрував доволі скептичне ставлення до християнства.

Зокрема у праці «Очерки по философии общественных наук» (1907) він визначає завдання християнської релігії в тому, аби «превратить свободных людей в рабов Божьих или, по крайней мере, в Божьих вассалов возможно более низкой степени; превратить их в существа, неспособные отвечать за свои собственные поступки и их последствия»⁵⁸⁸.

У подальших працях, присвячених історико-генетичному аналізу формування суспільствознавства, Є. В. Спекторський характеризує роль християнства як чинника заперечення свободи волі людини, який мав далекосяжні та несприятливі наслідки для суспільних наук. Зокрема в першому томі монографії «Проблема социальной физики в XVII столетии» (1910) вчений протиставляє середньовічний моральний світогляд, укорінений у церковному віровченні, раціоналістичним поглядам на світобудову новаторів і, як справедливо зазначав уже згадуваний вище О. С. Яценко, «иронически говорит о мистике, о Боге, о религии, о христианском откровении»⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып. 1. С. 66.

⁵⁸⁹ Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. С. 242.

У праці «Понятие общества в античном мире» (1911), яка є результатом генетичного дослідження ключових понять суспільних наук, Є. В. Спекторський розглядає християнство у контексті еволюції поняття суспільства. «Всякая религия, – зазначає він, – живет не столько действительностью, сколько мечтами, принимает невидимое за видимое, упование за реальность. Христианская религия тоже жила в значительной степени верой в осуществленный идеал. Одним из таких ее идеалов было христианское общество»⁵⁹⁰. Однак із поширенням християнства та набуттям ним статусу державної релігії ідеал християнського суспільства перетворився на фікцію, а згодом його ототожнили з Церквою. У контексті метафізичного реалізму середньовіччя, зазначає вчений, поняття суспільства остаточно втратило ясність та зв'язок із дійсністю у порівнянні з античністю.

У статті «Юриспруденция и философия» (1913) Є. В. Спекторський, висвітлюючи особливості взаємодії філософії та правознавства (моральної соціології), порушує питання необхідних умов моральності. Такими умовами філософ називає свободу волі людини та існування норм належного. Що ж до існування Бога, то Є. В. Спекторський не вважає його методологічно і принципово необхідною умовою моральності: «На известной, правда изысканной высоте нравственного сознания необходимость исполнения долга сознается совершенно свободно, не связываясь с ожиданием награды или со страхом наказания, как и не связывается она и с повелением божества: добро, долг, справедливость сами себе довлеют»⁵⁹¹. Тим самим учений висловлює впевненість у можливості розбудови етики, так би мовити, без Бога.

У працях 1910-х рр. Є. В. Спекторський осмислює метафізику як принципово інший, але рівноцінний науковому знанню спосіб мислення. У розробках з філософії права вчений наголошує на особливому надприродному характері реальності юридичного, де вкрай важливу роль

⁵⁹⁰ Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире. С. 25

⁵⁹¹ Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия. С. 65–66.

відіграють поняття належного. Логічним продовженням цих розмислів стає пошук системи понять належного, спроможної надати дороговказ для організації суспільного життя та особистого морального становлення. Такою системою стало для Є. В. Спекторського християнство.

Варто зазначити, що глибоке переосмислення Є. В. Спекторським його філософських поглядів було спричинене зламними життєвими подіями, пов'язаними із революціями 1917 р., громадянською війною й подальшою вимушеною еміграцією. Нагадаймо, що 5 квітня 1918 року Євгена Спекторського було обрано ректором Університету Св. Володимира. Цілком зрозуміло, що виконання ректорських обов'язків за екстремальних умов постійної зміни влади у Києві, руйнації управлінської та господарської систем, розрухи і голоду потребувало від ученого неабиякої мужності ⁵⁹². Недаремно, згадуючи ті часи, він писав: «После моего избрания некоторые мои друзья, не поздравляя меня, выражали сожаление и даже опасение, что меня убьют» ⁵⁹³.

Після утвердження більшовицької влади під загрозою смертельної небезпеки на початку 1920 р. Є. В. Спекторський мусив емігрувати до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія) ⁵⁹⁴. За тих часів у постраждалому від Першої світової війни Королівстві СХС був особливий запит на освітян, що сприяло працевлаштуванню багатьох вчених-емігрантів до вищих навчальних закладів, зокрема до Белградського університету. У цьому університеті у статусі гонорарного професора кафедри історії філософії права (1920–1924, 1928–1930) працював і Є. В. Спекторський. Крім того, в белградський період життя і творчості вчений брав активну участь у житті російської діаспори, зокрема з 1920 р.

⁵⁹² Детальніше див.: Спекторский Е. В. Столетие Киевского Университета Св. Владимира. Белград: Изд. Комитета киевских профессоров в Любляне, 1935. 103 с.; Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Академическая жизнь киевского Университета Св. Владимира в 1917–1918 гг. // Научные ведомости. 2008. № 1 (41). Вып. 5. С. 180–186.

⁵⁹³ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 238.

⁵⁹⁴ Далі – Королівство СХС.

очолював Товариство російських вчених ⁵⁹⁵, був почесним членом Товариства Галліполійців та Товариства російських студентів у Белграді.

У 1924–1928 рр. Є. В. Спекторський мешкав у Чехії, де обіймав кафедру філософії права на заснованому П. І. Новгородцевим під протекторатом Карлового університету у Празі Російському юридичному факультеті (у 1927–1928 рр. був його деканом). У Празі вчений зажив слави не лише як лектор, а й як видатний вчений і організатор науки: у 1924–1927 рр. Є. В. Спекторський очолював Російську академічну групу в Чехословаччині; був одним із найактивніших членів Філософського товариства у Празі при Російському народному університеті, заснованого у грудні 1924 р.; входив до складу Російського історичного товариства і Товариства правознавства та суспільних знань ⁵⁹⁶. Участь у науковому житті Праги Є. В. Спекторський не переривав і після повернення до Королівства СХС у 1928 р. Протягом 1930–1933 рр. він був членом-кореспондентом славнозвісного Слов'янського інституту у Празі ⁵⁹⁷. Крім того, підтримував тісні дружні контакти з відомим чеським політичним і державним діячем, першим прем'єр-міністром незалежної Чехословаччини (1918–1919) Карелом Крамаржем (1860–1937), з яким вів тривале листування ⁵⁹⁸.

Саме у празький період творчості, живучи в атмосфері «напруженої духовної життя» ⁵⁹⁹, Є. В. Спекторський опублікував низку наукових праць, які стали виразним свідченням пережитої ним світоглядної трансформації. Трагічні події більшовицького перевороту та вимушена еміграція стали важливим поштовхом до переоцінки вченим філософського потенціалу

⁵⁹⁵ Детальніше див.: Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский в эмиграции // Славяноведение. 2009. № 1. С. 15.

⁵⁹⁶ JUDr. Spektorskij Evgenij Vasiljevič, univ. prof., Ljubljana. Dotazník // Archiv Akademie věd České republiky. C6/2. Z–I..

⁵⁹⁷ Podaný V., Barviková H. Emigrace z Ruska v meziválečném Československu. Prameny v českých, moravských a slezských archivech. Praha: Archiv Akademie věd České Republiky, 2000. S. 274.

⁵⁹⁸ Spektorskij Eugen – Karel Kramář [Листування 1926–1935] // Archiv Národního muzea, fond Karel Kramář (1860–1937). Kart. 22. Inv. č. 1392. 14 listov.

⁵⁹⁹ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 406.

християнства та його ролі в культурному житті людства. Зокрема у виданій в 1925 р. у Празі монографії «Христианство и культура» Є. В. Спекторський обґрунтовує виняткову ролі християнства та християнської філософії для європейської культури і водночас здійснює розгляд проблематики суспільних наук у християнській перспективі. За його промовистим зізнанням, цією працею він «стремился обратить внимание маловерных и неверных, что христианство заслуживает внимания уже просто вследствие всего того положительного, что оно дало нашей духовной, социальной и материальной культуре»⁶⁰⁰.

Варто зазначити, що у своєму зверненні до релігії у процесі осмислення радикально нової історичної ситуації, спричиненої розпадом Російської імперії, Є. В. Спекторський не був самотнім. Релігійне навернення пережило чимало його колеґ-емігрантів, зокрема й неодноразово згадуваний вище П. І. Новгородцев, чию філософську еволюцію В. В. Зеньковський слушно схарактеризував як рух «от защиты “естественного права” и метафизики к прямому исповеданию религиозных начал»⁶⁰¹. Безпосереднім поштовхом цього руху були, за згадкою учня П. І. Новгородцева М. М. Алексеєва, почуття «ответственности за случившееся в России» і передчуття «скорого конца жизни»⁶⁰².

На наш погляд, аналогічні чинники і зміст мало й релігійне «пробудження» Є. В. Спекторського. Під впливом особистих переживань і переосмислення карколомних суспільних трансформацій давня ідеалістична налаштованість вченого природним чином привела його до християнства та угрунтування у християнській традиції культурного і соціального життя.

У праці «Христианство и культура» Є. В. Спекторський осмислює ідею нескінченного розвитку людства в контексті культурної діяльності людини. Він розглядає культуру, як спосіб піднятися над рівнем інстинктів, стати

⁶⁰⁰ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 413.

⁶⁰¹ Зеньковский В. В. История русской философии. С. 775.

⁶⁰² Алексеев Н. Н. В бурные годы / Новый журнал. Кн. LIV. Нью-Йорк, 1958. С. 150.

«надприродною» істотою шляхом подолання природи на рівні свідомості (духовна культура – релігія, філософія, наука, мистецтво), суспільства (право, держава) та фізичного світу (матеріальна культура). Як стверджує вчений, у творенні духовної, соціальної та матеріальної культур людина звільняється від рабства і долає межі природи, роблячи її своїм творінням, а не навпаки. Більше того, він наголошує: «Культурой человек столь существенно отличается от всех прочих живых существ на земле, что его можно определить как существо, способное к культурному творчеству»⁶⁰³.

Внаслідок культурної діяльності людини виникають культурні цінності, що передаються і накопичуються завдяки свідомій діяльності людських поколінь. Таким чином, зазначає Є. В. Спекторський, «методология наук о культуре – это методология не физических явлений, связанных механической необходимостью, а сознательных усилий свободных и духовных существ, работающих над совершенствованием ценностей»⁶⁰⁴. У цьому контексті історію варто розуміти не як ланцюг природних закономірностей, а як людське творіння, сповнене драматизму через незбіг цілей, засобів і результатів.

Зазначимо, що таке розуміння людини та акцентування її здатності до культурної діяльності перегукується з філософією баденського неокантіанства. Г. Ріккерт, зокрема, окреслює поняття культури саме у протиставленні йому поняття природи. Як зазначає філософ, поняття природа охоплює те, що виникло і розвинулося саме по собі, а поняття культура – все те, що безпосередньо створене людиною, яка діє відповідно до цілей і цінностей⁶⁰⁵. Як стверджують В. Віндельбанд і Г. Ріккерт, розмежовуючи науки про природу та науки про культуру, принципова різниця між об'єктами культури і природи полягає в понятті цінності: явища культури

⁶⁰³ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 33.

⁶⁰⁴ Там само. С. 61–62.

⁶⁰⁵ Див.: Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С. 50.

завжди пов'язані з втіленням певних цінностей та створенням відповідних культурних благ; явища природи ми розглядаємо безвідносно до цінностей.

Згадуючи напрацювання баденської школи неокантіанства у праці «Христианство и культура», Є. В. Спекторський зазначає: «Когда в конце XIX века и начале XX такие ученые, как Виндельбанд и Риккерт специально занялись методологией наук о культуре, они настаивали, что это науки телеологические, целевые и что они должны исходить из понятия ценности. Они должны производить оценку существующего и достигнутого»⁶⁰⁶. Як уже з'ясовано в попередньому розділі роботи і як видно з наведеної цитати, вчений не зовсім правильно трактує поняття цінності й ототожнює його з оцінкою, тоді як Г. Ріккерт спеціально наголошує на їхній відмінності у контексті історичної науки. Остання хоч і має справу з цінностями, але не дає оцінки явищам. Фактом для історії є те, що певні цінності отримують визнання у культурних людей, які прагнуть до їхньої реалізації як благ, і саме з огляду на такого роду факт історик виокремлює в історії суттєві та несуттєві елементи.

Трактуючи цінності в науках про культуру як оцінку, Є. В. Спекторський зазначає, що «при переходе к вопросу о критериях для такой оценки и эти писатели, и их многочисленные последователи запутались. Началась темнота, свидетельствующая скорее о неясности, чем о глубине»⁶⁰⁷. Ця ситуація, на думку Є. В. Спекторського, спричинена браком ідеології, придатної для осмислення й оцінювання культури в усіх її вимірах; притому, що, як наголошує філософ, «настоящая идеология всякой культуры всегда религиозна»⁶⁰⁸.

Щодо неокантіанства висновок вченого є таким: «Предлагаемое при этом иными теоретиками кантианство и особенно неокантианство со всеми его разновидностями является чересчур умозрительной, кабинетной

⁶⁰⁶ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 38.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Там само.

доктриной»⁶⁰⁹, цінність якої можна виокремити лише в питаннях моральної культури через її зв'язок з ідеологією християнства у формі протестантизму. Схоже, саме на цій підставі Є. В. Спекторський проводить паралель між баденською методологією наук про культуру та вченням апостола Павла: «Теория индивидуализирующего или, по терминологии Виндельбанда, “идиографического”, частноописательного знания, в отличие от обобщающего и законодательствующего (“номотетического”), намечена ап. Павлом: “иной отличает день от дня, а другой судит о всяком дне равно” (Римл. XIV, 5)»⁶¹⁰.

Розвиваючи тезу про релігійність будь-якої культури, Є. В. Спекторський указує на тісний зв'язок останньої з вірою: «Где культура, там и вера, ибо культуру делает человек не как пассивное произведение природы, а как свободное сверхприродное существо, способное к творческому преодолению материи»⁶¹¹. Людина як творча істота звертається до виміру можливого, і на основі її віри у власну мету та свідомого перетворення нею дійсності з'являється культура, як «вера в действию». Як зауважує Є. В. Спекторський, будь-яка віра є релігійною, адже виводить людину за межі її емпіричного буття та зв'язує з чимось трансцендентним. Крім того, релігія є глибоко соціальною, адже пов'язує людину з іншими, які також вірять і творять. Для вченого питання про те, яка релігія є ідеологічною основою європейської культури, має однозначну відповідь – християнство, адже «христианское дело это культурное дело. И наоборот, всякое действительно культурное дело это христианское дело»⁶¹². Як слушно зазначав В. В. Зеньковський, у праці Є. В. Спекторського «христианство предстает перед читателем как душа культуры, как ее подлинно творческая сила»⁶¹³.

⁶⁰⁹ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 38.

⁶¹⁰ Там само. С. 156.

⁶¹¹ Там само. С. 39.

⁶¹² Там само. С. 88.

⁶¹³ Зеньковский В. В. Е. В. Спекторский // Русская религиозно-философская мысль XX века.

Варто зауважити, що Є. В. Спекторський досить оригінально розумів християнство – передусім як довершений світогляд та філософію, здатну обґрунтувати все культурне життя людства (адже «настоящая идеология всякой культуры всегда религиозна»⁶¹⁴), уникаючи в такий спосіб питання про конфесійно-догматичну складову. В. Зеньковський убачав у цьому відлуння «былого релятивизма», яким позначені, на його думку, філософсько-історичні студії мислителя в царині суспільствознавства⁶¹⁵. Сам Є. В. Спекторський розуміє християнство як «трансцендентный идеализм – не в смысле гладкой, прилизанной философской системы, придуманной профессорами и комментируемой профессорами же и особенно приват-доцентами, а в смысле глубокой и искренней веры в идеальные начала, выходящие за пределы нашей действительности, а также подчинения всей деятельности человека именно этой вере»⁶¹⁶. Основою цієї філософії є вчення Ісуса Христа, передане в Новому Завіті.

У контексті суспільного розвитку та його дослідження Є. В. Спекторський окреслює християнські підвалини соціальної культури, соціології, правової та державної політики. У своїх міркуваннях він виходить з несуперечності релігії та наукового, раціонального знання. До речі, шлях Є. В. Спекторського до обґрунтування цієї тези можна простежити ще в рукописі «Вопросы критики и теории общественных наук» 1910-х рр., де вчений розмежовує сферу науки та метафізики і вказує на їхні спільні й відмінні риси. Метафізику він трактує як вчення про абсолютне надприродне буття, яке і фактично, і доказово лежить поза межами наукового доведення та експерименту⁶¹⁷. Об'єкти метафізики сприймаються не як вимисли, а як абсолютні, емпіричні, дійсні, і можуть пізнаватись або в містичному

Сборник статей / под ред. Н. П. Полторацкого. Питтсбург: Отдел славянских языков и литератур Питтсбургского ун-та, 1975. С. 318.

⁶¹⁴ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 38.

⁶¹⁵ Зеньковский В. В. История русской философии. С. 317.

⁶¹⁶ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 43.

⁶¹⁷ Див.: Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 17–20.

переживанні, або через віру. Крім того, метафізичні системи тяжіють до поєднання протилежностей у Бозі, що підважує можливість цілковито раціонального його пізнання, як вважає вчений. Він переконаний, що потреба в метафізиці вкорінена в людській природі й означає необхідність пошуку абсолютного буття: «Так как таких предметов нельзя ни доказать, ни показать, и так как, значит, они не естественны, то метафизике только и остается, что признать за ними сверхъестественное, т. е. хотя и конкретное, но сверхразумное и сверхчувственное бытие»⁶¹⁸. Таке буття або визнають єдиною реальністю, або змішують з пізнаваною наукою реальністю, або стверджують як окремий трансцендентний світ.

Попри очевидну відмінність метафізичного знання від наукового, останнє врешті-решт змушене доповнюватися метафізичним: «Эмпирическому познанию приходится, в последнем итоге, прибегать к таинственному и непонятному по двум поводам: во-первых, по поводу самого процесса познания, во-вторых, по поводу последних фактических оснований познаваемого»⁶¹⁹. По-перше, сама наука містить безліч тверджень, гіпотез і припущень, які не можуть бути доведені або спростовані, і без них наукове пізнання неможливе. Такого ґатунку положенням є і будь-яке ствердження основ істинного знання, без якого можна впасти в «безглузду нескінченність» пізнання. Є. В. Спекторський також звертає увагу на те, що і науці властиві тяжіння до монізму, а також внутрішні протиріччя і діалектика, і навіть надприродні об'єкти. Вчений висновує, що «метафизика не только предшествует науке, и, значит, опережает ее; она ей сопутствует, она за нею следует, она обступает ее со всех сторон»⁶²⁰.

Однак, якщо у працях 1910-х рр. Є. В. Спекторський розмірковував над проблемами критики наук та їхньої класифікації, спрямовуючи суспільні

⁶¹⁸ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 22–23.

⁶¹⁹ Там само. Арк. 40.

⁶²⁰ Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Арк. 68.

науки в моральному напрямку, то у творах, написаних за часів еміграції, він розглядає суспільствознавство у контексті християнських цінностей. При цьому, визнаючи християнство універсальною ціннісною основою культури, філософ наголошує на несуперечності наукового пізнання християнському світогляду з метою розбудови християнської соціології. По-перше, вчений розвиває тезу про недостатність наукового знання та методів для повного пізнання світу: «В том, что называется наукою, много не данного, а заданного, много конструкции, символики, субъективизма. Для того, чтобы преодолеть все это и действительно проникнуть в подлинное бытие, признаны не достаточными дискурсивные категории рассудка. Для этого оказывается необходимою проникновенная интуиция. А где интуиция, там и вера»⁶²¹. Далі, Бог стає методологічно необхідним у науці, сповненій фікцій та гіпотез. Зближення науки та релігії Є. В. Спекторський оцінює позитивно, однак і застерігає від їхнього злиття чи ототожнення. Позитивним прикладом взаємодії наукового знання та віри є християнство, перейняте повагою до знання. Як зазначає філософ, християнська теорія пізнання всіляко сприяє щирому прагненню до істини та сумлінній науковій роботі: «Настоящий научный дух, дух правдивой, честной науки, стремящейся или к чистому, созерцательному познанию или к освобождению человека от немощи и рабства тлению, не только не противен христианству, но, напротив, чрезвычайно тесно с ним связан»⁶²².

На думку Є. В. Спекторського, прикладом солідарної дії науки та християнства є трактування людини як істоти не лише моральної, а й духовної. Духовна людина керується моральними правилами, що робить її предметом пізнання особливого штибу – морального. Методологія такого пізнання, зазначає філософ, полягає в тому, що «человек рассматривается как существо свободное, с волею, и его поведение оценивается как выполнение

⁶²¹ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 150.

⁶²² Там само. С. 162.

или невыполнение долга, нормы должного»⁶²³. Такий підхід є характерним для юриспруденції та історії, якщо йдеться про свідому дію окремих діячів, а не масову свідомість. Як бачимо, ця методологічна настанова посутньо повторює раніше висловлену Є. В. Спекторським тезу про моральність як визначальну рису суспільних наук та людину як моральну істоту в їхньому фокусі. У праці «Христианство и культура» вчений вдало вписує зазначену тезу в контекст християнських цінностей – як в аспекті дослідження суспільствознавством окремої особистості, так і соціального цілого.

Є. В. Спекторський розглядає проблему соціології як «проблему християнської общественности» і стверджує, що соціальна проблема не може бути вирішена поза християнством⁶²⁴. Особливий вимір дослідження суспільства, на думку вченого, може досягнути лише християнська соціологія.

Згадаймо, що тематика християнської соціології була важливою для багатьох мислителів, однак поняття християнської соціології було оформлене власне у працях Миколи Олександровича Бердяєва (1874–1948) та Сергія Миколайовича Булгакова (1871–1944), видатних релігійних філософів, які мали на увазі передусім принципи побудови суспільного ладу, відповідні цінностям і нормам православ'я. Так, позицію С. М. Булгакова можна окреслити як ліберальний консерватизм, на основі якого він і розвиває християнську соціологію. М. О. Бердяєв трактує християнську соціологію як вчення про суспільство, націлене на подолання його хиб, виходячи з принципів правди і справедливості, що перегукується з поняттям «християнського соціалізму»⁶²⁵.

У своєму тлумаченні християнської соціології Є. В. Спекторський виходив із визнання нею особистості вихідним пунктом творення суспільства: «Не личность — пассивное произведение общества, а, напротив,

⁶²³ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 161.

⁶²⁴ Там само. С. 203.

⁶²⁵ Див.: Добренъков В. И. Христианская и православная социология // Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2012. № 2. С. 17.

общество — это создание личностей. Не оно их творит, а они его творят»⁶²⁶. Справжня особистість, на його думку, є не доконаним фактом, а радше метою, втіленою в євангельському ідеалі людини: «Без Христа ничего не вышло из культуры человечности и личности»⁶²⁷. Втілення соціального ідеалу, зауважує філософ, відбувається через соціальну дію, тобто через процес перетворення дійсності з огляду на певний ідеал. Основою цього творення є саме особистість: «... без нее нет общества. Есть только толпа. Посему культура общества начинается с культуры личности»⁶²⁸.

Значимо, що міркування Є. В. Спекторського співзвучні міркуванням С. М. Булгакова, який також звертав особливу увагу на проблемну сферу взаємодії християнства і соціології, що охоплює взаємини особистості та суспільства⁶²⁹. Як і Є. В. Спекторський, він засуджував схильність соціологів до нівелювання вільної особистості та ствердження первинності соціальної групи щодо неї.

Антиподом особистості Є. В. Спекторський вважає масове суспільство, яке є сумою безіменних індивідів. Задовго до філософів Франкфуртської школи Макса Горкгаймера (1895–1973) і Теодора Адорно (1903–1969) він критикував Просвітництво за схильність до механістичності, втіленням якої є бюрократія. У лабіринтах установ люди перетворюються на безликих індивідів, що діють автоматично: «Учреждения, – зазначає Є. В. Спекторський у праці «Христианство и культура», – это аппараты, это какие-то социальные протезы, поддерживающие и даже приводящие в движение мертвые или искусственные конечности»⁶³⁰. Вивчення людини в такому типі взаємодії, зауважує філософ, стосується фізичного аспекту суспільствознавства і становить предмет соціальної фізики чи соціальної

⁶²⁶ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 200.

⁶²⁷ Там само. С. 187.

⁶²⁸ Там само. С. 205.

⁶²⁹ Булгаков С. Н. Христианская социология // Социологические исследования. 1993. № 10. С. 120–149.

⁶³⁰ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 204.

геометрії в буквальному сенсі цього слова, оскільки йдеться про дослідження кількісних показників і функцій ⁶³¹. Суспільство тут постає групою однотипних істот, що взаємодіють між собою.

Інший, психічний вимір суспільства, як зазначає Є. В. Спекторський, передбачає обмін думками, емоціями та почуттями: «Так получается коллективная психика, более или менее поглощающая психику индивидуальную и тоже подчиняющая единичное общему и целому» ⁶³². Тут йдеться про явище, яке сьогодні називають психологією мас.

Натомість ідеалістичне і християнське розуміння людини протиставляють механіці суспільного життя живого індивіда, якого потрібно виховувати і розвивати як особистість, а не як складову масового суспільства. Моральний вимір суспільства, на противагу фізичному та психічному вимірам, стосується одухотворених істот, спроможних свідомо сповідувати принципи, формувати цілі й мати відповідальність. Уся діяльність суспільства в моральному аспекті передбачає узгодження із завданнями спільного і цілого: «Социальная междузависимость сознается здесь не столько как факт, сколько как долг, – зазначає Є. В. Спекторський. – На таком сознании строится общественная мораль и правовой порядок» ⁶³³.

Схожі міркування, зауважимо, висловлював і відомий релігійний філософ Семен Людвигович Франк (1877–1950), який виокремлював два виміри існування суспільства – як штучно організованого цілого та живого органічного цілого. Останнє, яке він називає соборністю (первинною єдністю «ми» на противагу окремим «я» і «ти»), поставало неодмінною умовою існування першого, внутрішньою підставою, що уможливорює виникнення та функціонування зовнішнього. С. Л. Франк підкреслював, що йдеться не про два різні способи існування суспільства, які подекуди ототожнюють, наприклад, із традиційним патріархальним устроєм на противагу

⁶³¹ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 196.

⁶³² Там само. С. 197.

⁶³³ Там само. С. 198.

конституційним державам. Філософ наголошував на тому, що «зовнішньо-механічний» та «внутрішньо-органічний» виміри існування будь-якого суспільства є лише різними моментами суспільного буття⁶³⁴.

На думку Є. В. Спекторського, кожен із трьох вимірів суспільства – фізичний, психологічний, духовний – існує реально і має бути предметом спеціальних наукових студій. Однак сутність суспільного, на думку вченого, охоплює лише християнство. Як і С. Л. Франк, Є. В. Спекторський розглядає суспільство, як «понятие не сборное, а соборное. Это не механический агрегат, не инертная масса, влекомая физической необходимостью. Это свободный союз одухотворенных лиц, сознательно соработающих во имя высшей идеи»⁶³⁵. Тож, зрозуміло, християнська соціологія ґрунтується на розгляді суспільства в духовному вимірі, виходячи з таких методологічних постулатів: 1) суспільство – це спілка особистостей; 2) суспільність виникає в ім'я Бога; 3) життя у спільноті зобов'язує до співпраці та взаємодопомоги.

Щодо першого положення, то, крім уже згаданого пріоритету особистості, Є. В. Спекторський наголошує на взаємодоповнюваності особистості та суспільства. Вчений зазначає, що християнська соціологія занурює особистість у коло інших особистостей, творячи спілку. Реалізація духовного виміру суспільства є одним із завдань культурного буття людини: «Состоит же эта задача в том, чтобы личность, оставаясь таковою, культивировала сверх того и в себе и в других общественность – общественное сознание, общественную волю и общественное чувство»⁶³⁶.

Специфічною рисою християнської соціології є настанова на те, що культурне творення суспільства повинно відбуватися в ім'я Бога. Розтлумачуючи цю настанову, Є. В. Спекторський наголошує, що йдеться не про обожнення самого суспільства чи абсолютизацію певних суспільних

⁶³⁴ Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию // С. Л. Франк. Избранные труды / сост., автор вступ. ст. и коммент. С. Б. Роцинский. М.: РОССПЭН, 2010. С. 357–358.

⁶³⁵ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 199.

⁶³⁶ Там само. С. 200.

чинників, а про розуміння Бога як трансцендентної істоти: «Через Бога личность приобщается к обществу. И наоборот, через общество она приобщается к Богу»⁶³⁷.

Що ж до взаємодопомоги та співпраці як принципів суспільного життя, то цей постулат, зауважує Є. В. Спекторський, так само вирізняє християнську соціологію з-поміж інших способів розгляду суспільства, особливо тих, що мають засновком протистояння різних соціальних груп. Як зазначає вчений, християнське суспільне об'єднання «допускает социальную дифференциацию и даже не обходится без нее, но при непременном условии сохранения органического сотрудничества»⁶³⁸. Виходячи з такого розуміння, Є. В. Спекторський критикує популярну у Франції початку ХХ ст. доктрину солідаризму⁶³⁹, що ґрунтується на засадах біології та римського права: прихильники цієї теорії «боятся поднять голову, чтобы как-нибудь случайно не увидеть Бога, ибо в заботах о чистоте своего свободомыслия, они сочли бы для себя компрометирующим то, что составляет блаженство чистых сердцем»⁶⁴⁰.

Варто зазначити, що міркування Є. В. Спекторського стосовно християнської соціології видаються цілком співзвучними теоретичним розробкам з соціології та релігієзнавства останніх десятиліть, а також загальним трендам так званого постсекулярного етапу розвитку суспільства, пов'язаного із пошкваленням релігійного життя у світі. Християнська соціологія в цьому контексті постає як одна з альтернатив секулярній науці, базованій на принципах секуляризму та редукціоністського розуміння релігії.

На відміну від соціології релігії, християнська соціологія не обмежується суто науковими методами дослідження, а розглядає життя

⁶³⁷ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 201.

⁶³⁸ Там само. С. 202.

⁶³⁹ Детальному аналізу цієї теорії присвячено одну зі статей Є. В. Спекторського. Див.: Спекторский Е. В. Теория солидарности // Юридический вестник. 1916. Кн. 13 (1). С. 5–31.

⁶⁴⁰ Спекторский Е. В. Христианство и культура. С. 203.

суспільства і конкретні соціальні явища в ціннісних координатах християнського віровчення⁶⁴¹.

Отже, шлях Є. В. Спекторського до християнства як світоглядного підґрунтя його філософських студій був довгим і непростим, однак не позбавленим внутрішньої логіки. Поступово віднаходячи місце для метафізики та духовності поряд із науковою раціональністю і виокремлюючи надемпіричну реальність юриспруденції, Є. В. Спекторський порушував питання про належне. Від абстрактних понять добра і справедливості вчений перейшов до християнського світобачення та розробив власну версію християнської соціології, що перегукується з напрацюваннями С. Л. Франка й С. М. Булгакова.

У наступному підрозділі роботи розглянемо конкретні суспільствознавчі напрацювання у творчості Є. В. Спекторського емігрантського періоду, що постала на ґрунті християнської метафізики.

3. 4. Критика натуралізму та утвердження духовної природи людини і суспільства у працях Є. В. Спекторського емігрантського періоду

У низці праць, опублікованих іноземними мовами в Чехословаччині, Югославії та Сполучених Штатах Америки, Є. В. Спекторський розробляв проблеми філософії суспільствознавства, соціальної філософії, християнської метафізики та етики. Важливою складовою суспільствознавчих студій вченого була критика натуралістичного підходу до суспільних явищ, витоки якого простежено ще у його фундаментальній праці «Проблема социальной физики в XVII столетии». У цьому підрозділі ми проаналізуємо написані та видані в еміграції праці Є. В. Спекторського, присвячені питанням суспільствознавства, філософії, моральної теології та християнської етики. У

⁶⁴¹ Див.: Добреньков В. И. Христианская и православная социология. С. 3–24.

цих працях підведено підсумки наукових напрацювань і філософських пошуків вченого.

У 1928 р., після трирічного перебування у Празі, Є. В. Спекторський повернувся до Белграду. «Все-таки нігде русским емигрантам не жилось так хорошо, как в Югославии. Вот почему не я один, попробовав жизнь в другой стране, возвратился в нее», – згадував він ті часи ⁶⁴². На рішення вченого вплинуло і те, що чехословацька влада поступово зменшувала фінансову підтримку російської еміграції: надії на швидке падіння більшовицького режиму розвіювалися, тож підготовка чиновників для старого державного устрою на Російському юридичному факультеті у Празі втрачала практичний сенс.

Повернувшись до Белградського університету, Є. В. Спекторський розпочав організаційну роботу зі створення Російського наукового інституту, урочисте відкриття якого відбулося 16 вересня 1928 р. ⁶⁴³. Очолений Є. В. Спекторським, цей інститут, який об'єднав понад 50 знаних науковців та молодих учених, невдовзі став потужним інтелектуальним центром російської еміграції в Югославії ⁶⁴⁴. За свідченням філософа, протягом перших десяти років існування інституту його співробітниками було прочитано 670 доповідей; у 1930–1941 рр. вийшло друком 17 випусків його славнозвісних «Записок», в яких опубліковано 190 статей ⁶⁴⁵.

⁶⁴² Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 457.

⁶⁴³ Ця подія була важливою для науковців і всієї емігрантської спільноти. Так, у газеті «Сегодня» на першій шпальті була поміщена стаття про з'їзд з фотографією учасників. Автор статті, Ганфман Н., писав, що «Русские съезды в Белграде (майже одночасно з академічним відбувався з'їзд письменників та журналістів – О. К.) выдвигают чрезвычайно важную проблему, которая до революции почти не занимала русское общественное мнение. Мы говорим об оформлении в качестве совершенно самостоятельной силы, действующей вне рамок государственной территории, того духовного творчества, которое живет столь мощно в русском народе» (Ганфман Н. Русские съезды // Сегодня. 25 сентября 1928. С. 1. // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. 1 list.).

⁶⁴⁴ Див. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). Х.: Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды, 1996. С. 332–333.

⁶⁴⁵ Спекторский Е. В. Десятилетие Русского научного института в Белграде (1928–1938). Белград, 1938. С. 20; Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945.

З листопада 1930 р. до серпня 1945 р. Є. В. Спекторський мешкав у словенському м. Люблянні й обіймав посаду контрактного ординарного професора Люблянського університету⁶⁴⁶. У перші роки викладав студентам юридичного факультету конституційне право і філософію права, вів семінар з публічного права. З 1936–1937 рр. читав також вступ до соціології, з 1941–1942 рр. – енциклопедію права і методологію соціологічної науки⁶⁴⁷. У Люблянні Є. В. Спекторський, як завжди активно займався науково-організаційною і громадською діяльністю: керував словенським Товариством філософії права і соціології⁶⁴⁸; з 1931 р. очолював культурно-просвітницьку організацію «Русская матица»⁶⁴⁹; певний час був головою місцевої Російської колонії⁶⁵⁰. Як стверджують сучасні дослідники, Є. В. Спекторський мав величезний вплив на російську еміграцію у Словенії й відіграв вагомий роль у тому, що комуністична ідеологія не набула поширення у словенському інтелектуальному середовищі аж до Другої світової війни⁶⁵¹.

Варто наголосити, що белградсько-люблянський період 1928–1945 рр. був дуже плідним етапом творчої біографії Є. В. Спекторського, протягом якого він опублікував понад вісімдесят наукових праць російською, французькою⁶⁵², сербською та словенською мовами⁶⁵³. За видатну наукову

Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008. S. 58.

⁶⁴⁶ Див. Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 502–503. Особова справа Є. В. Спекторського: Dr. Spektorski Evgen. Personalna mapa // Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani IV. 60/902. ZAMU IV – 60/902. List. 4.

⁶⁴⁷ Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem. S. 216.

⁶⁴⁸ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 528.

⁶⁴⁹ Див.: Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem. S. 116-126.

⁶⁵⁰ Згодом Є. В. Спекторський писав про цей досвід: «В этом звании я был очень непопулярен, ибо всемерно боролся против превращения предоставленного русским для жительства почти загородного отеля Тиволи в место ночных увеселений и выпивок» (Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 540).

⁶⁵¹ Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem. S. 26.

⁶⁵² Spectorsky E. Évolution de l'idée de l'autorité dans la philosophie de l'État // Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique. 1933 (1–2). P. 133–161.

⁶⁵³ Детальну бібліографію Є. В. Спекторського в еміграції див.: Izbrana bibliografija del Evgena

діяльність його було відзначено орденом Св. Савви другого ступеня ⁶⁵⁴ та обрано членом-кореспондентом Сербської королівської Академії наук (7 березня 1934 р.) ⁶⁵⁵.

Слід особливо підкреслити вагому роль суспільствознавчої проблематики у наукових студіях Є. В. Спекторського цих часів. Це засвідчують такі праці вченого, як «Предмет и отношение в общественных науках» (1929), «Usoda ideje naravnih zakonov v socialni filozofiji» («Доля ідеї природних законів у соціальній філософії», 1932–1933), «Етика и детерминизам» («Етика і детермінізм», 1934), «Руски социолози» («Російські соціологи», 1934), «Этика и антропология» (1935), «Nastanek sociologije» («Виникнення соціології», 1936), «Хайнрих Рикерт» («Генріх Рікерт», 1937), «Хришћанство и социјално питање» («Християнство і соціальне питання», 1937), «Шта је социологија?» («Що таке соціологія», 1938), «Нормативне науке» («Нормативна наука», 1938), «Теорија in empirija» («Теорія та емпірія», 1942), «Sociologija in filozofija» («Соціологія та філософія», 1943), «Naturalistična sociologija» («Натуралістична соціологія», 1944). Багаторічні напрацювання і ґрунтовні знання з соціальної філософії та методології суспільствознавства стали основою для головної праці Є. В. Спекторського цього періоду – двотомного підручника «Zgodovina socijalne filozofije» («Історія соціальної філософії», 1932–1933), в якому вчений здійснює огляд праць з соціальної філософії від античності до часів після Першої світової війни. Цей твір Є. В. Спекторського, опублікований словенською мовою в перекладі Йосипа Відмара, мав великий вплив на довоєнну суспільну думку Словенії і був прихильно сприйнятий критиками ⁶⁵⁶. Промовисте свідчення

Vasiljeviča Spektorskega // Spektorski E. V. Izbrane razprave / s spremno študijo Blaža Ivanca Učenjakova pot od pozabljenca do klasika. Ljubljana: Pravna fakulteta; Inštitut Karantanija; Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2019. Str. 519–528.

⁶⁵⁴ Спекторский Е. В. Воспоминания. С. 470.

⁶⁵⁵ Dr. Spektorski Evgen. Personalna mapa. List. 3.

⁶⁵⁶ У 1997 р. зазначена праця Є. В. Спекторського була перевидана в Чорногорії у сербському перекладі (див.: Спекторски Е., Историја социјалне филозофије, Београд, Службени лист и др, 1997).

визнання суспільствознавчих досягнень Є. В. Спекторського у фаховому середовищі 1930-х рр. залишив видатний соціолог Пітирим Сорокін (на той час – декан факультету соціології Гарвардського університету). У листі до Спекторського від 20 травня 1939 р.⁶⁵⁷ він писав: «Я очень рад, что Вы заняли кафедру социологии: с Вашими огромными знаниями права, философии и т. д. Вы дадите ценный вклад в области социологии»⁶⁵⁸.

Окреслюючи у вступі до першого тому праці «Zgodovina socijalne filozofije» методологічні засади свого дослідження історії соціальної філософії, Є. В. Спекторський передусім розмежовує компетенції науки, філософії та релігії, зокрема й в осягненні суспільствознавчої проблематики.

Варто зазначити, що його міркування про сутність і роль філософії цілком збігаються з тезами, висловленими у праці «Христианство и культура». Так, учений визначає філософію як спосіб мислення, який намагається вирішити питання, що лежать поза компетенцією науки та релігії. Є. В. Спекторський виокремлює три типи таких питань: про істину (що таке істина?), про смисл буття та про належне. Наука не спроможна відповісти на ці запитання, оскільки не має засобів для цього ні у своїх методах, ні в емпіричному матеріалі; релігія розглядає ці питання, покладаючись лише на Одкровення; натомість філософія спирається на вільний розум, не обмежений ні досвідом, ні Одкровенням⁶⁵⁹. Таким чином,

⁶⁵⁷ Є. В. Спекторський та П. Сорокін листувалися та обмінювалися своїми працями. Так, У 1928 р. П. Сорокін надіслав Є. В. Спекторському свою книгу «Contemporary Sociological Theories» з проханням: «...был бы очень Вам признателен, если бы Вы дали рецензию и критику книги в одном из русских изданий» (Sorokin Pitirim – Evgen Spektorskij, Minneapolis, USA – Ljubljana, Slovenija. 20.01.1928. SI AS 1901 // II // 10). Є. В. Спекторський відгукнувся та написав рецензію: Pitirim Sorokin, Contemporary Sociological Theories, New York, 1928 [преглед] / Архив за правне и друштвене науке, XVIII/XVI (XXXIII). 1928 (4). Стр. 413-418. На надісланий текст рецензії П. Сорокін відповів листом і висловив свою вдячність Є. В. Спекторському (Див. Sorokin Pitirim – Evgen Spektorskij, Minneapolis, USA – Ljubljana, Slovenija. 13.06.1928. SI AS 1901 // II // 10).

⁶⁵⁸ Sorokin Pitirim – Evgen Spektorskij. Cambridge, Mass., USA – Ljubljana, Slovenija. 20.05.1939. SI AS 1901 // II // 10.

⁶⁵⁹ Див.: Spektorskij E. Zgodovina socijalne filozofije / [prevedel J. Vidmar] Zv. 1: Od starega veka do XIX. stoletja. Ljubljana: Slovenska Matica, 1932. S. 8.

філософія має справу з критичною, теоретичною та практичною проблемами і, відповідно, поділяється на гносеологію, або теорію пізнання, онтологію, або філософію буття (метафізику), і на деонтологію, або філософію належного. Вирішуючи свої проблеми, вона використовує спеціальні методи, які не узгоджуються ні з догматичними методами релігії, ні з експериментальними методами науки.

Як бачимо, у візії Є. В. Спекторського філософія обіймає проміжне місце між релігією та наукою. Вона відрізняється від науки та релігії своєю свободою. Як зазначає мислитель, релігійна віра не є вільною, оскільки пов'язана позитивним змістом Одкровення та авторитетом Церкви. Наукове знання, своєю чергою, обмежене необхідністю відповідати досвідній реальності. Лише у філософії людський розум не скутий ані містичним досвідом релігії, ані емпіричним досвідом науки. Із трьох категорій, за допомогою яких ми орієнтуємось у світі (можливість, реальність та необхідність) філософія послуговується передусім категорією можливості. Попри переваги вільного мислення Є. В. Спекторський застерігає від можливих оман та порожніх риторичних фігур, в які може вироджуватися філософія. Порятунком від цього вчений бачить в оперті філософії на наукове знання чи релігійне Одкровення та наголошує на значних перевагах такої співпраці. Водночас автор застерігає від заміни релігії чи науки філософією та навпаки⁶⁶⁰.

Критично осмислюючи значення терміну «суспільство», Є. В. Спекторський розглядає його у фізичному, психологічному та моральному вимірах і вказує, як уже зазначалося вище, на пріоритет саме морального виміру та його фундаментальне значення для соціальної культури, зокрема й таких її феноменів, як право, держава та економіка. Регулюючи та вдосконалюючи природний людський егоїзм, потребу людини в харчуванні, продовженні роду та володінні матеріальними ресурсами, соціальна культура виробляє приватно-правові установи, які управляють

⁶⁶⁰ Spektorski E. Zgodovina socijalne filozofije. S. 10–11.

особистістю, майном, угодами, сім'єю та правонаступництвом. Розвиваючи та вдосконалюючи природні стосунки влади та підкорення, соціальна культура виробляє публічно-правові інститути, які регулюють підпорядкування приватних інтересів загальним. Соціальне право, яке, як зауважує Є. В. Спекторський, є надбанням сучасності, врешті-решт культивує взаємозалежність між окремими людьми і групами та прагне створити інститути, спроможні координувати й урівноважувати приватні та суспільні інтереси. Таким чином, за висновком Є. В. Спекторського, культура державності видозмінює природні елементи суспільного життя та цивілізує людину. Економічна культура організовує виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ у межах внутрішньої, політичної та соціальної економіки ⁶⁶¹.

Філософ переконаний, що для появи та розвитку соціальної культури необхідні наука, цінності та керівні принципи, джерелом яких є соціальні науки та соціальна філософія. Як зазначає Є. В. Спекторський, соціальні науки (такі, як юридичні, політичні та економічні) або вивчають окремі аспекти суспільного життя, або намагаються охопити всебічно, з усіма його внутрішніми залежностями, як це робить соціологія. Ці науки досліджують історію, теорію та техніку суспільного життя.

Спрямування свідомої діяльності для розбудови соціальної культури є функцією соціальної філософії, яку Є. В. Спекторський поділяє на соціальну деонтологію (оцінює фактичний соціальний апарат з точки зору того чи того задуманого ідеалу), соціальну онтологію (прагне пояснити значення суспільства та зміни, що в ньому відбуваються) і соціальну гносеологію (критично інтерпретує реальність наших онтологічних та деонтологічних суджень про суспільство) ⁶⁶².

Як зауважує Є. В. Спекторський, соціальна філософія має набагато суттєвіший вплив на соціальне життя, ніж соціальні науки. Цей факт він

⁶⁶¹ Див.: Spektorski E. Zgodovina socijalne filozofije. Zv. I. S. 12–15.

⁶⁶² Ibid. S. 16.

пояснює тим, що строга наука лише аналізує і засвоює вже наявні речі, але не має змоги, на відміну від, наприклад, журналістики, проповіді, міфу, мрії, утопії, мотивувати і спонукати людину і суспільство до певних дій. Ідеї, що мають реальний вплив на суспільне життя, переконаний Є. В. Спекторський, висловлюють, як правило, філософи та публіцисти, а не науковці. Як приклад, він згадує впливову постать Карла Маркса, який хоч і називав, для більшої переконливості, свій соціалізм «науковим», однак був не вченим, а публіцистом й агітатором ⁶⁶³.

За спостереженням Є. В. Спекторського, соціальна філософія часто не звертає уваги на дані соціальних наук, однак подекуди їх, усе ж таки, враховує. Водночас сама соціальна філософія також постає предметом наукових студій: наприклад, якщо дослідження провадить історична наука за допомогою відповідного методу, то результатом постає історія соціальної філософії.

Є. В. Спекторський розуміє історичне дослідження як, по-перше, критичне очищення джерел від міфічних та недостовірних нашарувань і, по-друге, реконструкцію фактів та зв'язку між ними у такий спосіб, аби часова послідовність демонструвала водночас причинно-наслідковий зв'язок. Саме в такому контексті постає історія соціальної філософії як особлива частина історії культури. Вчений називає два способи вивчення філософії. Перший – це дослідження філософських теорій в одній площині (систематичний метод), коли ми класифікуємо їх за критерієм подібності. Результатом такого історичного дослідження є більш-менш повний огляд відомих до цього часу типів соціальних теорій та різних рішень соціального питання. У другому випадку теорії трактуються як історичні явища, як послідовна робота довгого ряду поколінь і накопичення ідей ⁶⁶⁴. Зазначимо, цей метод Є. В. Спекторський раніше називав генетичним і з його допомогою

⁶⁶³ Див.: Spektorskij E. Zgodovina socijalne filozofije. Zv. I. S. 16.

⁶⁶⁴ Ibid. S. 18.

реконструював історію соціальної фізики та ключові поняття суспільствознавства.

Актуальність та важливість історичного дослідження, на думку вченого, полягає у зв'язку минулого з теперішнім і майбутнім. Порівнюючи сьогодення з минулим, ми можемо побачити або різючу різницю, або, навпаки – схожість, але кожного разу це додає нам свідомого розуміння життя. Розрізняючи епохи чи періоди, ми виокремлюємо відмінності, а розглядаючи подібність, ми усвідомлюємо незмінність людської природи й того, що залишається однаковим за різних історичних обставин.

На переконання Є. В. Спекторського, без історії соціальної філософії неможливо справжнє філософське осягнення суспільства. Історію соціальної філософії, на його думку, вивчають тими ж методами, що й будь-яку іншу історію ідей. Вчений послідовно розглядає різні методи, які виокремлюють серед історичних чинників один доміантний, який нібито і визначає характер певної соціальної філософії – наприклад, біографію, расу, середовище. Однак, висновує Є. В. Спекторський, найраціональніший підхід до вивчення історії ідей змушує не відкидати жодного методу і не віддавати якомусь із методів беззаперечну перевагу. Аналізуючи історію соціальної філософії, слід враховувати і особистість філософа, і духовні та соціальні обставини його життя ⁶⁶⁵. Таким є підхід Є. В. Спекторського до аналізу соціальної філософії та її історії.

Критична настанова і філософські переконання Є. В. Спекторського, що розгорталися з 1920-х рр. у річищі християнського ідеалізму, стали основою не лише для акцентування ним духовного характеру суспільства, а й для аргументованої критики деяких методів і постулатів соціології ⁶⁶⁶. На думку вченого, найбільш загрозливими для розвитку останньої є тенденції до необдуманого запозичення певних тверджень чи методів із природничих

⁶⁶⁵ Див.: Spektorskij E. Zgodovina socijalne filozofije. Zv. I. S. 16.

⁶⁶⁶ Див.: Spektorskij E. Sociologija in filozofija // Zbornik znanstvenih razprav Juridичне fakultete v Ljubljani. 1943. XIX. S. 215.

наук. Критиці емпіристичного сцієнтизму, позитивізму та натуралізму в гуманітарних науках загалом та соціології зокрема Є. В. Спекторський присвятив низку статей.

На думку філософа, проблема некритичного прийняття метафізичних по суті тверджень та позиціонування їх як наукових добре помітна у соціології. Ця описова наука була задумана Огюстом Контом як строго позитивна наука, яка не потребувала філософії в жодному вигляді: ні як гносеологічної критики поняття істини, ні як онтології, що включала б гіпотези та фікції, ні деонтологічних постулатів етики. Попри заявлені наміри, сам О. Конт не був послідовним в реалізації свого проєкту. Як зазначає Є. В. Спекторський, зрештою О. Конт сам став метафізиком⁶⁶⁷. Ті ж його послідовники, які проголошували себе справжніми позитивістами – Герберт Спенсер, Еміль Літтре, Альберт Шеффле, Еміль Дюркгейм та інші, насправді посутньо займалися метафізикою. Як зазначає Є. В. Спекторський, замість бути критичними, дослідити «соціологічний розум» та вивчити формування соціологічних концепцій, соціологи проголосили суб'єктивні догми фізикалізму (біологізм, психологізм, соціологізм) об'єктивною істиною, виключаючи будь-які сумніви та будь-яку критику. На цих догмах вони будують те, що вони називають наукою⁶⁶⁸.

Здійснюючи критичний аналіз натуралістичної соціології, у статті «Naturalistična sociologija» (1944) Є. В. Спекторський окреслює суть натуралізму як філософську орієнтацію виключно на природу, а не на людину чи Бога. Це має наслідком або атеїзм, або пантеїзм і розуміння людини лише як іманентної частки природи. Мовою Канта, натураліст вибирає «фізіологічну» антропологію, яка досліджує не діяльність людини як вільної істоти (предмет «прагматичної антропології»), а те, як природа діє через людину. Таким чином, все духовне в такій парадигмі зводиться до

⁶⁶⁷ Див.: Spektorskij E. Sociologija in filozofija. S. 205.

⁶⁶⁸ Ibid. S. 213.

розумового, психічне – до фізичного, фізичне – до хімії, а остання – до механіки ⁶⁶⁹.

Як уже з'ясовано вище, фізичний вимір людського існування Є. В. Спекторський вважав цілком легітимною перспективою наукового дослідження. Але, в його розумінні, цей вимір не є вичерпним і, тим паче, не може бути визначальним для соціологів. Коли останні дискутують про соціальні явища за допомогою натуралістичних термінів, це лише позірно скидається на науку і насправді має результатом не фізику чи біологію, а фізицизм та біологізм. Також такі «дослідження» нічого не додають до природознавства. Як влучно зазначає Є. В. Спекторський, все це є не справжнім пізнанням, а лише словесною, алегоричною наукою ⁶⁷⁰.

Натуралізм у соціології подекуди виправдовують наміром пізнати невідоме через відоме – тобто, невідому соціальну реальність через відомі поняття та явища природничих наук, пов'язані з фізичними агрегатами, хімічними сполуками, рослинами, тваринами та їхніми асоціаціями ⁶⁷¹. Саме на цій методологічній основі виникли спроби соціологів інтерпретувати людське життя за аналогією із симбіозом клітин, комах і тварин. Однак і біологи ⁶⁷², і самі соціологи вже зрозуміли обмеженість таких аналогій. На переконання Є. В. Спекторського, розмити різницю між тваринами та людським суспільством означає повністю заперечити здатність людини до чіткої мови, релігії, науки, мистецтва, техніки, права, держави та економіки. Таким чином, культура загалом і соціальна культура зокрема не сумісні з натуралізмом, адже передбачають людину як таку, що активно і вільно змінює природну стихію, а не пасивно і рабськи схиляється перед нею ⁶⁷³.

⁶⁶⁹ Spektorskij E. Naturalistična sociologija // Zbornik znanstvenih razprav Juridичne fakultete v Ljubljani. 1944. XX. S. 183–184.

⁶⁷⁰ Ibid. S. 186–187.

⁶⁷¹ Ibid. S. 191.

⁶⁷² Зокрема Є. В. Спекторський вказує на переконання зоологів П'єра Грассе та Етьєна Рабо.

⁶⁷³ Ibid. S. 196.

Саме в питанні свободи діяльності Є. В. Спекторський вбачає одну з найсуттєвіших вад натуралістичної соціології, яка принципово заперечує вільну діяльність людини як творця особистої та соціальної реальності. У натуралістичному світогляді нівелюється значення нормативних законів; тут панують лише «вічні, залізні, великі природні закони»⁶⁷⁴.

Як зазначає Є. В. Спекторський, проти такого детерміністичного розуміння людського життя та науки про нього висловлюються в першу чергу самі природознавці, які ставлять під сумнів механістичний світогляд, незаперечність законів природи, а подекуди й їхнє існування як таке⁶⁷⁵. Вчений вказує, що серед фізиків помітна тенденція до переосмислення світового порядку та підважування традиційних поглядів. Так, детермінізм вони визнають лише при макроскопічному вивченні природи, але в мікрофізиці говорять про індетермінізм. Саме поняття детермінізму все більше фігурує в модальності можливості, а не необхідності. Свідченням цього є ствердження Луї Де Бройлем «довільності» атомів і «неточності» причинно-наслідкового зв'язку Вернером Гейзенбергом, які контрастують із запереченням свободи волі людини з боку деяких соціологів.

Отже, як зазначає Є. В. Спекторський, у зв'язку з поширеним ототожненням науки з природознавством, висновки сучасної фізики дуже важливі для ствердження як свободи індивіда, так і свободи наукового пізнання⁶⁷⁶. Вчений переконаний, що справжнє наукове пізнання не може бути напередвизначеним, адже воно прямує від свідомості до світу, а не навпаки. У цьому контексті Є. В. Спекторський полемізує з прихильниками переконання, що справжня наука – це лише чиста емпірія без жодних попередньо сформованих теорій. Серед adeptів «чистої емпірії» він називає фізика Густава Кірхгофа (1824–1887), засновника емпіріокритицизму Ріхарда

⁶⁷⁴ Spektorskij E. Naturalistična sociologija. S. 184.

⁶⁷⁵ Ibid. S. 193.

⁶⁷⁶ Spektorskij E. Teorija in empirija // Zbornik znanstvenih razprav Juridичне fakultete v Ljubljani. 1942. XVIII. S. 16.

Авенаріуса (1843–1896), членів Віденського гуртка Моріца Шліка (1882–1936) та Рудольфа Карнапа (1891–1970)⁶⁷⁷. На думку Є. В. Спекторського, будь-якому науковому пізнанню передують теорія, яка і конструює наше знання⁶⁷⁸. Тож наукове пізнання, стверджує він, є результатом свідомої розумової праці, а не рефлексивною діяльністю; воно є не сліпим відтворенням, а творенням, не сприйняттям, а концепцією. Наукова істина не задана наперед, її потрібно визначити.

У зв'язку із загрозою опинитися під владою комуністів чи бути висланим у СРСР у 1944 р. Є. В. Спекторський із дружиною мусили залишити Люблян⁶⁷⁹. Пішки перетнувши італійський кордон, протягом трьох років Спекторські поневірялися у таборах для переміщених осіб⁶⁸⁰, аж доки у 1947 р. не емігрували до Сполучених Штатів Америки. В останній, американський період свого життя Є. В. Спекторський був професором Свято-Володимирської православної духовної семінарії (тоді – у Нью-Йорку, на півночі Манхеттена)⁶⁸¹, а також очільником Російської академічної групи у США (1948–1951). У її «Записках» були надруковані численні статті філософа⁶⁸², які продовжували виходити і після його смерті, яка настала 3

⁶⁷⁷ Spektorskij E. Teorija in empirija. S. 1.

⁶⁷⁸ Ibid. S. 8.

⁶⁷⁹ Див.: Александров Е. А. Русские в Северной Америке: Биографический словарь / под ред. К. М. Александрова, А. В. Терещука. Хэмден; Сан-Франциско; СПб.: Конгресс русских американцев, 2005. С. 479.

⁶⁸⁰ Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский: очерк жизни и научной деятельности // Спекторский Е. В. Воспоминания / вступ. ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибуновского. Рязань: б. д., 2020. С. 28.

⁶⁸¹ Заснована в 1938 р., Свято-Володимирська православна духовна семінарія, яка належить Православній церкві в Америці, є одним із найвідоміших вищих православних навчальних закладів у світі. З 1962 р. розташована у Крествуді, передмісті Нью-Йорка.

⁶⁸² Див. зокрема: Спекторский Е. В. Свобода и детерминизм // Записки Русской академической группы в США. 1967. Т. 1. С. 153–159; Його ж. Правительство и власть // Там само. 1968. Т. 2. С. 29–30; Його ж. Три типа реальности // Там само. 1969. Т. 3. С. 81–92; Його ж. Эпохи русской культуры // Там само. 1970. Т. 4. С. 163–182. Його ж. Духовное наследие XIX века // Там само. 1971. Т. 5. С. 253–259; Його ж. Значение философии Н. О. Лосского // Там само. 1976. Т. 10. С. 127–132; Його ж. Христианская этика:

березня 1951 р. у Нью-Йорку. Основними темами, висвітленими у публікаціях Є. В. Спекторського періоду його перебування у США, стали етичні та філософські проблеми індивідуального і суспільного буття людини.

Вирішення питання про свободу і детермінізм є принциповим для антропології Є. В. Спекторського та, відповідно, його етики. Як слушно зазначав В. В. Зеньковський, у філософських студіях вченого особливе місце обіймала категорія можливості: «“Возможное” находится между необходимым и реальным и потому есть условие и принцип свободы»⁶⁸³. Заперечуючи абсолютне та універсальне значення напередвизначення, Є. В. Спекторський розглядає детермінізм як одну з можливих теоретичних гіпотез, необхідну в пізнанні людиною природи та її перетворенні (техніка), але обмежену в застосунку до людського життя (етика), адже для етики людина «не только homo technicus, который умеет ставить себе цели и искать для них подходящие средства, но homo ethicus, который связан предписаниями должного»⁶⁸⁴. У контексті розгляду людини як моральної істоти детермінізм, на думку філософа, має інше значення і кілька різновидів – індикативний онтологічний, або феноменологічний детермінізм; технологічний індетермінізм; імперативний, або нормальний деонтологічний детермінізм⁶⁸⁵.

Індикативний детермінізм постулює людину як цілковито упокорену зовнішнім або внутрішнім чинникам. Серед зовнішніх факторів поневолення Є. В. Спекторський розрізняє теократичний (відмова від свободи з огляду на панування фатуму), соціократичний (людина – лише похідна суспільства), фізіократичний (доля людини повністю підконтрольна природі). Поведінка та вибір людини можуть цілковито визначатися і внутрішніми чинниками – тілесним чи душевним станом, коли, кажучи словами філософа, несвідома

Лекции проф. Е. В. Спекторского, прочитанные в Св.-Владимирской Духовной Академии в г. Нью-Йорке в 1950/51 акад. г. // Там само. 1980. Т. 13. С. 77–190.

⁶⁸³ Зеньковский В. В. Русская религиозно-философская мысль XX века. С. 318.

⁶⁸⁴ Спекторский Е. В. Свобода и детерминизм. С. 155.

⁶⁸⁵ Див.: там само.

поведінка керована не мотивами, а моторами ⁶⁸⁶. Як підсумовує вчений, «феноменология жизни человеческой совершенно лишена какой бы то ни было этической квалификации» ⁶⁸⁷, тож у цьому контексті безглуздо говорити про «природні злочини», адже злочин потрібно розуміти лише як свідоме порушення етичних норм.

Звільняючись від зазначених видів детермінізму, людина відкриває для себе шлях до технічної діяльності, але не реалізує свого потенціалу вільної істоти. Долаючи природний детермінізм, людина має свободу ставити собі цілі та досягати їх без огляду на етичні цінності: наприклад, у політиці, як її бачив Макіавеллі, або в економіці чи технічному поступі. Але ж технічний розвиток без етичного впродовж XIX століття, на думку Є. В. Спекторського, спричинив численні катастрофи, які спіткали людство у XX столітті: світові війни, зростання злочинності й виникнення тоталітарних держав. Лише належна увага до етики, на думку Є. В. Спекторського, спроможна змінити ситуацію та запобігти загибелі цивілізації: «Если мы найдем в себе силы сбросить натуралистическое наваждение прошлого века, то наше сознание и совесть обретут побуждение к творческому и плодотворному действительно прогрессивному познанию и деланию, водимым верою в непререкаемые и вечные духовные ценности» ⁶⁸⁸.

Послідовно обстоюючи пріоритетне значення етичних цінностей та етичного регулювання розвитку культури і науки, Є. В. Спекторський виокремлює три складові людини в контексті етичного детермінізму – тілесну, душевну і духовну, яким відповідають фізичний, психічний і моральний аспекти вивчення суспільства. Узгодження та гармонія цих трьох складових в окремій людині є проблематичною, і «призвание этического человека, homo ethicus, состоит в том, чтобы преодолеть драматизм происходящей в нем борьбы разнородных элементов, подчиняя их

⁶⁸⁶ Див. Спекторский Е. В. Свобода и детерминизм. С. 156.

⁶⁸⁷ Там само.

⁶⁸⁸ Спекторский Е. В. Духовное наследие XIX века. С. 259.

деонтологическим регулятивам»⁶⁸⁹. Останні вчений поділяє на суб'єктивні (настанови совісті), об'єктивні (звичаї та право) й абсолютні. Відносність перших двох видів означає як можливість вибору тих чи тих моделей поведінки, так і небезпеку повного ігнорування всіх моральних альтернатив. Тож мусять існувати абсолютні регулятиви поведінки, але така деонтологія, як зазначає Є. В. Спекторський, «как и все абсолютное, может быть предметом только веры»⁶⁹⁰, а її джерелом є релігійне одкровення.

Викладаючи у Свято-Володимирській православній духовній семінарії християнську етику⁶⁹¹ та церковне право, Є. В. Спекторський приділяв значну увагу питанню абсолютних регулятивів поведінки людини та суспільного буття. Особливо показовим щодо цього видається збережений у архіві семінарії англomовний машинопис, опублікований словенськими дослідниками під назвою «Vprašanja moralne teologije» («Питання моральної теології, 2018»)⁶⁹². У цьому стислому, однак дуже змістовному тексті вчений надає філософське обґрунтування моральної теології та окреслює основні етичні поняття – добра, зла, Бога, людини і суспільства, увиразнюючи їхній взаємозв'язок.

Намагаючись раціонально довести необхідність звернення людини до абсолютних начал, Є. В. Спекторський розглядає два варіанти ставлення людини до абсолюту: заперечення або визнання. У першому випадку людина неминуче зіштовхується з парадоксальністю існування, а також із

⁶⁸⁹ Спекторский Е. В. Свобода и детерминизм. С. 157.

⁶⁹⁰ Там само. С. 158.

⁶⁹¹ Зберігся запис лекційного курсу Є. В. Спекторського з християнської етики, прочитаного у 1950–51 навчальному році, першодрук якого здійснено в журналі «Записки Русской академической группы в США» за 1980 р. і згодом републіковано окремим виданням (див.: Спекторский Е. В. Христианская этика. Лекции, прочитанные в Свято-Владимирской духовной академии в г. Нью-Йорке в 1950/51 академическом году / сост., вступ. статья и прим.: П. Е. Бойко, Л. А. Бойко, И. В. Попов. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2013. 150 с.).

⁶⁹² Як припускають словенські дослідники, машинопис є чернеткою вступних розділів запланованої книги або опорним конспектом лекцій Є. В. Спекторського, які він читав в духовній академії (див.: Stres A. Spremná beseda // Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije / urednik in avtor predgovora Blaž Ivanc [prevedla M. Jančar]. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018. S. 89).

релятивізмом, у світлі якого людські цілі та ідеали постають відносними і навіть помилковими. Зрештою, людська недосконалість та вади всього світу здаються нездоланими, адже людина не визнає існування досконалості, якої могла би прагнути.

Однак ситуація радикально змінюється, якщо людина вірить у Бога як в абсолютний ідеал: людське існування отримує абсолютну незнищенну основу; прагнення людини отримують оперття в ідеалі, відображення якого знаходимо в цьому світі; людське життя стає дотичним до нескінченного Добра і перевершує обмеженість сотвореного світу. Отже, як зазначає Є. В. Спекторський, людина природно зорієнтована на Бога й абсолютне буття, прагнучи досконалості; натомість атеїзм суперечить людській природі. Людина як Творіння не може існувати без Бога, і коли вона прагне досконалості й ідеалу, вона неодмінно прямує до Нього ⁶⁹³. Те саме стосується і морального життя людини. Без Бога людство ризикує зазнати небезпек морального релятивізму і песимізму, адже боротьба зі злом та стражданнями у безбожному світі набуває безнадійного характеру. Отже, підсумовує Є. В. Спекторський, моральні прагнення людства природно спрямовані до Бога ⁶⁹⁴.

Знання про добро та шляхи його досягнення Є. В. Спекторський визначає як етику ⁶⁹⁵. Подібно до того, як вчений раціонально обґрунтовує необхідність Бога для людського існування загалом, він наголошує на несуперечності наукової етики та моральної теології, попри те, що перша заснована на природних знаннях людей, а друга – на божественному одкровенні. Як зазначає вчений, моральна теологія може використовувати наукові знання, маючи на увазі можливість їхньої помилковості. Натомість одкровення є виявом істини як такої у реальності, яка існує в Бозі та Всесвіті.

⁶⁹³ Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije / urednik in avtor predgovora Blaž Ivanc; spremna beseda Anton Stres; [prevedla M. Jančar]. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018. S. 61–62.

⁶⁹⁴ Там само. S. 68.

⁶⁹⁵ Там само. S. 13.

Є. В. Спекторський переконаний, що віра та наука, якщо вони об'єктивні, мають одне джерело – Божий логос. Християнство, як одкровення істини і життя, видається йому об'єктивнішим за будь-яку найточнішу науку.

Моральний закон відкритий для людей Богом і є вираженням істини; він несе благо для людини і має розумний характер, тож ми маємо не просто сліпо його дотримуватися, а розуміти і духовно проживати. Таким чином, переконаний Є. В. Спекторський, моральна теологія – це не просто перелік заповідей, а наукове тлумачення християнської моральної доктрини у світлі віри та науки; це не проповідь, а наукова система, ґрунтована на постулатах етики. Вчений наголошує, що моральна теологія пов'язана з іншими науками про людину – антропологією, соціологією та психологією. Щодо останніх двох наук, то вони, на думку Є. В. Спекторського, сповнені хибних ідей та уявлень, несумісних з християнською етикою ⁶⁹⁶.

У праці «Vprašanja moralne teologije» філософ окреслює поняття суспільства на основі православної доктрини. Підкреслюючи цінність та незамінність кожного окремого індивіда, Є. В. Спекторський водночас наголошує на важливості соціальних зв'язків та наводить п'ять їхніх різновидів: 1) міжособистісні стосунки, які в російській філософії охоплює поняття «соборності»; 2) психологічний зв'язок, який виникає при постійному контакті між людьми і має наслідком виникнення різноманітних бажань та думок; 3) спільне походження, яке увиразнює зв'язок нащадків із предками; 4) соціальна згуртованість, втілена у сім'ї, суспільстві, нації, тобто, певні форми соціального життя, закріплені в соціальних інститутах, звичаях та інших формах культури; 5) консубстанційність як внутрішній зв'язок між людьми, згідно з яким життя кожної людини обов'язково і незалежно від її волі впливає на всіх інших людей. Перші дві форми зв'язку здебільшого перебувають під контролем людини, натомість три останні частково зумовлені людською природою ⁶⁹⁷.

⁶⁹⁶ Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije. S. 18–19.

⁶⁹⁷ Ibid. S. 31.

Відповідно до зазначених різновидів соціальних зв'язків Є. В. Спекторський убаचाє засади соціального життя у християнських постулатах щодо Богоподоби людини та Трійці як ідеалу єдності, первородного гріха і спасіння через Христа, християнського ідеалу досконалого єднання у вірі та любові.

Принципово важливою ідеєю Є. В. Спекторського, яку не зустрічаємо в інших його працях, є консубстанційність як особливий зв'язок між людьми в суспільстві, який, як пише вчений, є не лише даністю, але й метою існування. Таким чином, суспільство – це утворення, яке є водночас одно- і багатоосібним, і, попри сутнісну єдність, кожен член цієї формації зберігає власну самобутність та незалежність ⁶⁹⁸. Як зазначає Є. В. Спекторський, підґрунтям консубстанційності суспільства є підтверджений і науковим знанням, і релігійною вірою прямий чи опосередкований зв'язок усіх істот та явищ в єдиному Всесвіті ⁶⁹⁹. Джерелом і принципом єдності для окремих істот та цілого світу є Бог: у Бозі все єдине і саме від нього світ, людство, наші знання та моральне життя отримують власну єдність. Прагнучи й наближаючись до єдності, ми наближаємось до Бога, і таким чином духовно зростаємо. Адже саме внутрішня єдність нашої душі та духовного життя є необхідною умовою духовного вдосконалення. Крім того, єдність є суттєвою характеристикою кожної істоти: повністю розділене припиняє своє існування. Відсутність єдності є причиною страждань, слабкості та зла ⁷⁰⁰.

Вчення Є. В. Спекторського про єдність та консубстанційність перегукується з поняттям всеєдності В. С. Соловйова, яке стало одним із ключових для російської релігійної філософії й отримало розвиток та інтерпретацію в метафізиці всеєдності.

Виходячи з філософських засновків всеєдності, Є. В. Спекторський стверджує, що соціальне життя є поєднанням окремих життів на основі

⁶⁹⁸ Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije. S. 32.

⁶⁹⁹ Ibid. S. 42.

⁷⁰⁰ Ibid. S. 62.

різного типу зв'язків та спільності, заснованої на особливостях людської природи, професії, культури та її елементів. Таке об'єднання є не механічною сумою, а «органічним» цілим, яке Є. В. Спекторський визнає окремим «моральним суб'єктом». Останній має духовну природу й істинно живе у всіх членах суспільства тією мірою, наскільки вони беруть участь в його житті не як окремі особи, а як члени певної спільноти. Зовнішньо «моральний суб'єкт» може виявлятися в якійсь соціальній організації на зразок Церкви, держави, політичної організації тощо. Таким чином, вчений визначає морального соціального суб'єкта як єдиним присутньо і множинним за кількістю членів.

Дія суспільства дорівнює дії всіх його членів, але відповідальність – кожного окремо. Підкреслюючи особливість морального суб'єкта, Є. В. Спекторський зазначає, що можна перебувати в певному відношенні до суспільства, але не бути його членом: наприклад, у такій ситуації опиняється іноземець в чужій країні. У такому разі ми відповідаємо лише за свої дії як окремої особи, але не як частини колективного суб'єкта.

Ще одним наслідком тісного взаємозв'язку суспільства як цілого та його членів є відмова від цілковитого розмежування між моральним законом суспільства чи індивіда. Так, Є. В. Спекторський зауважує, що, якщо окремі індивіди солідарні з суспільством як цілим, то є підстава приписувати соціальні чесноти й вади, а також добрі чи погані вчинки усім членам спільноти, тобто застосовувати ті самі критерії добра і зла до окремих індивідів та цілого суспільства ⁷⁰¹. Цю тезу філософ деталізує трьома роз'ясненнями.

По-перше, особиста відповідальність індивідів не є однаковою в соціальному житті, адже залежить від того, наскільки людина не погоджується із загальними прагненнями. Якщо індивід повністю заперечує ту чи ту тенденцію, він відповідає лише за власну позицію. Так, зазначає Є. В. Спекторський, можна не підтримувати війну, революцію тощо, але,

⁷⁰¹ Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije. S. 50–51.

врешті-решт, зв'язок в суспільстві є настільки сильним, що часто доля всіх його членів неминуче визначається загальним курсом. Ймовірно, до такого висновку Є. В. Спекторський прийшов внаслідок багаторічної вимушеної еміграції та двох втеч від більшовиків.

По-друге, якщо позиція окремого індивіда є прямо протилежною певному соціальному явищу, то відокремлюватися від нього філософ вважає за доцільне лише в тому випадку, якщо такий вчинок спричинить менше зло, аніж підтримка шляху всього суспільства. При цьому Є. В. Спекторський наголошує на тому, що такий сценарій можливий лише для актів зовнішньої поведінки людини, але не її внутрішнього світу. І попри те, що якщо скоєння злого вчинку є єдиним виходом, людина все одна повинна нести відповідальність за нього, адже зло – це завжди зло.

Нарешті, остання ремарка, яку робить Є. В. Спекторський на тему особистої та колективної відповідальності, стосується констатації різниці між моральним рівнем особистості та спільноти, адже більшість людей є слабкими, а отже, загалом суспільству властивий «середній» моральний рівень. Хоча, зауважує філософ, це правило також подекуди має винятки⁷⁰².

Питання колективної моралі вартує особливої уваги ще з тих міркувань, що великий вплив суспільства на життя окремого індивіда може спричинити обожнення соціального та ствердження примату колективного над окремою особою і трактування членів суспільства як інструменту для досягнення соціальних цілей. Іншою крайністю є абсолютизація приватних інтересів, коли засобом досягнення щастя окремих людей стає суспільство. Як слушно зазначає Є. В. Спекторський, баланс між тяжінням до колективізму та індивідуалізму зустрічається доволі рідко.

Проте кожному суспільству властиві цінності, по-перше, гармонії між людьми, по-друге, можливості злагоджених дій для загального блага й, по-третє, можливості кожного члена суспільства розвивати власні здібності у певних соціальних ролях. Однак, наголошує Є. В. Спекторський, жодна

⁷⁰² Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije. S. 52–53.

соціальна роль не повинна і не може замінити людську гідність, адже бути достойною людиною є найпершим і найважливішим завданням кожного ⁷⁰³.

Підсумковою працею Є. В. Спекторського, що узагальнює його багаторічні пошуки ідеальних засад суспільствознавства, є згадані вище лекції з курсу християнської етики, прочитані у Свято-Володимирській православної семінарії в 1950-1951 навчальному році. Основна теза, яку розгортає філософ, висловлена таким чином: «Принципиальную основу християнської етики и социологии составляет християнское мировоззрение. Его метафизический мотив – вера в свержприродного и свержчеловеческого Бога, а также в Богочеловека. Его этический мотив — любовь к Богу и к ближним» ⁷⁰⁴.

Варто зазначити, що філософські роздуми Є. В. Спекторського щодо необхідності Абсолюту для життя людини та її морального вдосконалення, неодмінності свободи як базової характеристики людини, його принципове неприйняття релятивізму в етиці, а також загальна орієнтація на християнство дозволяють провести паралелі з поглядами такого відомого російського мислителя, як Микола Онуфрійович Лосський (1870–1965), у вченні якого, за словами Є. В. Спекторського, «с силою и славою возрождается неумирающая Платонова мысль, что идея добра – это величайшее знание, и что мера всех вещей – это Бог» ⁷⁰⁵.

Попри те, що М. О. Лосський зосереджується переважно на гносеології та понятті інтуїції, а також розробці оригінальної філософської системи «ідеал-реалізму», його доглибна вкоріненість у християнському світогляді споріднює його із Є. В. Спекторським та призводить обох мислителів до схожих етичних та антропологічних міркувань і висновків. Для обох філософів буття має ієрархічну будову, на вершині якої – Бог як ідеал особистого та соціального розвитку. Незважаючи на неможливість

⁷⁰³ Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije. S. 58.

⁷⁰⁴ Спекторский Е. В. Христианская этика. С. 31.

⁷⁰⁵ Спекторский Е. В. Значение философии Н. О. Лосского. С. 132.

досягнення цього ідеалу, люди (за термінологією М. О. Лосського – субстанційні діячі) зобов'язані свідомо вдосконалювати своє життя через творчість, альтруїстичні моральні вчинки та пізнання Бога і в такий спосіб наближатися до ідеалу. Ось як про цю, дуже співзвучну його власним етичним міркуванням, ідею М. О. Лосського пише Є. В. Спекторський: «Где деятель, там и деятельность. Где деятельность, там и свобода. А где свобода, там и возможность творить как добро, так и зло. Таким образом, онтология субстанционных деятелей естественно ведет к нравственной деонтологии, и притом такой, регулятивом которой является царство Божие»⁷⁰⁶. Як наголошував М. О. Лосський, лише шлях до Царства Божого через моральну еволюцію може реалізувати справжню людську природу й привести до мирного майбутнього людства⁷⁰⁷. Особливу увагу Є. В. Спекторський звертає на роль поняття соборності у філософії М. О. Лосського, зазначаючи, що філософському монізму він протиставляє «плюралізм, однако не в смысле Лейбницева разрозненных и самодовлеющих монад без окон и дверей, а в смысле стройной иерархии субстанционных деятелей, связанных между собою началом, взятым из языка нашей церкви, а именно соборностью»⁷⁰⁸. Зазначимо, що у працях Є. В. Спекторського пізнього періоду творчості поняття соборності є ключовим, адже він розуміє суспільство саме як соборне поняття, як духовне об'єднання і спілкування особистостей, що творять суспільство: «И настоящая общественность не столько дана как естественный факт, сколько задана как моральная обязанность. Более или менее успешно эта задача может выполняться только во имя Божие»⁷⁰⁹.

Як зазначає Є. В. Спекторський, антихристиянська соціологія зводить людські стосунки до боротьби, паразитизму та пристосування. Натомість

⁷⁰⁶ Спекторский Е. В. Значение философии Н. О. Лосского. С. 131.

⁷⁰⁷ Див. Plašienkova Z., Slobodian O. Some ethical-religious views of Nikolai O. Lossky and Eugene V. Spektorsky (searching for thought parallels) // *Studia Philosophica*. Vol. 66 (2). 2019. P. 7–23.

⁷⁰⁸ Спекторский Е. В. Значение философии Н. О. Лосского. С. 131.

⁷⁰⁹ Спекторский Е. В. Христианская этика. С. 58.

християнський світогляд визнає такі явища як присутні в сповненому зла світі, однак заперечує їхнє значення як ключових та єдиних у контексті взаємин між людьми. Згідно з християнством, людина людині – не вовк, а саме людина, з її гідністю та унікальною цінністю.

Потрактowana Є. В. Спекторським як соціальна філософія, християнська соціологія має своїм предметом обов'язки людини щодо інших людей та суспільні обов'язки перед сім'єю, народом, правовими та господарськими об'єднаннями, державою та церквою. Правильне їх виконання філософ називає, слідом за апостолом Павлом, «сороботаньем Богу». Такими обов'язками є: не звеличувати і не принижувати інших людей, не засуджувати інших, ігноруючи власні гріхи, не спокушати ближніх, не чинити іншим зла (особливо – морального ⁷¹⁰). Позитивні обов'язки християн щодо інших людей мають в основі тезу про те, що «християнское общество принципиально строится не на эгоизме, а на альтруизме» ⁷¹¹. Першим взаємним зобов'язанням людей є мир та доброзичливість, далі йдуть співчутливість, взаємодопомога. Обов'язки людини щодо Бога, Боголюдини, щодо себе та природи ґрунтуються на євангельських ідеалах та цінностях Віри, Надії та Любові.

Таким чином, як бачимо, праці Є. В. Спекторського 1925–1950-х рр. з питань суспільствознавства та соціальної філософії демонструють ідеалістичні та християнські засади його підходу до історії соціальних вчень, критики натуралізму та сцієнтизму, а також обґрунтування особливої духовної природи суспільства. Ці праці увиразнюють у Є. В. Спекторському видатного релігійного філософа.

⁷¹⁰ Спекторский Е. В. Христианская этика. С. 138–139.

⁷¹¹ Там само. С. 139.

Висновки до розділу 3

Отже, від гносеологічних питань у ранній період творчості та орієнтації на наукову методологію Є. В. Спекторський поступово перейшов до історичних досліджень становлення суспільствознавства та філософського аналізу окремішності гуманітарних наук від природничих. Проаналізувавши історію соціальної фізики XVII століття, вчений звернув особливу увагу на моральність та виділив її як унікальну рису наук про людину, що стало основою його власної класифікації наукового знання.

Подальші розробки Є. В. Спекторського з питань суспільствознавства розгортались у царині філософії права. Саме юриспруденцію вчений визначив як «моральну соціологію» та на її прикладі продемонстрував унікальність морального світогляду на протигагу фізичному і психологічному, солідаризуючись з П. І. Новгородцевим та полемізуючи з представниками психологічної школи права. Підстави морального світогляду – свобода волі та категорії належного – стали ключовими поняттями у працях Є. В. Спекторського часів еміграції.

Праця «Християнство и культура» продемонструвала переосмислення Є. В. Спекторським питань культури, цінностей, категорій належного та соціології й засвідчила віднайдення філософом опори для своїх міркувань про мораль, суспільство та науку у християнстві. Розмежовуючи компетенції філософії, науки та релігії й визначаючи останню джерелом знання про Абсолют, Є. В. Спекторський був переконаний у взаємодоповнюваності різних царин людського знання та не бачив суперечності між ними. Розробляючи питання моральної теології, вчений розглядав її як наукове раціональне знання. Висновки про свободу людини як підставу її існування, а також її природу як духовної істоти зближують Є. В. Спекторського з традицією російської релігійної філософії.

Таким чином, дослідження суспільства християнською соціологією як духовного, соборного явища, об'єданого особливим зв'язком

консубстанційності, стало для Є. В. Спекторського єдиним раціональним та істинним способом досягнути сутність суспільства, несумісним із натуралістичним та сцієнтистським поглядом на соціальне життя. Так само лише на християнських засадах філософ вважав можливим розумне та мирне співжиття людей у спільноті.

ВИСНОВКИ

Формування Є. В. Спекторського як науковця та педагога розпочалось і великою мірою відбулось у Варшавському університеті у 1893–1914 рр., де він пройшов шлях від студента до екстраординарного професора. Саме у цей період Є. В. Спекторський зацікавився проблемами суспільствознавства та філософії. Ключовою постаттю та авторитетом у спрямуванні наукових пошуків ученого на багато років плідної дослідницької роботи став його науковий керівник, відомий правознавець О. Л. Блок. Наставник Є. В. Спекторського займався розробкою методології та класифікації наук, а також, всупереч повсюдному пануванню позитивізму, обґрунтовував виняткове значення гуманітарних наук для пізнання світу. Не поділяючи всіх висновків учителя, Є. В. Спекторський перейняв від нього зацікавленість проблемами філософії наук та критичну налаштованість щодо постулату про перевагу природознавства та популярної за тих часів позитивістської методології над гуманітарним знанням.

Критика позитивізму і марксизму, пошуки теоретичного підґрунтя для власних досліджень (зокрема й під час наукових відряджень до університетів та бібліотек Європи) привели Є. В. Спекторського до марбурзької школи неокантіанства. Поділяючи критичні настанови марбуржців про автономність розуму, нескінченність пізнання, раціональність та об'єктивність, дослідник активно розробляв проблеми науки та суспільствознавства, що засвідчують його публікації та рукописи початку ХХ ст., а також варшавський курс лекцій «Энциклопедия экономических, юридических и политических наук» (1903). У працях цього періоду він активно обстоював думку про те, що науки, так само як і культурне та соціальне життя, потребують дороговказу від особливої метанауки – енциклопедії або наукової філософії, перейнятої визначенням ідеалу пізнання, до якого слід прямувати, але який неможливо досягнути. Об'єктивність, необхідність та всезагальність наукових істин, як

доводив Є. В. Спекторський, забезпечується логікою та індуктивним методом. Останній застосовується як для формальної верифікації положень, так і для перевірки їхньої матеріальної складової. Виокремлення наукою необхідних зв'язків у явищах споріднює погляди Є. В. Спекторського з поглядами відомого філософа і правознавця, неокантіанця Б. О. Кістяківського.

Застосування зазначених вище принципів щодо суспільствознавства визначало його розбудову як раціональної науки, рівнозначної природознавству за своїми методами та результатами, але відмінної від нього присутньо. Суспільствознавство, на переконання Є. В. Спекторського, є моральною наукою, адже воно розглядає людину не як органічну частину природи, а як вільну істоту, здатну приймати самостійні рішення. На відміну від Б. О. Кістяківського, який вважав спільною для всіх суспільних наук категорією справедливості (на противагу категорії необхідності, панівній у природознавстві), Є. В. Спекторський наголошував на встановленні суспільними науками необхідних зв'язків лише між явищами морального виміру. При цьому обидва мислителі визнавали виняткову роль суспільних наук та їхніх досягнень для організації соціального життя на розумних засадах. Орієнтиром для такого життя, за Є. В. Спекторським, має бути чиста етика, «математика суспільствознавства», принципи якої гарантовано були б науково достовірними та об'єктивними. Спроби Г. Когена, одного із засновників неокантіанського руху, віддати цю роль правознавству стали предметом принципової критики Є. Спекторського, адже вони засвідчували б некритичне привнесення догматичних та метафізичних положень, а отже – втрату об'єктивності. Натомість Є. В. Спекторський наполягає на такій достовірності наукових висловлювань та істин, яка могла би бути верифікована будь-ким, хто мислить послідовно та раціонально, що зближує вченого з сучасними комунікативними філософами К.-О. Апелем та Ю. Габермасом.

Отже, у ранній період творчості Є. В. Спекторський заявляє про себе передусім як мислитель-ідеаліст та методолог суспільних наук. Проголошені у ранніх працях принципи раціональності, об'єктивності науки та осмислення суспільствознавства на основі поняття людини як вільної та розумної істоти зберігатимуть для Є. В. Спекторського пріоритетне значення протягом усього подальшого академічного життя і творчості.

Праці мислителя 1907–1917 рр. увиразнюють його спробу поглянути на проблему суспільних наук не з теоретичної, а з генетичної перспективи, що передбачало ретельне дослідження історії суспільствознавчих понять та проблем у широкому культурному контексті – із часів античності. Міркуючи над тодішніми антропологічними засадами суспільствознавства, Є. В. Спекторський помилково проінтерпретував стоїчну філософію як таку, що заперечує свободу волі. Однак сфокусованість ученого саме на проблемі вільного вибору людини слід сприймати як ще одне переконливе potwierдження філософського спрямування його студій у царині суспільних наук.

Винятково важливим етапом становлення науки про соціальне життя людини, на думку Є. В. Спекторського, була так звана соціальна фізика, над принципами якої міркували ключові мислителі XVII ст. – Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ф. Бекон, Р. Декарт, С. фон Пуффендорф та ін. Спираючись на ретельний аналіз їхніх праць, здійснений ним у фундаментальній двотомній монографії «Проблема социальной физики в XVII ст.», вчений дійшов висновку про принципово хибне розуміння соціальною фізикою, що орієнтувалася передусім на механічне природознавство, людини як механічного тіла й суспільства як системи однотипних індивідів. У майбутньому це призвело до численних невдалих спроб побудувати суспільствознавство на ґрунті основних ідей та методів соціальної фізики, бездумно запозичених із природничих наук.

Відмовившись від неокантіанської гносеології, Є. В. Спекторський не лише занурився до історії суспільствознавства, а й під впливом

раціоналістичної філософії Нового часу, зокрема системи Е. Вейгеля, розробив власну класифікацію суспільних наук та теорію їх дослідження. Будуючи класифікацію наук на основі двох принципів – віддаленості від логіки та об'єкта дослідження, Є. В. Спекторський зберіг класичний поділ на логіку, фізику та етику, зараховуючи до останньої і суспільствознавство, як моральну науку. Обстоюючи термін «моральна наука» у полеміці з баденським неокантіанцем Г. Ріккертом, він наполягав саме на моральному аспекті, який принципово відрізняє і розмежовує суспільні науки від наук про природу, а також звертав увагу на недостатність для цієї мети запропонованого баденськими неокантіанцями В. Віндельбандом і Г. Ріккертом поняття наук про культуру. Згодом Є. Спекторський перегляне свою точку зору на термін «науки про культуру», в якому віднайде більшу відповідність своїм пізнішим напрацюванням у контексті християнської філософії.

Зараховуючи до складу моральних наук чисту етику, правознавство, психологію, історію, соціологію та економіку, Є. В. Спекторський пропонував досліджувати їх за допомогою спеціальної теорії наук – генетичної або психологічної. Остання має на меті аналіз історії наук та виявлення у ній неперехідних, вічних елементів методології та положень окремих наук, попередньо прояснивши причини та обставини виникнення певних теорій та тверджень. Такий розгляд наук принципово відмінний від цілепокладання, характерного для ранньої творчості Є. В. Спекторського, який був переконаний тоді в необхідності спрямування діяльності окремих наук критичною філософією. Натомість генетична теорія науки не встановлює, а оприявнює присутні в науках цілі. Вона має п'ять аспектів дослідження: телеологія, діалектика, семантика, індивідуація та соціологія науки, які сукупно повинні дати найбільш достовірне уявлення про суспільні науки як моральні. У такому трактуванні суспільствознавства неминучим є визнання особливої метафізичної реальності понять добра, зла, закону тощо і

разом із тим – глибокої метафізичної потреби людини як вільної та моральної істоти.

Як фаховий юрист, у своїх філософських дослідженнях суспільних наук Є. В. Спекторський приділяв особливу увагу правознавству, яке класифікував як «моральну соціологію». Відмінна від емпіричного дослідження суспільства, моральна соціологія функціонує в межах певного нормативного порядку, встановленого в суспільстві, й орієнтована не лише на фактичне, а й на нормативне суспільне буття. Таке тлумачення правознавства утверджувало розуміння людини як вільної особистості, спроможної до самостійної діяльності з огляду на моральні ідеали, й відповідно увиразнювало у суспільстві спілку моральних істот. Обстоюючи у полеміці з представниками психологічної школи права особливу, незвідну до фізичної чи психологічної, реальність права, у працях передперволюційної доби Є. В. Спекторський наполягав на тісному зв'язку між правом і мораллю та обов'язковості таких двох умов морального світогляду, як свободи волі людини та об'єктивне існування норм належного (понять добра і зла, справедливості тощо). Разом із тим вчений чітко розмежовував право та мораль і вважав їх змішування згубним для юридичної практики та суспільного життя.

В еміграційний період життя і творчості суспільствознавчі студії Є. В. Спекторського розгорталися на ґрунті християнської релігії. Вбачаючи у християнській метафізиці першоджерело всього культурного надбання європейців, вчений, однак, намагався зберегти відданість ідеалам раціональності. Акцентуючи увагу на взаємодоповнюваності релігії, філософії та науки він аргументовано доводив обмеженість сциєнтистських та натуралістичних пояснень сутності суспільства. У працях еміграційного періоду він висловлював переконання в тому, що найважливішими кроками на шляху пізнання сутності соціального життя є визнання духовності та свободи окремої людини й відповідне «соборне» осягнення суспільства як спілки вільних особистостей, об'єднаних консубстанційним зв'язком.

Отже, як доведено у процесі нашого дослідження, теоретико-методологічні рефлексії з питань суспільствознавства і представленого в ньому комплексу суспільних наук становлять стрижень усієї інтелектуальної діяльності Є. В. Спекторського та невичерпне джерело творчого натхнення. Протягом усього життя він зберігав величезну зацікавленість до визначення принципів розумного та цілеспрямованого облаштування суспільного життя. На основі різних філософських платформ – марбурзького неокантіанства, генетичних досліджень, філософії права, християнського ідеалізму – Євген Спекторський намагався осмислити ключові поняття суспільних наук, а також втілити ідеали розумного співжиття у власній академічній, науковій та громадській діяльності.

Здійснене у роботі перше спеціальне дослідження суспільствознавчої проблематики у творчості Є. В. Спекторського увиразнює перспективність подальшого вивчення його багатогранної спадщини, що потребує передусім подальших поглиблених архівних студій і деталізованого відтворення культурно-історичного та інтелектуального контекстів його академічної діяльності. Таке вивчення сприятиме не лише подальшому відтворенню адекватного образу Спекторського-мислителя, а й створенню цілісної картини розвитку академічної філософії у ХХ ст., зокрема й на українських теренах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

1. Блок А. А. – Спекторскому Е. В. Письма: 19 ноября 1909 г. из С.-Петербурга в Варшаву; 12 декабря 1911 г. из С.-Петербурга в Варшаву; декабрь 1909 г., Варшава // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 43. Спр. 1–3. 5 арк.
2. Блок А. Л. – Спекторскому Евгению Васильевичу. Письмо 18 апреля 1902 г. из Варшавы в Париж // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 192. 2 арк.
3. Блок А. Л. Инструкция, определяющая заграничные занятия Спекторского Евгения Васильевича. Май 1901 г. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 290. 2 арк.
4. Блок А. Л. Программа занятий для приготовления к экзамену на степень магистра на кафедре государственного права. 1898 г. Варшава. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 284. 2 арк.
5. Блок А. Л. – Юридическому факультету Варшавского университета. Отзыв о студенческих курсовых работах по государственному праву диссертанта Рейснера Михаила. Конец XIX в. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 285. 2 арк.
6. Блок А. Л. – Юридическому факультету Варшавского университета. Сообщение о прослушанном курсе и сданных экзаменах по всеобщему и русскому государственному праву кандидатом права Ашкинази и отзыв на кандидатскую диссертацию. 10 апреля 1893 г. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 283. 2 арк.
7. Ганфман Н. Русские съезды // Сегодня. 25 сентября 1928. С. 1. // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. 1 list.
8. Грамоты Николая II о награждении Спекторского Е. В. орденами Анны III степени и Станислава III степени. 28 мая 1910 г., 23 мая 1913 г. // ІР НБУВ. Ф. 43. Спр. 166–167. 4 арк.

9. Железнодорожно-эксплуатационный факультет Киевского народного университета-политехникума – в Научный совет университета-политехникума. Об избрании членов в Научный совет. 16 июня 1919 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 180. 1 арк.

10. Заведующий Центральным тюремно-карательным отделом Народного комиссариата юстиции – Спекторскому Е. В. Просьба прибыть на заседание Совета по обсуждению культурно-просветительной работы в местах заключения. 8 мая 1919 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 179. 1 арк.

11. Заметка о необходимых кредитах, подлежащих испрашиванию в виде аванса на неотложные нужды университета. 1919 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 147. 2 арк.

12. Кант И. Прелегомены ко всякой будущей метафизике, могущей возникнуть в смысле науки. Изд. 1893 г. Выписки рукою

Е. В. Спекторского // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 62. 9 с.

13. Канцелярия попечителя Киевского учебного округа – начальницам женских гимназий и председателям Педагогических советов. Вызов на прием к попечителю Спекторскому Е. В. 1919 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 171. 8 арк.

14. Кистяковский Б. А. – Спекторскому Е. В. Письма: 26 февраля, 16 марта, 8 сентября 1917 г. из Москвы в Киев // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 210–211. 10 арк.

15. Народный университет-политехникум – Спекторскому Е. В. Удостоверение о том, что он состоит преподавателем политехникума. 11 июня 1919 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 181. 1 арк.

16. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. Изд. 1896 г. Выписки рукою Е. В. Спекторского // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 69. 4 арк.

17. Резолюции, принятые первым съездом высших учебных заведений Украины, в котором приняли участие делегаты Советов университета Св. Владимира, Новороссийского университета, Киевской

духовной академии, Киевского политехнического института и Нежинского историко-филологического института. 1918 г. Машинопись // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 148. 5 арк.

18. Рейснер М. А. Христианское государство. Изд. 1889 г. Выписки рукою Е. В. Спекторского // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 101 (2). 20 с.

19. Ректор Варшавского университета – Спекторскому Е. В. Просьба предоставить дополнительные сведения к прошениям о предоставлении прав и преимуществ по службе. 10, 13 октября 1912 г. Машинопись // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 170. 4 арк.

20. Ректор Варшавского университета – Спекторскому Е. В. Сообщение о разрешении заграничной командировки с ученой целью. 30 ноября 1904 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 168. 2 арк.

21. Спекторский Е. В. Вейгель, Декарт, Лансон, Монтескье, Ж. Ж. Руссо, Тардье. Заметки и выписки // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 47. 52 арк. 1 од. зб.

22. Спекторский Е. В. Вопросы критики и теории общественных наук. Очерк, подготовленный ко II изд. 10–е гг. XX ст. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 32. 256 арк.

23. Спекторский Е. В. Вступительное слово к лекциям и занятиям семинара по философии. 10–е гг. XX ст. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 15. 12 арк.

24. Спекторский Е. В. Вступительное слово на открытии первого съезда представителей высших учебных заведений Украины. 1918 г. Автограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 146. 1 арк.

25. Спекторский Е. В. Государственное право иностранное и русское. Заметки к лекциям проф. Блока Александра Львовича. 1899–1900. Варшава // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 19. 3 арк.

26. Спекторский Е. В. Жан-Жак Руссо как политический писатель. Монография. Конец XIX в. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 297. 113 арк., 11 с.

27. Спекторский Е. В. Задача кафедры энциклопедии права: Речь при вступлении на кафедру в качестве ее руководителя. 16 сентября 1914.

Автограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 14. 1 арк.

28. Спекторский Е. В. Заметки о философских взглядах Виндельбанда и Риккерта // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 45. 3 арк.

29. Спекторский Е. В. Заметки по истории государственного права, политических учений, культуры и историографии России // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 20. 60 арк.

30. Спекторский Е. В. Заметки по публичному, семейному праву, право и общество и др. проблемы правовых норм // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 28. 30 арк.

31. Спекторский Е. В. Заметки по истории государственного права, политических учений, философии Англии и США // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 21. 30 арк.

32. Спекторский Е. В. Идея универсального права в XVII столетии [автограф] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 31 listov.

33. Спекторский Е. В. История. Общество. Закон. Механика. Выписки и заметки // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 48. 70 арк.

34. Спекторский Е. В. История политических учений. Конспект лекций, читанных в Киевском университете, записанных рукою неизвестного. 1918 // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 12. 19 арк.

35. Спекторский Е. В. История философии права. Лекции, изданные слушательницами Варшавских высших женских курсов. 1910. Стеклограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 11. 44 с.

36. Спекторский Е. В. К вопросу о системе «Духа законов» Монтескье и ее философских источниках. 1912. Черновые заметки // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 38. 21 арк.

37. Спекторский Е. В. К характеристике Чаадаева [автограф] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 33 listov.

38. Спекторский Е. В. Кастель и его философия. Автограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 36. 4 арк.

39. Спекторский Е. В. – Командующему войсками Киевского округа. Просьба разрешить заседание Научно-философского общества. 6 ноября 1916. Киев // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 175. 1 арк.
40. Спекторский Е. В. О государственных формах правления. 90-е гг. XIX в. Автограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 39. 4 арк.
41. Спекторский Е. В. О предмете философии, рационализме и др. вопросах философии // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 30. 107 арк.
42. Спекторский Е. В. Об объективности, достоверности, единстве науки и об общественных науках. Заметки // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 33. 68 арк.
43. Спекторский Е. В. Проблема чистой этики и ее достоверность // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 31. 31 арк.
44. Спекторский Е. В. – Ректору Варшавского университета. Прошение о предоставлении преимуществ, принадлежащих лицам русского происхождения, служащим в Польше. 1912 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 169. 2 арк.
45. Спекторский Е. В. Русские славянофилы [автограф] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 11 listov.
46. Спекторский Е. В. Солидарность. Нач. XX в. Автограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 41. 4 арк.
47. Спекторский Е. В. Списки рекомендованной литературы и пособий. Конец XIX и нач. XX ст. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 16. 17 арк.
48. Спекторский Е. В. Столетие кодификации русского права [автограф] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 22 listov.
49. Спекторский Е. В. Тезисы к диссертации [на тему] «Проблема социальной физики в XVII В. Том 1. Новое мировоззрение и новая теория науки». Варшава, 1910. 1 л. Печать // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 142.
50. Спекторский Е. В. Трагедия Толстого [автограф] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 45 listov.
51. Спекторский Е. В. Франция. Заметки по истории

государственного права, политических учений, культуры // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 22. 148 арк.

52. Спекторский Е. В. Цицерон и его трактат De republica. Исследование. 16 декабря 1894 г. // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 298. 106 арк.

53. Спекторский Е. В. Энциклопедия обществоведения. Курс лекций, читанных в Варшаве. Стеклограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 9. 224 стр.

54. Спекторский Е. В. Энциклопедия экономических, юридических и политических наук. Курс лекций. 1903. Стеклограф // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 10. 516 стр.

55. Товарищество печатного и издательского дела авторов-издателей «Голос» Издательский договор с проф. Спекторским Е. В. на издание книги «Три морали». 11 авг. 1919 г. Машинописная копия // IP НБУВ. Ф. 43. Спр. 185. 1 арк.

56. Beloemigracija u Jugoslaviji – 1918–1941 g. Kniga I. Beograd. Januar 1955 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije. T. e. 1053. 406 s.

57. Bilimović A. – Spektorsky E. V. [Листи до Любляни 31. V. 1938, 13. IV. 1939] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I/12. 4 listov.

58. British Museum – Spektorsky E. V. London, W. C. I. – Belgrade. 6. VI. 1935 [Подяка бібліотеки Британського музею за книгу] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / II/ 19. 1 list.

59. Dr. Spektorski Evgen. Personalna mapa // Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani IV. 60/902.

60. Fundacija Rockefeller – Spektorski Evgen. Paris – Ljubljana. 27.05.1938 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I/12. 4 listov.

61. Hugh W. Babb – Spektorski Evgen [Листування 1921–1939] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / II /10. 6 listov.

62. Joukowski W. L. – Spektorski Evgen. Washington D. C. – Ljubljana. 4. IX. 1934, 20. 07. 1935 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I/54. 4 listov.
63. JUDr. Spektorski Evgenij Vasiljevič, univ. prof., Ljubljana. Dotazník // Archiv Akademie věd České republiky. C6/2. Z–I.
64. JUDr. Гребенецкий Л. – Spektorski Evgen. Кошице – Любляна. 12 июля 1939. Письмо // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 (III, Č – G). 1 list.
65. Kistiakovsky Igor – Spektorski Evgen. Paris – Ljubljana. 6. XI. 1934 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I/57. 1 list.
66. Losski Nikolay – Spektorski Evgen [Листування 1929–1939] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 (I) 77. 20 listov.
67. Maslić J. Ferdinand – Spektorski Evgen. Zemun – Ljubljana. 14. II. 1941 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I/86. 1 list.
68. Organizacija ruskih znanstvenikov v tujini // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2.
69. Dr. Pogorielov V. – Spektorski Evgen. Bratislava – Ljubljana. 28. XI. 1939 // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I / 109. 2 listov.
70. Sorokin Pitirim – Spektorski Evgen [Листування 1928–1939] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 /II/10. 9 listov.
71. Spektorski Eugen – Karel Kramař [Листування 1926–1935] // Archiv Národního muzea, fond Karel Kramař (1860–1937). Kart. 22. Inv. č. 1392. 14 listov.
72. Spektorski Eugen – Ljutova E. M. [Листування 1935–1937] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I /123. 13 listov.

73. Spektorski Eugeni. Pravo // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. šk. 2. 45 listov.

74. Spektorski Eugeni. Sociologija // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. šk. 2. 70 listov.

75. Spektorski Eugeni. Zgodovina družbenih teorij [Конспект лекцій Є. Спекторського в Белградському університеті] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1005 Spektorski Evgen, 1928–1930. Šk. 2. 196 listov.

76. Šahmatov Mstislav – Spektorski Evgen. [Листування 1928–1939] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I / 128. 37 listov.

77. Taranovskij F. V. – Spektorski Evgen. [Листування 1931 p.] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I / 82. 22 listov.

78. Vilkov A. – Spektorski Evgen. [Листування 1938–1940] // Arhiv Republike Slovenije. AS 1901 Spektorski Evgen, 1923–1940 / I / 156. 36 listov.

Друковані джерела

79. Александров Е. А. Русские в Северной Америке: Биографический словарь / под ред. К. М. Александрова, А. В. Терещука. Хэмден; Сан-Франциско; СПб.: Конгресс русских американцев, 2005. 601 с.

80. Алексеев Н. Н. В бурные годы // Новый журнал. 1958. Кн. LIV. С. 148–163.

81. Алексеев Н. Н. Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов. Часть первая: механическая теория общества. Исторический материализм. М.: Тип. имп. Московского ун-та, 1912. 282 с.

82. Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства: основные

предпосылки и гипотезы государственной науки. М.: Московское научное изд-во, 1919. 208 с.

83. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. С. 231–254.

84. Арсеньев А. Культурные организации русской интеллигенции в Югославии 1920–1944 г. // Блоковский сборник XIII. Русская культура XX века: метрополия и диаспора. Тарту: Каф. русск. лит-ры Тартуского ун-та, 1996. С. 309–335.

85. Арсеньев Н. С. Памяти Е. В. Спекторского // Возрождение. Литературно-политические тетради (Париж). 1951. Тетрадь 16. С. 167–169.

86. Асмус В. Ф. Философия в Киевском университете в 1914–1920 годах (Из воспоминаний студента) // Валентин Фердинандович Асмус / под. ред. В. А. Жучкова, И. И. Блауберг. М.: РОССПЭН, 2010. С. 298–328.

87. Ассанов И. В. Социология Евгения Спекторского // Новое и старое в теоретической социологии. М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 2001. Кн. 2. С. 182–193.

88. Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в Новое время («фюсис» и «натура»). М.: Наука, 1988. 208 с.

89. Бакунцев А. В., Морозов С. Н. И. А. Бунин и Е. В. Спекторский: переписка (1928–1933) // *Studia Litterarum*. 2018. Т. 3, № 4. С. 298–315.

90. Белов В. Н. Рецепция этики Когена в России // Кантовский сборник. 2014. № 4. С. 98–111.

91. Белоусов К. Г. Е. В. Спекторский (1875–1951) // Записки Русской академической группы в США. 1970. Т. 4. С. 147–148.

92. Белоусов К. Г. Русские ученые, члены Академической группы // Записки Русской академической группы в США. 1975. Т. 9. С. 305–308.

93. Бердяев Н. А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском / вступ. статья, сост. и коммент. В. В. Сапова. М.: Астрель, 2008. 1008 с.

94. Билимович А. Д. Памяти профессора Е. В. Спекторского // Записки Русской академической группы в США. 1970. Т. 4. С. 148–157.
95. Билимович А. Д. Профессор Е. В. Спекторский // День русского ребенка (Сан-Франциско). 1952. Вып. XIX. С. 129–134.
96. Блок А. Л. Государственная власть в европейском обществе: Взгляд на политическую теорию Лоренца Штейна и на французские политические порядки. СПб.: Тип. В. Демакова, 1880. [2], II, [2], 191, [2] с.
97. Блок А. Л. О финляндском вопросе: Критическая заметка. Варшава: Губ. тип., 1891. [2], 11 с.
98. Блок А. Л. Об отношении научно-философских теорий к практической государственной деятельности: Речь, сост. э.-орд. проф. Ал. Блоком по случаю торжеств. акта в Варш. ун-те, 30 авг. 1888 г. Варшава, 1888. 12 с.
99. Блок А. Л. Политическая литература в России и о России: Вступление в курс русского государственного права. Варшава: Тип. Носковского, 1884. [4], 108 с.
100. Бондарева Е. А. Е. В. Спекторский: в гуще жизни // Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 393–401.
101. Бондарева Е. А. Русский мир на Балканах в работах эмигрантских историков Белградского круга 1920–1940 // Столетие двух эмиграций. 1919–2019. М.: Институт славяноведения РАН; Белград: Информатика, 2019. С. 239–255.
102. Бубнов Н. М. Сквозь череду потерь: воспоминания / сост., подгот. текста, вступ. ст., примеч. и прилож. О. Б. Смирнов. М.: Русский путь, 2017. 504 с.
103. Булгаков С. Н. От марксизма к идеализму. Сборник статей (1896–1903). СПб.: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1903. 376 с.
104. Булгаков С. Н. Христианская социология // Социологические исследования. 1993. № 10. С. 120–149.

105. Валицкий А. Философия права русского либерализма / [пер. с англ. О. В. Овчинниковой, О. Р. Пазухиной, С. Л. Чижкова, Н. А. Чистяковой под науч. ред. С. Л. Чижкова]. М.: Мысль, 2012. 567 с.

106. Вернадский В. И. Из истории идей // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського: у 10 т. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Вибрані праці / редкол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова) та ін; авт.-уклад.: О. С. Онищенко та ін. К.: Друкарня НБУВ, 2011. С. 129–141.

107. Ведров О. Науки про суспільство і соціальний прогрес. К.: Стилос, 2014. 339 с.

108. Віднянський С. В. Слов'янський інститут у Празі // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 658.

109. Воспоминания Е. А. Боброва и Е. С. Герцог об А. Л. Блоке / публ. Т. Н. Конопацкой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 1. М.: Наука, 1980. С. 296–307.

110. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. С. 325–345.

111. Гайденко П. П. Проблема рациональности на исходе XX века // Вопросы философии. 1991. № 6. С. 3–14.

112. Гайденко П. П. У истоков классической механики // Вопросы философии. 1996. № 5. С. 80–89.

113. Герасимов Н. И. «Белградский» период в жизни и творчестве Е. В. Спекторского // Славистика. 2018. Т. XXII, № 2. С. 192–201.

114. Герасимов Н. И. Е. В. Спекторский как историк «социальной физики» // История философии. 2016. Т. 21, № 1. С. 116–127.

115. Герасимов Н. И. П. И. Новгородцев и Е. В. Спекторский о политико-правовых аспектах теории анархизма // Соловьёвские исследования. 2016. Вып. 4 (52). С. 197–198.

116. Герасимов Н. И. Эволюция и соотношение понятий «естественное» и «социальное» в исследовании проблемы социальной физики Е. В. Спекторским // *Аспекты IX: Сборник статей по философским проблемам истории и современности*. 2014. С. 59–74.

117. Грабарь В. Э. Опыт реабилитации социальной философии XVII века (рец. на кн.: Е. В. Спекторский. Проблема социальной физики в XVII веке. Варшава, 1910. 563 с.) // *Вопросы философии и психологии*. 1911. Кн. 109. С. 599–631.

118. Грабарь В. Э. Ответ Е. Спекторскому // *Вопросы философии и психологии*. 1912. Кн. 111. С. 170–174.

119. Добреньков В. И. Христианская и православная социология // *Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2012. № 2. С. 3–24.

120. Дмитриева Н. А. Русское неокантианство: «Марбург» в России. Историко-философские очерки. М.: РОССПЭН, 2007. 512 с.

121. Єрмоленко А. Соціальна філософія у структурі соціогуманітарних наук // *Філософська думка*. 2020. №5. С. 6–22.

122. Жарова Е. Ю. [Рец.] Спекторский Е. В. Воспоминания // *Отечественные архивы*. 2021. № 2. С. 119–124.

123. Зеньковский В. В. Е. В. Спекторский // *Русская религиозно-философская мысль XX века. Сборник статей / под ред. Н. П. Полторацкого*. Питтсбург: Отдел славянских языков и литератур Питтсбургского ун-та, 1975. С. 317–322.

124. Зеньковский В. В. Из моей жизни: Воспоминания / сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. О. Т. Ермишина. М.: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына; Книжница, 2014. 464 с.

125. Зеньковский В. В. История русской философии. М.: Академический Проект; Раритет, 2001. 880 с.

126. Зеньковский В. В. Мои встречи с выдающимися людьми // *Записки Русской академической группы в США*. Нью-Йорк, 1994. Т. XXVI.

С. 3–64.

127. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / под ред. М. А. Колерова. М.: Изд. дом REGNUM, 2011. 648 с.

128. Ильин И. [Рец.]. Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып 1. Варшава, 1907 // Русская мысль. 1905. № 5. С. 103–107.

129. Йосипенко С., Козловський В., Панич О., Терлецький В., Хома О. Історико-філософські дослідження в незалежній Україні (експертне опитування) // *Sententiae*. 2021. Т. 40 (3). С. 6–31.

130. Йосипенко С. Л. До проблеми рецепції та впливу в історії філософії // *Філософська думка*. 2020. № 2. С. 6–23.

131. Йосипенко С. Л. Історія філософії в системі філософських досліджень // *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 21–25.

132. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Сочинения: в 8 т. Т. 6. / [пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьян]. М.: Чоро, 1994. С. 223–543.

133. Кареев Н. И. Огюст Конт как основатель социологии // Введение в изучение социальных наук. Сборник статей под ред. проф. Н. И. Кареева. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 6–15.

134. Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. К.: КМ Academia; Пульсари, 2000. 264 с.

135. Кисельов М. М. Етика та наука: сфери перетину // *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 2. С. 30–39.

136. Кистьяковский Б. А. В защиту научно-философского идеализма // Б. А. Кистьяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 197–255.

137. Кистьяковский Б. А. В защиту права. (Задачи нашей интеллигенции) // Б. А. Кистьяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 573–599.

138. Кистяковский Б. А. Категории необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Б. А. Кистяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 135–197.

139. Кистяковский Б. А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии // Юридический вестник. 1914. Кн. V (1). С. 70–106.

140. Кистяковский Б. А. Методологическая природа науки о праве // Б. А. Кистяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 359–388.

141. Кистяковский Б. А. [Рец.] Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава. 1910 // Логос: Международный ежегодник по философии культуры. 1912–1913. Кн. 1–2. С. 359–361.

142. Кистяковский Б. А. Общество и индивид (методологическое исследование) / [пер. с нем. и предисл. Е. Довгань]. М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. 154 с.

143. Кистяковский Б. А. Проблема и задача социально-научного познания // Б. А. Кистяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 34–57.

144. Кистяковский Б. А. Реальность объективного права. Критико-методологический этюд // Логос. 1910. № 2. С. 193–239; Те саме: Б. А. Кистяковский. Избранное: в 2-х ч. / сост., автор вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский. Ч. 1. М.: РОССПЭН, 2010. С. 255–327.

145. Ковалев М. В. Русские историки-эмигранты в Праге (1920–1940 гг.): монография / науч. ред. проф. И. Р. Плева. Саратов: Саратовский гос. техн. ун-т, 2012. 408 с.

146. Ковальчук О. М. Нормативно-соціологічний напрям у працях Є. В. Спекторського (1875–1951) // Науковий вісник Чернівецького університету. 2002. Вип. 131: Правознавство. С. 17–21.

147. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті

в XIX – на початку XX століття: Автореф. дис...канд. юр. наук.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2002.

148. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету: XIX – поч. XX ст.: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2011. 192 с.

149. Козлітін В. Д. Російська та українська еміграція в Югославії (1919–1945 рр.): Автореф. дис... док. істор. наук.: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1997.

150. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). Х.: Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды, 1996. 476 с.

151. Козлов А. А. Позитивизм Конта // Вопросы философии и психологии. 1892. Кн. 15. С. 64.

152. Колеров М. А. Не мир, но меч. Русская религиозно-философская печать от «Проблем идеализма» до «Вех» 1902–1909. СПб.: Алетейя, 1996. 374 с.

153. Колеров М. Сборник «Проблемы идеализма» [1902]. История и контекст. М.: ТРИ КВАДРАТА, 2002. 224 с.

154. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 256 с.

155. Косик В. И. Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде. 1920–1950-е годы. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2007. 288 с.

156. Краковский К. П. Воспоминания Е. А. Боброва о профессоре юридического факультета императорского университета Александре Львовиче Блоке (публикация) // Вестник юридического факультета Южного федерального университета. 2020. Т. 7, № 3. С. 101–112.

157. Ланге Н. Психофизика // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXVA (50). С. 686–695.

158. Лосский Н. О. История русской философии / пер. с англ. М.: Советский писатель, 1991. 480 с.

159. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій: навч. посібник. 3-тє вид. К.: Либідь, 2001. 384 с.
160. Малахов В. П. Спекторский // Правовая мысль: Антология / авт.-сост. В. П. Малахов. М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. С. 683–686.
161. Манифесты русского идеализма / сост. и коммент. В. В. Сапова. М.: Астрель. 1072 с.
162. Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом. Вып. 1: (1920–1930) / [под ред. Е. В. Спекторского]. Белград: Русский научный ин-т в Белграде, 1931. 394 с.
163. Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом. Вып. 2: 1930–1940 / Белград: Русский научный ин-т в Белграде, 1941. 384 с.
164. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні: моногр. К.: НАУКМА; Аграр Медіа Груп, 2010. 455 с.
165. Менжулін В. І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення // Наукові записки НАУКМА. Т. 115: Філософія та релігієзнавство. К.: НАУКМА, 2011. С. 18–25.
166. Менжулін В. І. Тематичні поля і методологічні координати сучасних українських історико-філософських досліджень // The Ideology and Politics Journal. 2022. №1(20). С. 250–282.
167. Микешина Л. А. С. Л. Франк: проблемы методологии обществознания. Из истории социальной эпистемологии // Эпистемология & Философия науки. 2009. Т. XXII, № 4. С. 142–160.
168. Михайлов П. Е. О реальности права // Юридический вестник. 1914. Кн. V (I). С. 5–52.
169. Михальченко С. И. Документы Е. В. Спекторского в Архиве Института Восточной Европы Бременского университета // Отечественные архивы. 2011. № 6. С. 64–68.
170. Михальченко С. И. Е. В. Спекторский и А. Л. Блок: история

взаимоотношений // Lublin Studies in Modern Languages and Literature. 2008. № 32. С. 58–74.

171. Михальченко С. И. Литературоведческие сочинения Е. В. Спекторского // Берковские чтения–2021: Книжная культура в контексте международных контактов. Гродно, 26–27 мая 2021 г. Материалы VI Междунар. науч. конф. / сост.: Авгуль Л. А., Вдовина Н. В. М.: Наука, 2021. С. 325–330.

172. Михальченко С. И. Неопубликованные «Воспоминания» Е. В. Спекторского как источник по истории русской эмиграции в Чехословакии середины 1920-х гг. // Актуальные проблемы источниковедения: материалы междунар. науч.-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты, Минск-Витебск, 9–11 октября 2013 г. Витебск: Витебский госун-т им. П. М. Машерова, 2013. С. 242–245.

173. Михальченко С. И. Политическая и конфессиональная жизнь межвоенной Югославии по мемуарам Е. В. Спекторского // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. №1(144), вып. 25. С. 120–126.

174. Михальченко С. И. Словения 1930-х годов в неопубликованных мемуарах Е. В. Спекторского // Пространство и время. 2015. № 1–2 (19–20). С. 252–256.

175. Михальченко С. И. Фонд Русского юридического факультета в Праге в Государственном архиве Российской Федерации // Вестник архивиста. 2017. № 2. С. 185–196.

176. Михальченко С. И. Эмигрантские годы Федора Васильевича Тарановского // Диалог со временем. 2019. Вып. 68. С. 239–248.

177. Михальченко С. И., Пономарева В. П. Русские юристы в эмиграции в 1920-е годы (по неопубликованным материалам) // Ученые записки Орловского государственного университета. 2012. № 1. С. 110–114.

178. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Академическая жизнь киевского Университета Св. Владимира в 1917–1918 гг. // Научные

ведомости. 2008. № 1 (41). Вып. 5. С. 180–186.

179. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский: очерк жизни и научной деятельности // Спекторский Е. В. Воспоминания / вступ. ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибуновского. Рязань: б. д., 2020. С. 9–36.

180. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский в эмиграции // Славяноведение. 2009. № 1. С. 14–24.

181. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский и А. Л. Блок: история взаимоотношений // Lublin studies in modern languages and literature. 2008. Vol. 32. С. 58–74.

182. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Е. В. Спекторский и Варшавский университет в конце XIX – начале XX веков // Научные ведомости. 2007. № 8 (39). Вып. 4. С. 103–107.

183. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Евгений Васильевич Спекторский // Вопросы истории. 2013. № 1. С. 31–53.

184. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Начало преподавания Е. В. Спекторского в Св.-Владимирской духовной семинарии (по его письмам Г. В. Флороскому) // Studia internationalia: Материалы IX международной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях X–XX вв.» (1–2 июля 2021 г.). Брянск: Брянский госуниверситет, 2021. С. 183–185.

185. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Научная и преподавательская деятельность Е. В. Спекторского в Праге (1924–1928 гг.) // Slavica (Praha). 2011. Т. 80, № 2–3. С. 198–205.

186. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Письма Е. В. Спекторскому в Архиве Республики Словении в Любляне // Россия и Беларусь: история и культура в прошлом и настоящем. 2018. № 4. С. 230–234.

187. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Русские высшие учебные заведения Праги 1920–1930-х годов глазами эмигрантов // Вестник Санкт-

Петербургского университета. История. 2016. Вып. 3. С. 96–106.

188. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Русский научный институт в Берлине в мемуарах и переписке русской эмиграции // Вестник Брянского госуниверситета. 2017. № 4. С. 94–103.

189. Михальченко С. И., Ткаченко Е. В. Социально-гуманитарные факультеты Белградского университета 1920-х годов глазами русского эмигранта // Вестник Брянского госуниверситета. 2015. № 2. С. 178–180.

190. Музика І. В. З історії вітчизняної соціології права: Є. В. Спекторський // Правова держава. 2010. Вип. 21. С. 19–23.

191. Музика І. В. Правознавець-енциклопедист Євген Васильович Спекторський // Часопис Київського університету права. 2021. № 2. С. 14–19.

192. Муромцева Л. П. Зарубежные архивы российской эмиграции // Россия и современный мир. 2016. № 2. С. 189–206.

193. Наторп П. Кант и марбургская школа // Наторп П. Избранные работы / сост. В. А. Куренной. М.: Территория будущего, 2006. С. 119–144.

194. Незабутые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в 6 т. / сост. В. Н. Чуваков. Т. 6. Кн. 2. М.: Рос. гос. б-ка, 2006. С. 133–134.

195. Новгородцев П. И. К вопросу о современных философских исканиях. Ответ Л. И. Петражицкому // Вопросы философии и психологии. 1903. Кн. I (66). С. 121–145.

196. Новгородцев П. И. К постановке проблемы правового государства // Юридический вестник. 1917. Кн. XVII (I). С. 129–133.

197. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. М.: ПРЕССА, 1991. 640 с.

198. Новгородцев П. И. Психологическая теория права и философия естественного права // Юридический вестник. 1913. Кн. III. С. 5–35.

199. Новгородцев П. И. Современное положение проблемы естественного права // Юридический вестник. 1913. Кн. I. С. 18–24.

200. Пастушенко Л. А. Становлення вищої освіти в Україні: рецепція київських академічних істориків XIX – початку XX століття // KELM. 2020.

Vol. 1, № 3. P. 62–67.

201. Пастушенко Л. А. Студії з історії протестантизму на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии» (1860-ті – початок 1900-х рр.) // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2019. Т. 3. С. 52–68.

202. Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. М.: Наука, 1991. 400 с.

203. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. СПб.: Типография Ю. Н. Эрлих, 1908. 265 с.

204. Петражицкий Л. И. К вопросу о социальном идеале и возрождении естественного права // Юридический вестник. 1913. Кн. II. С. 5–59.

205. Петражицкий Л. И. К вопросу о «возрождении естественного права» в нашей программе. По поводу диссертации П. И. Новгородцева «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве», 1901 // Право. 1902. № 41. Стб. 1793–1804; № 42. Стб. 841–1854; № 43. Стб. 1915–1927.

206. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Лань, 2000. 608 с.

207. Письма Блока к Е. В. Спекторскому / вступ. статья, публ. и коммент. С. Б. Шоломовой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 2. М.: Наука, 1981. С. 297–308.

208. Письма отца к Блоку (1892–1908) / предисл., публ. и коммент. Т. Н. Конопацкой // Литературное наследство. Т. 92. Александр Блок: Новые материалы и исследования. Кн. 1. М.: Наука, 1980. С. 249–307.

209. Поляков Л., Тимошина Е. Спекторский Евгений Васильевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. М.: РОССПЭН, 1997. С. 592–593.

210. Пономарева Н. В., Рутман В. Г. Концепция юриспруденции

отношений Е. В. Спекторского // Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы современной науки». Липецк, 23 мая 2014 г. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Тамбов: Изд-во Першина Р. В., 2014. С. 34–39.

211. Путьгин В. С. Российские профессора югославских университетов (1920–1941): Автореф. дис... канд. юрид. наук.: 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)». Москва, 2010.

212. Пушкарев С. Г. Воспоминания историка: 1905–1945. М.: Посев, 1999.

213. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. СПб.: Наука, 1997. 533 с.

214. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. [пер. с нем., общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова]; сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. М.: Республика, 1998. 413 с.

215. Рожанский И. Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. М.: Наука, 1988. 448 с.

216. Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности. М.: Наука, 1979. 490 с.

217. Рубинштейн С. Л. О философской системе Г. Когена // Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер. С. 428–451.

218. Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие / сост. Бабка Л., Золотарев И. Прага: Нац. биб-ка Чешской Республики; Русская традиция, 2012. 359 с.

219. Русская эмиграция в Югославии / редкол.: А. Арсеньев, О. Кириллова, М. Сибинович. М.: Индрик, 1996. 351 с.

220. Русский адрес Белграда: профессора Белградского университета. Материалы к биографии / сост. М. Сорокина. М.: Дом русского зарубежья им. Александра Солженицына, 2021. 194 с.

221. Русское зарубежье: Золотая книга эмиграции: Первая треть XX

века: энциклопедический биографический словарь / под общей ред. В. В. Шелохаева. М.: РОССПЭН, 1997. 742 с.

222. Рутман В. Г. Е. В. Спекторский о кризисе современного государства // Научные ведомости. Сер. Философия. Социология. Право. 2013. № 8 (151). Вып. 24. С. 68–73.

223. Рутман В. Г. Е. В. Спекторский о трех смыслах демократии // Пробелы в русском законодательстве. 2012. № 2. С. 270–273.

224. Рутман В. Г. Государственно-правовые воззрения Е. В. Спекторского: Автореф. дис... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Белгород, 2013.

225. Рутман В. Г. Конституционное государство в представлениях Е. В. Спекторского // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 8 (14): в 4 ч. Ч. I. С. 169–171.

226. Савицкий И. Прага и зарубежная Россия. Очерки по истории русской эмиграции 1918–1938 гг. Прага: Русская традиция, 2002. 152 с.

227. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. Т. 1. М.: Мысль, 1988. С. 47–580.

228. Соловьев В. С. Мнимая критика // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн. 39. С. 645–694.

229. Соловьев В. С. Необходимые замечания на «несколько слов» Б. Н. Чичерина // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн. 40. С. 779–783.

230. Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. М.: Наука, 1992. 216 с.

231. Сорокин П. А. Русская социология в XX в. // Сорокин П. А. О русской общественной мысли. СПб.: Алетейя, 2000. С. 21–38.

232. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. 2-е изд., перераб. и дополн. М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. 696 с.

233. Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX начала XX века / под ред. В. А. Чагина. Л.: Наука, 1978. 416 с.
234. Спекторский Е. В. Александр Львович Блок, государствовед и философ. Варшава: Тип. Вашавского учеб. округа, 1911. 81 с.
235. Спекторский Е. В. Белинский и западничество. Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1912. 33 с.
236. Спекторский Е. В. Бенжамен Констан и Фюстель де Куланж // Записки Русского научного института в Белграде. 1931. Вып. 3. С. 259–278.
237. Спекторский Е. В. Воспоминания / вступ. ст. С. И. Михальченко, Е. В. Ткаченко; подгот. текста, коммент. С. И. Михальченко; коммент. П. А. Трибуновского. Рязань: б. д., 2020. 654 с.
238. Спекторский Е. В. Десятилетие Русского научного института в Белграде (1928–1938). Белград, 1938. 35 с.
239. Спекторский Е. В. Духовное наследие XIX века // Записки Русской академической группы в США. 1971. Т. 5. С. 253–259.
240. Спекторский Е. В. Естественное право у протестантских авторов XVI века. Ярославль, 1914. 41 с.
241. Спекторский Е. В. Жизнь и личность Ф. В. Тарановского // Записки Русского научного института (Белград). 1936. Вып. 13. С. I–XX (Те саме: Рах Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 169–187).
242. Спекторский Е. В. Заветы Петра Великого // Записки Русского исторического общества в Праге. 1927. Кн. 1. С. 80–101.
243. Спекторский Е. В. Западноевропейские источники евразийства // Возрождение [Париж]. 1927. 27 мая (Те саме: Рах Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 402–408).
244. Спекторский Е. В. Значение философии Н. О. Лосского // Записки Русской академической группы в США. 1976. Т. 10. С. 127–132.

245. Спекторский Е. В. Из области чистой этики // Вопросы философии и психологии. 1905. Кн. 78 (III). С. 384–411.
246. Спекторский Е. В. К спору о реальности права // Юридический вестник. 1914. Кн. V. С. 53–69.
247. Спекторский Е. В. К столетию исторической школы в правоведении // Юридический вестник. 1914. Кн. 6 (2). С. 5–39 (Те саме: Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: в 2-х кн. Кн. 2. К.: Либідь, 2011. С. 407–430).
248. Спекторский Е. В. К характеристике Чаадаева [Тезисы доклада, прочитанного в Русском историческом обществе в Праге 31.01.1927] // Записки Русского исторического общества в Праге. 1927. Кн. 1. С. 25.
249. Спекторский Е. В. Либерализм. Любляна: Рус. Матица, 1935. 13 с. (Те саме: Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 409–422).
250. Спекторский Е. В. Место Гегеля в истории философии // Записки Русского научного института в Белграде. 1932. Вып. 7. С. 275–308.
251. Спекторский Е. В. Начала науки о государстве и обществе. Белград: Тип. «Рад», 1927. 144 с.
252. Спекторский Е. В. Номинализм и реализм в общественных науках // Юридический вестник. 1915. Кн. IX. С. 5–44.
253. Спекторский Е. В. О задачах обществоведения // Вопросы философии и психологии. 1904. Кн. 72. С. 143–161.
254. Спекторский Е. В. Органическая теория общества // Записки Общества истории, филологии и права при имп. Варшавском университете. 1904. Вып. 3. 25 с.
255. Спекторский Е. В. Ответ В. Грабарю // Вопросы философии и психологии. 1911. Кн. 110. С. 857–860.
256. Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып. 1. Общественные науки и теоретическая философия. Варшава: Тип. Варшав. учеб. округа, 1907. VIII, 245 с.

257. Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире: Этюд по семантике обществоведения. Варшава: Тип. Варш. учебн. округа, 1911. 27 с.
258. Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. Вып. 1. К.: Тип. «Работник», 1917. 132 с.
259. Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права, читанным на Русском юридическом факультете в Праге. Прага: Тип. Комитета по обеспеч. образов. русс. студентов в ЧСР, 1925. Вып. I. 226 с., Вып. II. 222 с.
260. Спекторский Е. В. Правительство и власть // Записки Русской академической группы в США. 1968. Т. 2. С. 29–30.
261. Спекторский Е. В. Предмет и отношение в общественных науках. Белград: Изд. Рус. науч. ин-та, 1929. 7 с.
262. Спекторский Е. В. Принципы европейской политики России в XIX и XX веках. Любляна: Рус. Матица, 1936. 23 с. (Те саме: Pax Rossica. Русская государственность в трудах историков зарубежья / авт.-сост. Е. А. Бондарева. М.: Вече, 2012. С. 423–445).
263. Спекторский Е. В. Проблема социальной физики в XVII столетии: в 2 т. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава: Тип. Варшав. учеб. округа, 1910. 593 с.; Т. 2. К.: Типолит. С. Кульженко, 1917. 635 с.; 2-е изд. СПб.: Наука, 2006. Т. 1. 448 с.; Т. 2. 537 с.
264. Спекторский Е. В. Происхождение идеи общего или универсального права // Журнал Министерства народного просвещения. 1916. Ноябрь (Те саме: Антологія української юридичної думки. В 6 т. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / уп.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К.: Юридична книга, 2002. С. 508–515; те саме: Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: в 2-х кн. Кн. 2. К.: Либідь, 2011. С. 431–445).
265. Спекторский Е. В. Свобода и детерминизм // Записки Русской академической группы в США. 1967. Т. 1. С. 153–159.
266. Спекторский Е. В. Столетие Киевского Университета

Св. Владимира. Белград: Изд. Комитета киевских профессоров в Любляне, 1935. 103 с.

267. Спекторский Е. В. Теория солидарности // Юридический вестник. 1916. Кн. XIII (1). 27 с.

268. Спекторский Е. В. Три типа реальности // Записки Русской академической группы в США. 1969. Т. 3. С. 81–92.

269. Спекторский Е. В. Физицизм в общественной философии XVII века. Ярославль: Тип. Губ. правления, 1909. 29 с.

270. Спекторский Е. В. Физицизм и свобода рациональной психологии XVII века // Вопросы философии и психологии. 1915. Кн. 130. С. 461–98.

271. Спекторский Е. В. Христианская этика. Лекции, прочитанные в Свято-Владимирской духовной академии в г. Нью-Йорке в 1950/51 академическом году / сост., вступ. статья и прим.: П. Е. Бойко, Л. А. Бойко, И. В. Попов. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2013. 150 с.

272. Спекторский Е. В. Христианство и культура / сост., вступ. статья и прим. П. Е. Бойко, Л. А. Бойко. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2013. 360 с.

273. Спекторский Е. В. Христианство и правовая культура // Русская философия права: Философия веры и нравственности. Спб.: Алетейя, 1997. С. 337–359; те саме: Антологія української юридичної думки: в 6 т. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / уп.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К.: Юридична книга, 2002. С. 516–540.

274. Спекторский Е. В. Энциклопедия права // Антологія української юридичної думки: в 6 т. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / уп.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К.: Юридична книга, 2002. С. 460–491.

275. Спекторский Е. В. Эпохи русской культуры // Записки Русской академической группы в США. 1970. Т. 4. С. 163–182.

276. Спекторский Е. В. Эргард Вейгель, забытый рационалист XVII века. Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1909. 69 с.
277. Спекторский Е. В. Этика и антропология // Записки Русского научного института в Белграде. 1935. Вып. 11. С. 109–131.
278. Спекторский Е. В. Юриспруденция и философия // Юридический вестник. 1913. Кн. II. С. 60–92; Те саме: Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: в 2-х кн. Кн. 2. К.: Либідь, 2011. С. 381–406.
279. Спекторський Є. В. Кант і соціальна філософія / вступ. стаття, першодрук, пер. укр. М. Л. Ткачук // Дух і літера. 2001. № 7–8. С. 326–349.
280. Спиноза Б. Политический трактат / пер. с лат. А. Б. Ставского; под ред. и с предисл. Е. В. Спекторского. Варшава, 1910. 124 с.
281. Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації: зб. наук. пр. / відп. ред.: А. Є. Конверський, Л. О. Шашкова. К.: Київський університет, 2011. 304, [16] с.
282. Тарановский Ф. В. [Рец.]. Спекторский Е. В. Очерки по философии общественных наук. Вып. 1. Варшава, 1907 // Юридическая библиография. 1907. № 3. С. 6–7.
283. Ткаченко Е. В. Научно-образовательная деятельность и общественно-политические взгляды Е. В. Спекторского: Автореф. дис... канд. ист. наук.: спец. 07 00 02 «Отечественная история». Брянск, 2008. 23 с.
284. Ткачук М. Л. Академічна філософія як феномен // Наукові записки НаУКМА. Т. 18: Філософія та релігієзнавство. К.: НаУКМА, 2000. С. 52–58.
285. Ткачук М. Л. Історія філософії в культурологічному вимірі: (з досвіду київських істориків філософії XIX–початку XX ст.) // Наукові записки НаУКМА. Т. 20: Філософія та релігієзнавство. К.: НаУКМА, 2002. С. 19–30.
286. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. К.: ВІПОЛ, 2000. 248 с.

287. Ткачук М. Л. Спекторський Євген Васильович // Філософська думка в Україні: біобліографічний словник / ред.-упоряд. М. Л. Ткачук, відп. ред. В. С. Горський. К.: Пульсари, 2002. С. 183–184.

288. Ульянкина Т. И. Русская академическая эмиграция в Сербии: обзор довоенного периода 1919–1938 гг. // Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX – первая половина XX в. / ред.-сост. М. В. Лоскутова, М. Ф. Хартанович. СПб: С-Петербург. фил. Ин-та истории естествознания и техники, 2009. С. 56–76.

289. Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський: монографія. К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2007. 311 с.

290. Усенко І. Б. Спекторський Є. В. // Антологія української юридичної думки. В 6 т. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / уп.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. С. 454–459.

291. Філіпенко Н. З історії філософської спільноти в Україні: Київське Науково-філософське товариство (1914–1919) // Філософська думка. 2015. № 3. С. 90–104.

292. Філіпенко Н. Історія ідей Київського науково-філософського товариства і європейський контекст: pro et contra // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 754–755. Філософія. 2015. С. 149–153.

293. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2-х кн. / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. К.: Либідь, 2011. Кн. 1. 560 с. Кн. 2. 448 с.

294. Філософська думка західної української діаспори ХХ століття: ідеї та постаті / С. Л. Йосипенко, Н. П. Поліщук, І. В. Валявко та ін.; відп. ред. С. Л. Йосипенко. К.: Наукова думка, 2018. 272 с.

295. Філософська освіта в Україні: історія і сучасність: кол. моногр. / за ред. М. Л. Ткачук. К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. 419 с.

296. Филатов В. П. Спекторский Евгений Васильевич // Новая философская энциклопедия: В 4 тт. / под редакцией В. С. Степина. Т.3. М.: Мысль, 2001. С. 616–617.

297. Филатов В. П. Спекторский Евгений Васильевич // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. М.: Наука, 1995. С. 485–487.

298. Филатов В. П. Спекторский Евгений Васильевич // Русская философия: Энциклопедия. 2-е изд., дораб. и доп. / под общ. ред. М. А. Маслина. Сост. П. П. Апрышко, А. П. Поляков. М.: Книжный клуб Книговек, 2014. С. 601.

299. Философия права: П. И. Новгородцев, Л. И. Петражицкий, Б. А. Кистяковский / под ред. Е. А. Прибытковой. М.: Политическая энциклопедия, 2018. 511 с.

300. Философы России XIX–XX столетий: Биографии, идеи, труды / сост. и ред. П. В. Алексеев. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Академ. проект, 1999. 944 с.

301. Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию // С. Л. Франк. Избранные труды / сост., автор вступ. ст. и коммент. С. Б. Рощинский. М.: РОССПЭН, 2010. С. 296–489.

302. Фуко М. Герменевтика субъекта: курс лекций, прочитанный в Коллеж де Франс в 1981–1981 учебном году / [пер. с фр. А. Г. Погоняйло]. СПб.: Наука, 2007. 677 с.

303. Харланов М. В. Философия христианской культуры Е. В. Спекторского // Вестник Московского городского педагогического университета. 2021. №1 (37). С. 105–111.

304. Харланов М. В., Бойко П. Е. Методологические основания социальной философии Е. В. Спекторского: от «социальной физики» к христианской метафизике // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. № 8 (430). Философские науки. Вып. 53. С. 86–91.

305. Харланов М. В., Бойко П. Е. О необходимости логоцентрического основания общественной жизни (по материалам научного творчества Е. В.

Спекторского) // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. 2021. Т. 22. Вып. 3. С. 109–117.

306. Харланов М. В., Бойко П. Е. Христианская метафизика общества в социальной философии Е. В. Спекторского // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. 2019. Т. 20. Вып. 3. С. 175–184.

307. Хвольсон О. Д. Позитивная философия и физика // Основные вопросы физики (Статьи и речи). Вып. первый. Л.: Образование, 1926. С. 5–28.

308. Хвостов В. М. Науки об общем и науки об индивидуальном // Вопросы философии и психологии, 1910. Кн. 103. С. 96–124.

309. Чернік С. Д. Конституційна держава в поглядах Є. В. Спекторського // Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 82–84.

310. Чичерин Б. Н. Несколько слов по поводу ответа г. Соловьева // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн. 5 (40). С. 772–779.

311. Чичерин Б. Н. О началах этики // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн. 4 (39). С. 599–631.

312. Члены Русской академической группы // Записки Русской академической группы в США. 1976. Т. 10: Юбилейный номер. С. 289–304.

313. Чурич Б. «Записки Русского научного института в Белграде» // Русское зарубежье и славянский мир. Сб. трудов / сост. Петр Буняк. Белград: Славистическое об-во Сербии, 2013. С. 303–317.

314. Шашкова Л. О. В. И. Вернадский: философские и научные аспекты социальной эпистемологии // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2013. Вип. 3. С. 28–33.

315. Шашкова Л. О. Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті: монографія. К.: Грамота, 2008. 328 с.

316. Шашкова Л. О. Ідеї протестантизму та наукові новації в дискурсі науки і релігії // Софія. 2016. № 2. С. 96–101.

317. Шашкова Л. О. Політичний поворот у філософії науки //

Політологічний вісник. 2021. № 87. С. 14–23.

318. Шоломова С. Б. Эскизы к портрету отца Александра Блока. Статья I // Ученые записки Тартуского государственного университета. 1982. Вып. 657: Мир А. Блока. Блоковский сборник. С. 126–142.

319. Шоломова С. Б. Эскизы к портрету отца Александра Блока. Статья II // Ученые записки Тартуского государственного университета. 1986. Вып. 735: А. Блок и основные тенденции развития литературы начала XX века. Блоковский сборник. С. 82–90.

320. Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 7–8. С. 147–186.

321. Щеглов В. В. Христианская интерпретация культуры в наследии Е. В. Спекторского // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2009. № 8. С. 4–8.

322. Щеглов В. В., Щеглова Л. В. Философский портрет Е. В. Спекторского // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. 1997. № 4. С. 3–12.

323. Щеглова Л. В. Идея рациональной социологии у Е. В. Спекторского // Славянский вклад в мировую цивилизацию. Волгоград, 16–19 октября 2017 г. Материалы Международной конференции. Волгоград: Научное издательство ВГСПУ «Перемена», 2017. С. 136–142.

324. Яценко А. С. [Рец.]. Проблема социальной физики в XVII столетии. Т. 1. Новое мировоззрение и новая теория науки. Варшава 1910 // Вопросы права. 1911. Кн. 6 (2). С. 237–248.

325. An Introduction to the History of Sociology / ed. H. E. Barnes. Chicago: The University of Chicago Press, 1948. 960 p.

326. A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason and the Defense of Human Dignity / ed. by G. M. Hamburg, R. A. Poole. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 440 p.

327. A History of Russian Thought / ed. by W. Leatherbarrow, D. Offord. Cambridge University Press, 2010. 444 p.

328. Babb H. Petrazhitzky: Theory of Law // Boston University Law

Review. 1938. № 18. p. 511–578.

329. Babka L., Vacek J. Hlasy vyhnaných: periodický tisk emigrace ze sovětského Ruska 1918–1945. Praha: Národní knihovna ČR; Slovanská knihovna, 2009. 126 s.

330. Běloševská L., Sládek Z. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939). Praha: EUROSLAVICA, 1998. 343 s.

331. Blaž I. Milan Komar in Evgen Vasiljevič Spektorski – sopotnika preskoka iz prava v filozofijo // Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine. Letnik 3. 2019. št. 1. S. 41–64.

332. Bobrinskoy O. La Première République tchécoslovaque et l'émigration russe (1920–1938): la spécificité d'une politique d'asile // Revue d'études comparatives Est–Ouest. Vol. 26, 1995. № 1. P. 153–175.

333. Brglez A., Seljak M. Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008. 261 s.

334. Brglez A., Seljak M. Ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2007. 96 s.

335. Cassirer E. Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. Band I. Berlin, 1906; Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. Band II. Berlin, 1907.

336. Cassirer E. Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen. Marburg: N. G. Elwert, 1902. 548 s.

337. Copleston F. Philosophy in Russia: From Herzen to Lenin and Berdyaeu. Notre Dame: Notre Dame University Press, 1986. 462 p.

338. Chinyaeva E. Russians outside Russia: The Émigré Community in Czechoslovakia, 1918–1938. Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2001. 280 p.

339. Christman J. Social and Political Philosophy: A Contemporary Introduction. 2nd ed. Routledge, 2017. 292 p.

340. Fuller L. L. The Morality of Law. Yale University Press, 1969. 262 p.

341. Galis A. Osiemnaście dni Aleksandra Błoka w Warszawie. *Czytelnik*, 1976. 228 s.
342. Gawronsky D. Ernst Cassirer: His Life and His Work // *Philosophy of Ernst Cassirer* / ed. by P. A. Schilpp. New York: Tudor Pub. Co., 1949. P. 1–38.
343. Granda S. Spektorski in usoda njegove Zgodovine socijalne filozofije. *Monitor ISH*. 2014. XVI/1. P. 157–176.
344. Gurvitch G. *Spectrum of Social Time*. Dordrecht: D. Reidel Pub. Co., 1964. 153 p.
345. Heuman S. Kistiakovsky. *The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998. 218 p.
346. Kistiakowski Th. *Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie*. Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1899. 205 s.
347. Kopřivová A. *Střediska ruského emigrantského života v Praze (1921–1952)*. Praha: Národní knihovna ČR; Slovanská knihovna, 2001. 113 s.
348. Krawczyk A. Evgeni Spektorsky – a Student of the History of Science // *Organon* 15. 1979. P. 303–322.
349. *Ljubljanska univerza in njeni profesorji 1919–1960. Fotografski zbornik, IV. del.* / urednik J. Ciperle. Univerza v Ljubljani: Univerza, 2010. 279 s.
350. Lukšič I., Čas B. Spektorski, Evgen // *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 12, Slovenska n–Sz. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998. S. 190.
351. Mackenzie J. S. *Outlines of Social Philosophy*. Routledge, 2015. 282 p.
352. Meyer T. Ernst Cassirer's Writings // *Journal of the History of Ideas*. Vol. 74. 2013. No. 3. P. 473–495.
353. N. O. Losskij a podiel ruskej inteligencie v emigrácii na rozvoji slovenskej vedy / editori M. Daniš, L. Rybár. Bratislava: Stimul, 2015. 325 s.
354. Natorp P. *Decartes Erkenntnisstheorie. Eine Studie zur Vorgeschichte des Kriticismus*. Marburg, 1882.
355. *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*

/ L'. Harbul'ová, M. Nachajova, L'. Babotová. Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešov, 2008. 196 s.

356. Philosophy of Social Sciences: A New Introduction / ed. by N. Cartwright and E. Montuschi. Oxford University Press, 2014. 352 p.

357. Pipes R. A Concise History of the Russian Revolution. New York: Alfred A. Knopf, 1995. 431 p.

358. Pipes R. Property and Freedom. New York: Alfred A. Knopf, 1999. 328 p.

359. Plašienková Z. Slovenský región: Nikolaj O. Losskij, Juraj Cíger // Dejiny etického myslenia v Európe a USA / ed. A. Remišová. Bratislava: Kalligram, 2008. S. 804–820.

360. Plašienková Z. Daniš M. Pôsobenie ruských profesorov E. J. Perfeckého a N. O. Losského na Filozofickej fakulte UK a ich prínos v kontexte historických vied a filozofie // 95 rokov Filozofickej fakulty UK: Pohľad do dejín inštitúcie a jej akademickej obce. Bratislava: Univerzita Komenského, 2017. S. 247–274.

361. Podaný V., Barviková H. Emigrace z Ruska v meziválečném Československu. Prameny v českých, moravských a slezských archivech. Praha: Archiv Akademie věd České Republiky, 2000. 490 s.

362. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydane v Československu 1918–1945: Bibliografie s biografickými údaji o autorech (Bibliografie slovanské knihovny). D. 1, sv. 2. Praha, 1996. 620 s.

363. Putna C. M. Rusko mimo Rusko: Dějiny a kultura ruské emigrace 1917–1991: v 2 d. I. díl. Brno: Petrov, 1993. 208 s.; Putna C. M. Zdražilová M. II. díl. Brno: Petrov, 1994. 308 s.

364. Спекторски Е. Декартов утицај на друштвене науке // Архив за правне и друштвене науке. 1937. Књ. XXXIV (LI). Бр. 5. С. 401–408.

365. Спекторски Е. Држава и њен живот. Београд, 1933. 222 с. [Те саме: Београд, 2000].

366. Спекторски Е., Историја социјалне филозофије, Београд,

Службени лист и др, 1997.

367. Спекторски Е. Еволуција правне систематике // Архив за правне и друштвене науке. 1928. Књ. XVI (XXXIII). Бр. 4. С. 249–263.

368. Спекторски Е. Модерно стање науке о држави // Архив за правне и друштвене науке. 1931. Књ. XXII (XXXIX). Бр. 1. С. 1–8.

369. Спекторски Е. Монтескије // Архив за правне и друштвене науке. 1939. Књ. XXXVIII (LV). Бр. 2. С. 97–106.

370. Спекторски Е. Нормативне науке // Архив за правне и друштвене науке. 1938. Књ. XXXVII (LIV). Бр. 5. С. 386–394.

371. Спекторски Е. Огюст Конт и етатизм // Архив за правне и друштвене науке. 1941. Књ. XLII (LIX). Бр. 3. С. 161–166.

372. Спекторски Е. Павле Новгородцев // Архив за правне и друштвене науке. 1939. Књ. XXXIX (LVI). Бр. 3. С. 193–198.

373. Спекторски Е. Песник Блок и његов отац // Српски књижевни гласник. 1933. Књ. XXXVIII, № 1. С. 431–437.

374. Спекторски Е. Правне науке и психологија // Архив за правне и друштвене науке. 1936. Књ. XXXIII (L). Бр. 3. С. 193–206.

375. Спекторски Е. Руски социолози // Архив за правне и друштвене науке. 1934. Књ. XXIX (XLVI). Бр. 4. С. 270–287.

376. Спекторски Е. Субјективизам и објективизам у правној теорији // Архив за правне и друштвене науке. 1931. Књ. XXIII (XL). Бр. 3. С. 161–171.

377. Спекторски Е. Хобес и његов утицај на науку о држави // Архив за правне и друштвене науке. 1929. Књ. XIX (XXXVI). Бр. 6. С. 417–428.

378. Спекторски Е. Хришћанство и социјално питање. Сарајево: Братство св. Саве у Сарајеву, 1937 (Штампариија друштва Просвете). 11 с.

379. Спекторски Е. Шопенхауер и савремена култура // Архив за правне и друштвене науке. 1938. Књ. XXXVII (LIV). Бр. 1–2. С. 1–7.

380. Спекторски Е. Шта је социологија? // Архив за правне и друштвене науке. 1938. Књ. XXXVI (LIII). Бр. 4. С. 369–376.

381. Спекторски Е. [Рец.] П. Новгородцев. Об общественном идеале.

Издание III, 1921. Берлин. Стр. 386 // Архив за правне и друштвене науке. 1922. Књ. IV (XXI). Бр. 1. С. 151–155.

382. Спекторски Е. [Рец.] Hans Vaihinger, *Die Philosophie des Als Ob*. Fünfte und sechste Auflage Leipzig, 1920, S. XXXIX + 804; Dr jur. Rolf Mallachow, *Rechtserkenntnistheorie und Fiktionslehre. Das Als Ob im Jus*. München, 1922, S. 116 // Архив за правне и друштвене науке. 1926. Књ. XII (XXIX). Бр. 2. С. 157–162.

383. Спекторски Е. [Рец.] N. S. Timasheff, *INTRODUCTION A LA SOCIOLOGIE JURIDIQUE*, Paris, 1939, p. 348 // Архив за правне и друштвене науке. 1940. Књ. XLI (LVIII). Бр. 1–2. С. 144–149.

384. Спекторски Е. [Рец.] Pitirim Sorokin, *Contemporary Sociological Theories*, New-York 1928, XXIII 785 // Архив за правне и друштвене науке. 1928. Књ. XVI (XXXIII). Бр. 5. С. 413–418.

385. Спекторски Е. [Рец.] René Capitant, *L'illicite*. Tome 1. *L'imperatif juridique*. Paris, 1929. Dietrich Schindler, *Verfassungsrecht und sociale Struktur*. Zürich, 1932 // Архив за правне и друштвене науке. 1934. Књ. XXIX (XLVI). Бр. 4. С. 525–528.

386. Спекторски Е. [Рец.] René Verrier, *Roberty, Le positivisme russe et la foundation de la sociologie*. Alcan, 1934, p. 233 // Архив за правне и друштвене науке. 1935. Књ. XXX (XLVII). Бр. 5. С. 455–458.

387. Спекторски Е. [Рец.] *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, von Wilhelm Wundt. Neuter Band. *Das Recht*, Leipzig, 1918 // Архив за правне и друштвене науке. 1921. Књ. II (XIX). Бр. 4. С. 311–316.

388. Spektorski, E. Aleksander Blok // *Ljubljanski zvon*. 1933. S. 28–40.

389. Spektorskij E. Comte in Hegel // *Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete v Ljubljani*. 1940. XVI. S. 220–251.

390. Spectorisky E. *Évolution de l'idée de l'autorité dans la philosophie de l'État* // *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*. 1933 (1–2). P. 133–161.

391. Spektorski E. V. Historični problem pri racionalistih 17. stoletja // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1936. XII. S. 254–268.
392. Spektorski E. V. Hriščanstvo i prosveta. Sarajevo: Štamp. Društva Prosvete, 1934.
393. Spektorski E. V. Истопија социјалне филозофије. Београд: Службени лист СФРЈ, 1997. 554 с.
394. Spektorski E. V. Izbrane razprave / s spremno študijo Blaža Ivanca «Učenjakova pot od pozabljenca do klasika». Ljubljana: Pravna fakulteta; Inštitut Karantanija; Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2019. 552 str.
395. Spektorski E. Monarhomahi in Rousseau // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1941. XVII. S. 138–155.
396. Spektorski E. Nastanek konstruktivne metode v pravoznanstvu // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1934. X. S. 153–177.
397. Spektorski E. Naturalistična sociologija // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1944. XX. S. 183–197.
398. Spektorski E. Pojem univerzalnega prava v XVII. stoletju // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1935. XI. S. 226–252.
399. Spektorski E. Sociologija in filozofija // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1943. XIX. S. 205–216.
400. Spektorski E. Teorija in empirija // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1942. XVIII. S. 296–312.
401. Spektorski E. Tönnies in Michels // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1938. XIV. S. 314–336.
402. Spektorski E. Tri pravne teorije // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1939. XV. S. 173–206.
403. Spektorski E. Usoda ideje naravnih zakonov v socijalni filozofiji // Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete v Ljubljani. 1933. IX. S. 159–187.
404. Spektorski E. V. Vprašanja moralne teologije / urednik in avtor predgovora Blaž Ivanc; spremna beseda Anton Stres; [prevedla M. Jančar].

Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018. 96 s.

405. Spektorskij E. Zgodovina socijalne filozofije / [prevedel J. Vidmar]
Zv. 1: Od starega veka do XIX. stoletja. Ljubljana: Slovenska Matica, 1932.
305, VIII s.; Zv. 2: Devetnajsto stoletje in začetek dvajsetega.
Ljubljana: Slovenska Matica, 1933. 186, VIII s.

406. Stadler, A. Kants Teleologie und ihre erkenntnistheoretische
Bedeutung. Berlin: Dümmler, 1874. VIII, 155 s.

407. Tejchmanová S. Rusko v Československu (Bílá emigrace v ČSR
1917–1939). Praha: H+H, 1993. 60 s.

408. The Oxford Handbook of Philosophy of Social Science / ed. by
H. Kincaid. OUP USA, 2012. 657 p.

409. The Palgrave Handbook of Russian Thought / eds. Bykova M.F.,
Forster M.N., Steiner L. Palgrave Macmillan, Cham, 2021. 814 p.

410. Timasheff N. S. Professor Spectorsky // Записки Русской
академической группы в США. 1970. Т. 4. С. 158–162.

411. Voisé W. Erhard Weigel (1625–1699) czyli u progu Wieku
Oświecenia (z okazji 300 rocznicy jego książki Idea Matheseos Universae) //
Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. 1970. № 15/3. S. 527–544.

412. Vucinic A. Social Thought in Tsarist Russia: The Quest for a General
Science of Society, 1861–1917. Chicago and London: The University of Chicago
Press, 1976. 294 p.

413. Walicki A. A History of Russian Thought From the Enlightenment to
Marxism. Stanford: Stanford University Press, 1979. 456 + xvii p.

414. Walicki A. Legal Philosophies of Russian Liberalism. Notre Dame:
University of Notre Dame Press, 1992. 477+x p.

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Слободян О. Р. Рецепція ідей марбурзького неокантіанства у ранній період творчості Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2018. Т. 2. С. 35–42 [*журнал з переліку фахових наукових видань України*]
2. Plašienkova Z., Slobodian O. Some ethical-religious views of Nikolai O. Lossky and Eugene V. Spektorsky (searching for thought parallels) // *Studia Philosophica*. Vol. 66 (2). 2019. P. 7–23 [*науковий іноземний журнал (Чехія, Університет імені Масарика), індексований у базі Scopus*]
3. Слободян О. Р. На перетині раціонального і морального: суспільствознавство як наука у трактуванні Євгена Спекторського // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2020. Т. 6. С. 47–57 [*журнал з переліку фахових наукових видань України*].

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Слободян О. Р. Ф. Ніцше, М. Фуко, Є. Спекторський: спільне і відмінне у розумінні генеалогії та генетичного // Матеріали Всеукраїнської конференції студентів та аспірантів філософських факультетів – XX наукові читання пам'яті Георгія Флоровського / за редакцією В. В. Готинян-Журавльової. Вип. VI. Одеса, 2017. С. 38–40.
5. Слободян О. Р. Соціальна фізика як «природна» наука про суспільство та причини її невдачі за Є. В. Спекторським // XIV Харківські студентські філософські читання: до 230-річчя Артура Шопенгауера». Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів,

- 17 травня 2018 р. Х: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 97–99.
6. Слободян О. Р. Постать Євгена Спекторського в контексті проблеми культурної ідентичності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: матеріали XII міжнародної наукової конференції. (Острог, 17–18 травня 2019 р.) / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 20. С. 157–159.
7. Слободян О. Р. Євген Спекторський про правознавство як «моральну соціологію» // VII Харківські студентські філософські читання: до 100-ї річниці публікації «Логіко-філософського трактату» Л. Й. Й. Вітгенштайна. Матеріали наукової конференції студентів та аспірантів, 13–14 травня 2021 р., м. Харків. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. С. 62–65.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Слободян О. Р. Є. В. Спекторський про обґрунтування етики як науки (за матеріалами рукописної спадщини) // Матеріали Всеукраїнської конференції студентів та аспірантів філософських факультетів – XIX наукові читання пам'яті Георгія Флоровського / за редакцією В. В. Готинян-Журавльової. Вип. V. Одеса, 2017. С. 17–19.
9. Слободян О. Р. Обґрунтування Є. В. Спекторським необхідності розробки філософії суспільних наук (за матеріалами рукописної спадщини) // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету –2017», 25–26 квіт. 2017 р.: матеріали доповідей та виступів / редкол.: А. Є. Конверський та ін. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 5. С. 109–111.

10. Слободян О. Р. Проблема мови у науці та семантика суспільних наук очима Євгена Спекторського // Слово і невисловлюване. Тези дванадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 23–24 березня 2017 р.) / упоряд. В. Корчевний. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2017. С. 109–110.
11. Слободян О. Р. Спроба Євгена Спекторського обґрунтувати суспільні науки на основі критичного ідеалізму // XIII Харківські студентські філософські читання: до 255-річчя Йогана Готліба Фіхте. Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів 18–19 травня 2017 р. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 51–54.

Документ підписано у сервісі Вчасно (продовження)
Крупина_Дисертація.pdf

Документ відправлено: 19:54 21.06.2023

Власник документу

Електронний підпис

19:54 21.06.2023

Ідентифікаційний код: 3434707206

КРУПИНА ОКСАНА РОМАНІВНА

Власник ключа: КРУПИНА ОКСАНА РОМАНІВНА

Час перевірки КЕП/ЕЦП: 19:54 21.06.2023

Статус перевірки сертифікату: Сертифікат діє

Серійний номер: 248197DDFAB977E504000000C7EED100B0F43404

Тип підпису: удосконалений